ARS HUNGARICA

2001/1

ARS HUNGARICA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MŰVÉSZETTÖRTÉNETI KUTATÓINTÉZETÉNEK
KÖZLEMÉNYEI

BULLETIN OF THE RESEARCH INSTITUTE
FOR ART HISTORY
OF THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

2001. 29. ÉVFOLYAM 1. SZÁM

A SZERKESZTŐSÉG CÍME:

MTA MŰVÉSZETTÖRTÉNETI KUTATÓINTÉZET
BUDAPEST, ÚRI U. 49. 1014. T:375 9011/185 FAX: 356 1849
e-mail: arthist@arthist.mta.hu, internet: www.arthist.mta.hu

SZERKESZTŐ:

TÍMÁR ÁRPÁD

SEGÉDSZERKESZTŐ:

GOSZTONYI FERENC

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BEKE LÁSZLÓ
DÁVID FERENC
GALAVICS GÉZA
MAROSI ERNŐ
PATAKI GÁBOR
SISA JÓZSEF
WEHLI TÜNDE (Szemle)

Felelős kiadó: BEKE LÁSZLÓ, az MTA Művészettörténeti Kutatóintézet igazgatója

HU ISSN 0133-1531

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

A borítón **A iniciálé.** Egyetemi Könyvtár Budapest. Inc. 16. 119 r.
(Fotó Makky György)

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Wehli Tünde: A budapesti Egyetemi Könyvtár Inc. 16 jelzetű ősnyomtatványának díszítéséről ... 5
Kerny Terézia: Szent Kálmán és Könyves Kálmán kultuszáról ... 9
Szmodisné Eszláry Éva: A nemesvidi római katolikus plébániatemplom falfestményei ... 33
Papp Júlia: „...Hegedűm függesztem szomorú Fűzfákra ..." Adatok a 137. zsoltár hazai irodalmi és képzőművészeti recepciójához ... 63
Sisa József: Az „angolkert" és a kényelmes ház. Brit hatások a 19. századi Magyarországon ... 75
Hornyik Sándor: A kreativitás elmélete és gyakorlata Erdély Miklós munkásságában ... 111

DOKUMENTUM

Tímár Árpád: A nagybányai művészek 1898-as művészetpedagógiai programja ... 143
Réti István – Thorma János: A művészeti nevelésről ... 146

BIBLIOGRÁFIA

Gosztonyi Ferenc: Pasteiner Gyula irodalmi munkássága ... 155

SZEMLE

Boreczky Anna: Három kódex. Az Országos Széchényi Könyvtár millenniumi kiállítása ... 187
Sisa József: Építészeti értékek Dabason. A klasszicista kúriák múltja és jelene ... 190
Papp Gábor György: Az örökség hagyományozói. Könyöki József és Myskovszky Viktor műemlékfelmérései ... 192
Végh János: Jávor Kata: Életmód és életmód-stratégia a pécsi Zsolnay család történetében ... 197
Sisa József: Kertművészet a régi magyar kertészeti folyóiratokban 1857–1944. – Régi magyar kertek. – Adrian von Buttlar: Az angolkert. Galavics Géza: Magyarországi angolkertek ... 199
Mendöl Zsuzsanna: Roger Jönsson: Fred Forbat och funktionalismen ... 204
Wehli Tünde: Lőrincz Zoltán: Szent Márton ... 208

In memoriam

Marosi Ernő: Aradi Nóra (1924–2001) 213

Kiállítás

Ujfalussy József: Magyarországi kottacímlapok a XIX. század második felében 215

Intézeti hírek

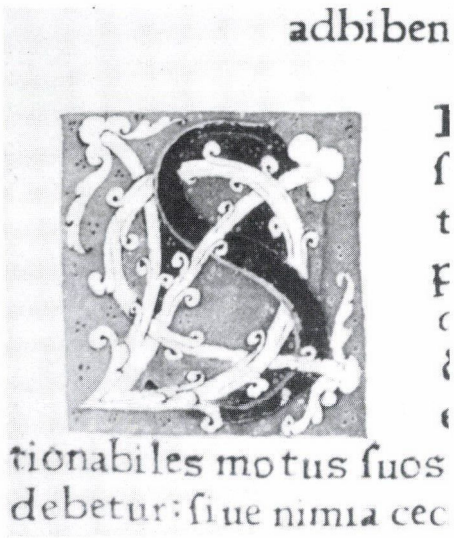
TANULMÁNYOK

Wehli Tünde

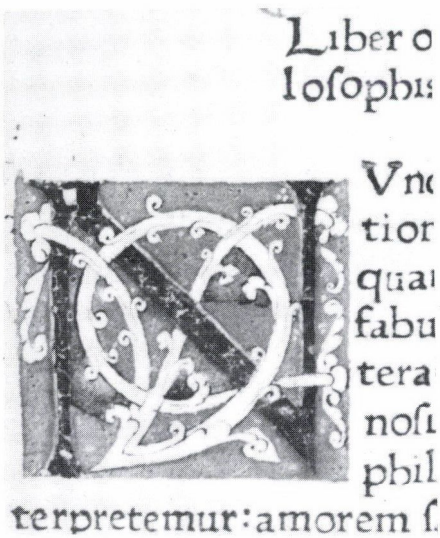
A BUDAPESTI EGYETEMI KÖNYVTÁR INC. 16 JELZETŰ ŐSNYOMTATVÁNYÁNAK DÍSZÍTÉSÉRŐL

Az alább tárgyalandó kötet, mely Aurelius Augustinus: De civitate Dei című munkáját tartalmazza, a római Ulrich Han és Simon Nicolai Chardella kiadványa, 1474-ből.[1] A könyv a budai Capella Regis könyvtárából került a szécsényi ferencrendiekhez.[2] A könyv jelenlegi kötése nem az eredeti, hanem 16–17. századi, feltehetően magyarországi munka. A kötet jelenleg csonka, hiányzik a tartalomjegyzéket megelőző levél, valamint az 1–2. caputot tartalmazó levél. A könyv művészettörténeti elemzés szempontjából legértékesebb részét, a – feltehetően – a könyv egészénél gazdagabban díszített és esetleg a megrendelőre, első tulajdonosra utaló incipit-oldalát vágták ki. A megmaradt II–XXII. caputot egy-egy igényesebb iniciálé vezeti be.[3] Ezeken kívül szerény vörös és kék iniciálék, paragrafus jelek készültek a kötet tagolása céljából. A fejezeteket bevezető iniciálék a nyomdász által üresen hagyott helyekre kerültek. A megfestendő betűt a lapszélen fekete tintával írt betűvel jelezték a festőnek. A betűk nagyságát az üresen hagyott felület mérete határozta meg. Ezek általában 7 nyomtatott sor magasságúak, 3–3,3×2,1–3,7 centiméteresek. Az aranyozott antiqua-típusú iniciálék négyzet alakú, de vonallal nem határolt világoskék háttér előtt helyezkednek el. A betűket a négyszög jobb vagy bal alsó sarkából, egy tőből (amire karéjos szegélyű levél simul) kiinduló, finom fekete vonallal rajzolt kettős fehér inda díszíti. Az indák egyike mindig körkörösen formált, a másik pedig egyenesen vezetett, a betűn és a másik indán többször átbujtatott. Az indaszárakat apró kerek, visszahajló levelek tagolják. A szárak hol visszacsapott végű bimbóban, (1. kép) hol olyan kelyhes, háromszirmú virágban végződnek, amelynek a széleihez kétoldalt, karéjos levelű félpalmetták is csatlakoznak.(2., 3. kép) A betű- és indaközöket kék, zöld és bordó színnel festett mezők töltik ki. A mezőket fehér és sárga hármas pontcsoportok díszítik.

A fentiek alapján az incunabulum iniciáléi az itáliai reneszánsz kódexfestészet jellegzetes fehér indás típusába tartoznak. Ez a típus ír és Karoling kezdetek után a 12. századi itáliai kódexfestészetből indult ki.[4] Ez a típus több évszázados lappangás után a 15. század elején tűnt fel,[5] s virágkora az 1460–1470 közötti évekre tehető, az ezt követő évtizedekben kisebb változásokkal, szórványosan bukkan fel.[6] Itálián kívül nagyon ritkán készül ilyen típusú iniciálé,[7] még azokban az országokban sem alkalmazták, ahol az itáliai reneszánsz kódexfestészet a helyi fejlődés ösztönzője volt.

1. Egyetemi Könyvtár, Budapest.
Inc. 16. S iniciálé. f. 25r.

2. Egyetemi Könyvtár, Budapest.
Inc. 16. N iniciálé. f. 79v.

A szóban forgó fehér indának, amely az iniciálékon kívül a lapszéli ornamentikának is gyakori díszítőeleme, két alaptípusa ismert. Az egyik a kevés leveles-virágos ággal díszített firenzei[8] (az indák közé olykor madarakat, állatalakokat stb. festettek) s a vele rokon észak-itáliai, umbriai, emiliai stb. A másik a körkörös, szinte hálószerű, levelekkel és virágokkal dúsan díszített nápolyi.[9] A többi lényegében ezek kevéssé karakterisztikus változata.

Az Egyetemi Könyvtár ősnyomtatványa díszítés szempontjából a firenzei típusba sorolható. Az egyezések és a közös vonások ellenére némiképp el is tér attól. Bizonyságul a négyszögletű, egyenes vonalakkal határolt mezőket, a bordó szín használatát és a karéjos levelű félpalmettákat idézzük.[10] Ezek olyan elemek, amelyek többségükben a bizonytalan készítési helyű és korú kódexekben tűnnek fel,[11] többek között a szécsényi Múzeum ugyancsak Budáról származó kódexében, melynek pontosabb meghatározásával-leírásával még adós a magyar kodikológia.[12]

Az Egyetemi Könyvtár incunabulumát véleményünk szerint, szokatlan vonásai ellenére is, egy firenzei tanultságú, de Rómában is dolgozó illuminátor díszíthette. Valószínűleg kiadói díszítésű a kötet.[13] A díszítés jelentősége ez esetben a viszonylag jó kvalitáson túl abban áll, hogy az 1474 körüli években készülhetett, tehát abban az időben, amikor az ősnyomtatványok értéke a kódexekével vetekedett, legalábbis kiadóik azokéhoz hasonló áron próbálták értékesíteni azokat. Az ősnyomtatványok ekkor külső megjelenésükben, díszítésükben is a kódex külső hatását próbálták megközelíteni. Az ősnyomtatványok festésekor azonban már ritkán fordultak a fehér indafonatos típushoz.[14]

concupiſcant. & hoc eſt ſacramentum ueteris teſtamenti ubi occultum erat nouū q illic ꝓmiſſa & dona terrena ſunt intelligentibus & tunc ſpiritalibus: quibus non humana manifeſtatione ꝓdicātibus: & q illis tpalib9 reb9 ſignificareť eternita: & in quibus dei donis eſſet uera felicitas.

¶ De regno Iudeorum qđ ab uno & uero deo inſtitutum atq; ſeruatum eſt: donec in uera religione manſerunt. C. XXXIIII.

ITaq; ut cognoſcerentur etiā illa terrena bona: q9us ſolis inhiant: q meliora cogitare nō poſſunt: & in ipſius unius dei eſſe poſita poteſtate: ñ in multoꝝ falſoꝝ quos colēdos Romani ante crediderūt: populū ſuū in Egypto de pauciſſimis multiplicauit: & iñſignis mirabilibus liberauit. Hec Lucinā mulieres ille inuocauerunt qñ earū ptus ut miris modis multiplicarentur: & gens illa incredibilit creſceret: ab Egyptiorum pſequtium & infantes oēs necare uolentiū manibus ipſe liberauit: ipſe ſeruauit. Sine dea Rumina ſuxerunt: ſine Cunina in cunis fuerunt: ſine Edulica & Potina eſcam potūq; ſumpſerūt: ſine tot diis puerilibus educati ſunt: ſine diis cōiugalibus cōiugati: ſine cultu priapi cōiugibus mixti: ſine inuocatōne Neptūni mare tranſeuntibus diuiſum patuit: & ſequentes eoꝝ inimicos fluctibus in ſe redeuntibus obruit. Nec conſecrauerūt aliq deam mannam qñ de celo māna ſumpſerunt: nec qñ ſitientibus aquā percuſſa petra ꝓfudit nymphas lymphaſq; coluerunt. Sine inſanis ſacris Martis & Bellone bella geſſerunt: & ſine victoria quidē nō uicerunt: ñ eā tñ deā ſed dei ſui munus habuerunt. ſine Segetia ſegetes: ſine Bobona boues: mella ſine Mellona: poma ſine Pomona. Et prorſus oīa ꝓ quibus tāte falſoꝝ deorū turbe Romani ſupplicandum putauerunt: ab uno uero deo multo felicius acceperunt. & ſi nō in eum peccaſſent impia curioſitate: tanq magicis artib9 ſeducti ad alienos deos & ad idola defluendo: & poſtremo Xpriſtum occidendo: in eodē regno & ſi non ſpaſioſiore tamen feliciore manſiſſent. Et nunc q per omnes fere terras gentes q diſperſi ſunt: illius unius ueri dei ꝓuidentia eſt. ut q deorū falſoꝝ uſq; q; ſimulacra: aree: luci: tepla euertunť & ſacrificia ꝓhibenť: de codicibus eoꝝ probet quēadmodū hoc fuerit tāto ante ꝓphetatum: ne forte cū legeretur in noſtris: a nobis putaretur eē confictū. Iam qđ ſequtur in uolumine ſeq̄ti uidēdū eſt: & hic dād9 bui9 ꝓlixitatī mod9.

¶ Aurelii Auguſtini Hipponeñ Epi de ciuitate dei Liber Quintuſ. Cauſam Romani Imperii omniumq; regnorum: nec fortuitam eſſe: nec in ſtellarum poſitione conſiſtere. Capitulum primum.

VOniā cōſtat oīū rerū optendaꝝ plenitudinē eſſe felicitate: que nō eſt dea: ſed donū dei: & ideo nullū deum colendū eē ab boīb9: niſi q pōt eos facere felices. Vnde ſi illa dea eſſet: ſola colenda merito diceretur. Iam conſequenter uideamus. qua cauſa deus qui poteſt & illa bona dare: que habere poſſunt etiam nō boni ac per hoc etiam non felices: Romanū imperiū tam magnū tamq; diutur nū eſſe uoluerit. Quia enim hoc deoꝝ falſoꝝ illa quam colebant: multitudo non fecit: & multa iam diximus: & ubi uſum fuerit oportunum eſſe: dicemus. Cauſa ergo magnitudinis Imperii Romani nec fortuita eſt: nec fatalis: ſecūdū eoꝝ ſententiam ſiue opinionem qui ea dicunt eſſe fortuita: que uel nullas cauſas habent uel non ex aliquo rationabili ordine uenientes: & ea fatalia: que preter dei & hominum uoluntatē cuiuſdam ordinis neceſſitate contingunt. Prorſus diuina prouidentia regna conſtituunturhumana. Que ſi propterea quiſq; fato tribuit: quia ipſū dei uoluntatem uel poteſtatem fati nomine appellat: ſententiam teneat. linguaꝫ corrigat. Cur. n. non hoc primum dicat quod poſtea dicturus eſt: cum ab illo quiſq; que fierit: quid dixerit fatum? Nam id homines quando audiunt uſitata loquendi conſuetudine non intelligunt niſi uim poſitionis ſiderum qualis eſt quando qs naſcit: ſiue cōcipit.

3. Egyetemi Könyvtár, Budapest. Inc. 16. Q iniciálé. f. 53r.

JEGYZETEK

[1] Február 24-én. Régebbi irodalommal: CIH no 369, újabban: FODOR A. – WEHLI T.: A budapesti Egyetemi Könyvtár ősnyomtatványainak katalógusa (a tervezett kiadvány csak részben készült el, a most bemutatásra kerülő kötet leírása kéziratban olvasható, könyvészeti leírását is belőle merítem).

[2] A könyv és a budai Capella Regis történetének e kötetből levonható tanulságaival foglalkozó tanulmány Fodor Adrienne-től várható.

[3] II. fejezethez: f. 25r. S., III fejezethez: f. 34r. I., IV. fejezethez: f. 44v. D., V. fejezethez: f. 53r. Q., VI. fejezethez: f. 63v. Q, VII. fejezethez: f. 69v. D, VIII. fejezethez: f. 79v, N, IX. fejezethez: f. 89v, E, X. fejezethez: f. 96v. O., XI. fejezethez: f. 108v. C., XII. fejezethez: f. 119r. A., XIII. fejezethez: f. 128r. E., XIV. fejezethez: f. 136v. D., XV. fejezethez: f. 147v. D., XVI. fejezethez: f. 160r. P., XVII. fejezethez: f. 174v. P., XVIII. fejezethez: f. 186r. D., XIX. fejezethez: f. 204v. Q., XX. fejezethez: f. 216v. D., XXI. fejezethez: f. 232v. C., XXII. fejezethez: f. 245v. S.

[4] Pl. Sallustius, Catilinae XV. 1–6. Ms. Rawl. G. 42. (S. C. 14773) F. 16v. In: Humanistic Script of the Fifteenth and Sixteenth Centuries. Intr. A. J. FAIRBANK and R. W. HUNT. Oxford, 1960. No 8. Pl. I/b.

[5] Pl. a velencei Biblioteca Marciana 1400–1402 körüli Catullus-kéziratában (Ms. Lat. XII. 80/4167). In: ALEXANDER, J. J. G.: Italienische Buchmalerei der Renaissance. München, 1977. Pl. II.

[6] A legkésőbbi emlékek közé tartozhat az 1497-ben készült Justinianus Marcus: Historiae Philipppicae (Gotha, Landesbibliothek, Ms. I. 99. F. 233r.). In: ROTHE, E.: Buchmalerei aus zwölf Jahrhunderten. Berlin, 1966. 262. Taf. 100.

[7] Ritka kivétel Albertus Magnus: Quattuor libri Mathavrorum (sic!) Elzászban, 1484-ben készült példánya (Zeitz, Stiftsbibliothek, Hs. Quart. 79. F. 210r.). In: ROTHE 1966. 265 sk., Taf. 111.

[8] Pseudo-Clemens Romanus: Itinerarium. Firenze 1460 körül. In: BERKOVITS, E.: Miniature del Rinascimento nella Biblioteca di Mattia Corvino. Milano, 1964. 119 sk., 6. kép.

[9] Curtius Rufus: De rebus gestis Alexandri magni budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött, Cod. Lat. 4. jelzetű kódexét idézhetjük példaként, mely 1471 körüli nápolyi munka. In: BERKOVITS 1964. 120., és XVIII. tábla.

[10] A firenzei iniciálék háttere kék, mely az inda vonalát követi, a mezők kitöltéséhez a kéken kívül a zöld mellett rózsaszínt használtak.

[11] Pl. Vat. Lat. 795, 1465 előtt készült kódex (in: St. Thomas Becket and Saint Bonaventure in the Vatican Library. Catalogue. Città del Vaticano 1974. 118. XXVIII. tábla), vagy Diogenes Laertius: Vitae atque sententiae című kötete a 15. század második feléből (in: Manuscrits sur vélin avec miniatures du Xe au XVIe siècle. Par L. S. OLSCHI. Catalogue. Florence, 1910. No 15.), végül Q. Horatii Flacci Epistolae LXXXIV. a 15. század második feléből, a gyulafehérvári Batthyanaeumban (Mss. Nr. 35. In: JAKÓ ZS. – R. MANULESCU: A latin írás története. Bp. 1987. 25/b.).

[12] Rövid ismertetése: Magyar Nemzet 1973. október 14, valamint SZABÓ B.: Nézzük meg együtt a szécsényi Cicero kódexet. Művészet, 1974/1. 28 sk.

[13] Ezt a feltételezést konkrét példákkal nem támaszthatjuk alá. Ennek fő oka a kiemelkedő szint alatti, az átlagost képviselő illuminált emlékek feldolgozása, az itáliai festőműhelyek emlékeinek corpusa ez ideig hiányzik.

[14] A ritka kivételek közé tartozik Laurentius Valla: Elegantiae linguae latinae. Velence. J. Jenson 1471. in: KOTVAN, J. – FRIMMELOVÁ, E.: Inkunábuly Slovenskej Národnej Knižnice Matica Slovenskej v Martin. /Martin/ 1988. 237. 13. kép.

Kerny Terézia

SZENT KÁLMÁN ÉS KÖNYVES KÁLMÁN KULTUSZÁRÓL

Dr. Teleki Kálmánnak tisztelettel

I.

„A magyar szentség kertjét díszítő, ragyogó virág Kálmán..."
(Hevenesi Gábor S. J: Régi Magyar szentség. Nagyszombat, 1692.)

Az ír származású Szent Kálmán (†1012) kultusza a középkori Magyarországon meglehetősen partikuláris keretek között és igen rövid ideig nyilvánult meg.[1] A csekély adatokon kívül azonban tiszteletének kétségtelen bizonyítéka a korabeli Európa legműveltebb királyának titulált, tudományáért „Könyves"-nek nevezett hetedik magyar király keresztneve;[2] a XV–XVI. századból egy-két ábrázolás, oltártitulus, valamint néhány helységnév és egy templomcím. Legendája szerint élete nem igazán bővelkedett csodákban. A zarándokok szokványos, nem éppen veszélytelen útját járta be nagy viszontagságok közepette.[3] Eltökéltségére, ugyanakkor naivitására vallott, hogy szentföldi útra is vállalkozott Magyarországon keresztül. Az erőszakos halála azonban mégsem az ismeretlen messzeségben, hanem már Ausztriában elérte.[4] Mirákulumai ezután következtek. Az akasztófán már hat napja (más leírások szerint másfél éve!) függő teteme nem kezdett romlani, vére nem alvadt meg, sőt a holttestének terhét viselő fa friss lombot hajtott. Jóllehet e jelenségek a hagiográfia sztereotip motívumai közé tartoztak, kultusza mégis igen hamar meggyökeresedett Ausztriában és gyorsan terjedt Bajorországban is. I. Henrik osztrák őrgróf (994–1018) e természetfölötti eseményekről szóló hírek hallatán Kálmán testét tisztességgel eltemettette, de mivel sírjánál csodák történtek, a maradványokat 1014 október 13-án felemeltette és a melki bencés apátságba vitette. Főleg a hegyek közt emeltek sok kápolnát tiszteletére. Szent Fridolinnal és Lénárddal együtt a beteg lovak és ökrök védőszentjének tekintették. Október 13-a, felemelésének, *translatio*-jának napja az említett országok breviáriumaiban és misekönyveiben ünnepnek számított, s a nép szokása volt, hogy állatait Kálmán temploma közelébe hajtotta, hogy részesedjenek áldásában. 1713-ban, mikor járvány pusztított egész Ausztriában, Melk városa Szent Kálmán segítségül hívása után érintetlen maradt. Bécs mellett, a kreuzensteini kastélyban ma is őrzik azt a fát, ahová a hagyomány szerint fölakasztották, s amelyet különösen tisztelt III. Károly és leánya Mária Terézia. Kálmán teste ma is a melki kolostorban nyugszik.[5] Szent Lipót mellett Ausztria legnagyobb védőszentje.

A vértanú tisztelete hamarosan megkezdődött a szomszédos, a német közvetítés révén egyébként is az ír–angolszász–frank liturgikus mintát követő fiatal keresztény Magyarországon.[6] A Szentföldről hazánkon keresztül hazatérő Poppo trieri érsek, I. Henrik őrgróf testvére révén Orseolo Péter megszerezte Szent Kálmán ereklyéit Melkből.[7] Miután azonban hamarosan éhínség és döghalál pusztított az országban, az istencsapásokat a jogtalanul kapott reliquiának tulajdonítva, hamarosan visszajuttatták eredeti őrzőhelyére, a fej kivételével. A később aranyozott réz tartóba helyezett koponyát egészen 1517-ig megkülönböztetett helyen, a székesfehérvári bazilikában őrizték, ahonnan Miksa császár szerezte vissza.[8] A ma a melki bencés kolostorban látható ereklyefoglalatot, mint románkori ötvösségünk egyik remekművét idehaza először Ipolyi Arnold publikálta forrásokra támaszkodva.[9] Aprólékos, kitűnő technikai megfigyeléseit a következőkben foglalta össze: „... egyike a legrégibb e nemű ránk maradt mellszobroknak... Kálmán ...ereklyetartó hermája...nyilván... még a XI-dik vagy XII. században nálunk készült. Ezen feltevésnek a mellszobor durva s kezdetleges román idomzata is tökéletesen megfelel."[10] Leírását szinte szó szerint, ám kissé modernizálva átvette hetven évvel később Gerevich Tibor románkori szintézisében. Ipolyi kritikus véleményével szemben („*föltűnően idomtalan, durva arczvonású és ügyetlen felfogású fő*") ő a hermának egyenesen *magyaros karaktert* tulajdonított analógiák sorát idézve.[11] Legfontosabb érve álláspontjának igazolására a varkorcsos hajviselet volt.[12] A fejen látható nyitott koronát pedig egyértelmű bizonyítékként könyvelte el Kálmán királyi származására nézve. E jelvény valójában a nemesi leszármazáshoz kötődő és örökölhető uralkodói, dinasztikus tudattal egybefonódó szentséghez kapcsolódott ebben az időben, azokhoz a királyokhoz, akik méltóságukról való lemondással, áldozattá, „mártírrá" válásukkal érdemelték ki a szentté avatást.[13] A XI–XII. századra vonatkozó számos irodalmi szöveg ismerteti az olyan magas rangú személyiségek vezeklésül végzett zarándoklatait, mint II. (Ördög) Róbert, Normandia és Dreux hercege, III. Anjou Fulco gróf (1015., 1035., 1039), II. Taillefer Vilmos, Angouléme grófja, Guido milánói érsek és papjai, valamint Richárd Saint-Vanne-i apát (1026). A XII. század kezdetére esett már Jó Erik dán király zarándokútja, aki őrültségi rohamában meggyilkolta négy lovagját.[14] A fölöttébb kétes hitelű, homályába vesző meseszerű leírások Kálmán királyi vérből való eredeztetéséről alighanem ezek sorába illeszthetők.

Az ereklye mellett, Kálmán korai hazai tiszteletének további nyoma liturgikus szövegeiben és az egyúttal templomának titulusára is utaló helységnevekben ragadható meg. Régi naptáraink a vértanú halála napját jelezték ünnepének, az egyik egyenesen „*Colomani Regis et M*"-nek nevezve.[15] A kizárólag Dunántúlon kimutatható Kálmán nevét viselő településekre a XIII. század végétől vannak szórványosan adataink.[16] Neve azután csak a XV. században bukkant föl újra két misekönyvben. Batthyány Boldizsár kőszegi várkapitány 1489-ből származó misekönyvének elején egy magyar

1. Szent Kálmán fejereklyetartója, XI. század. Melk, Benedektinerstiften

nyelven írt kalendárium található, ahol (fólió 2–7. verso) az egyes misék *magyar* neve piros tintával (*rubrum*mal) olvasható a lapok alján.[17] A possessor és a naptár fólió 22. retro-verso lapjának szövege alapján kétségtelenül magyar használatra íródott. Ott ugyanis egy olyan közös, fogadalmi mise olvasható, amely kizárólag csak idehaza volt használatos: „ *De scis Colomanno, Stephano, Emerico atque Ladislao*".[18] Ugyanebben az időből származik egy Pozsonyban írt XV. századi kódex, Liszt Miklós özvegyének misekönyve, amelyik szintén tartalmazza a négy Szent közös miséjét: „*Oratio de sancto Colomanno, Stephano, Emerico atque Ladislao.*"[19] Szent Kálmán alakja hosszú évszázadok után ekkortájt a képzőművészetben is megjelent. A győri székesegyház elpusztult Szent Kálmán oltárának javadalmait 1465-ben említették először a források.[20] Az 1510–1520 körül készült kisszebeni (Sáros vármegye) római katolikus plébániatemplom Szent Anna oltára a XIX. század végén került az érdeklődés középpontjába, majd Divald Kornél felsőmagyarországi topográfiai útjai során figyelt fel rá.[21] A szárnyasoltár táblaképeinek ikonográfiai programjában a négy férfiszent – Oszvald, István király, Szent Márton, Szent Kálmán – a konvencionális segítőszentek (Orsolya, Apollónia) mellett kifejezetten *magyar* vonatkozásokkal bír![22] Nem szeretnék erőltetett hipotézisekbe bocsátkozni, de egyáltalán nem tartom elképzelhetetlennek, hogy a szárnyasoltár tematikájának ismeretlen, de tagadhatatlan történelmi ismeretekkel rendelkező, köznemesi (?) megrendelője, ha talán arról fogalma sem volt, hogy Szent István hajdanán megszerezte Szent Márton, és mint szó volt róla, az egyes források szerint Szent Kálmán ereklyéit, azzal bizonyosan tisztában volt, hogy ők születési helyük, illetve helyi kultuszuk révén magyar szentnek számítottak. A kereszténység terjesztésén fáradozó, VII. században élt, majd vértanúhalált halt Oszvald legendákkal átszőtt hazai, különösen XV. századi, tisztelete pedig sok tekintetben rokonítható négy évszázaddal későbbi mártírtársával. Kultuszának középkor végi elterjedésében, attribútuma a csőrében gyűrűt tartó holló révén, alighanem a Hunyadi-ház propagandája is közrejátszott.[23] A szárnyasoltáron való feltűnésének hátterében is valószínűleg ez állhatott.

Szent Kálmán a XVI. század közepétől eltűnt a magyar kultusztörténetből. Az Ausztriában nyomon követhető, állatokat oltalmazó, betegségektől óvó mezőgazdasági szerepköre nálunk ismeretlen volt. Helyét a XVII–XVIII. században Szent Izidor, Lénárd és Vendel szorította ki.

II.

„Mint némelyek mondják, ez a Kálmán váradi püspök volt, de minthogy fivérei előbb haltak meg, a pápa engedélyével uralkodni volt kénytelen. A magyarok Könyves Kálmánnak nevezik őt, mert voltak könyvei, amelyekből mint püspök a zsolozsmát olvasta. Dalmáciát Hungáriához csatolta..."[24]

2. Szent Kálmán alakja a kisszebeni Szent Anna oltárról. Magyar Nemzeti Galéria Régi Magyar Gyűjteménye /Fotó: Bokor Zsuzsa/

„Nincs a magyar történelemnek még egy alakja, akit a középkori udvari történetírás annyira befeketített volna, mint Könyves Kálmánt" írta a kilencedik magyar királyról (1070 körül–†1116. II. 3.) Györffy György.[25] Politikáját a későbbi krónikák szándékosan elferdítették, befeketítették, s azokat a súlyos vádakat, amelyekkel például az idézett XIV. századi *Képes Krónika* illette, semmiféleképpen sem érdemelhette ki. A forráskritikai kutatás nyilvánvalóvá tette, hogy a Kálmán idejében írt és fia, II. István alatt folytatott *Magyar Krónika* egyértelműen pozitív képet festett még a királyról. A negatív jellemzések csak az Álmos-ág uralomra kerülésével indultak meg, s ívódtak bele, meglehetősen sokáig, a köztudatba.[26] Különösen sokat tett már rögtön trónjának elfoglalása után nagybátyja, a később szentté avatott László, lassan kibontakozó kultuszának ápolásában, terjesztésében.[27] A külföldi kortársak azt tanúsítják, hogy Kálmán magas intellektusával, megfontolt kül- és belpolitikájával a korabeli Európa legelismertebb uralkodójának számított. "II. Orbán pápa Kálmánhoz írott levelében ezt írta: „Beszámolt nekünk...Odilo, Saint Gilles apátja munkálkodásodról, kiváló világi tevékenységed mellett az egyházi írásokban való jártasságodról és, ami a legfontosabb előny, a bírói hatalom számára erős vagy a szent kánonok tudományában." S hogy itt nem üres szembedicsérésről van szó, bizonyítja a Kálmánt személyesen ismerő Gallus Anonymus krónikás, aki szerint „Kálmán, a magyarok királya a korában élő összes királyok között a legműveltebb az irodalom tudományában (litterali scientia eruditus)".Ha ehhez hozzávesszük a zárai apátnő kolostori feljegyzését, aki szerint a Dalmáciába bevonuló Kálmán, „a legszentebb király" *(santissimus rex)*, aki „visszaadta a föld és a tenger békéjét", akkor egyértelműen lelepleződik az a rosszindulatú torzítás, amely Kálmán királyt gonosz szörnynek akarta beállítani."[28]

Az apátnő, Cika sorai Zára 1105-ös, második elfoglalására utaltak, amikor Kálmán mint Magyarország és Horvátország királya diadalmasan és ünnepélyesen bevonult a városba, ahol Benedek-rendi apácák Szűz Mária kolostorának saját költségén káptalantermet és campanilét emelt, melyet egyébként alig fél évszázaddal korábban, 1066 karácsonyának előestéjén alapítottak és 1091-ben szenteltek föl. Ezt az eseményt örökítette meg a kolostor egyik nővére, Vekenega által emelt, a torony földszintje és első emelete között húzódó külső falának márvány tábláján olvasható felirat: *"Anno incarnationis domini nostri jesu christi milesimo cv post victoriam et pacis praemia Iadere introitus a deo concessa. Proprio svmptv hanc tvrrim sanctae Mariae Vngariae Dalmatiae Chroatiae constrvi et erigi ivssit rex Colomanus"* – azaz Urunk Jézus Krisztus megtestesülésének 1105. évében, minthogy a győzelem és béke elérése után Isten megengedte Magyarország, Dalmácia és Horvátország királyának a Zárába való bevonulást Szűz Máriának ezt a harangtornyot építette saját költségén Kálmán király.[29] Vekenega nővér a kolostor káptalantermében látható, 1111-ben lejegyzett sírfeliratában is emléket állított a királynak, de emlékét őrzi a torony belső első szintjének oszlopfőibe vésett *R.CO.LLO.MAN.NUS.* szöveg is.[30]

3. Szent Kálmán. Hoffmann rézmetszete Hevenesi Gábor S. J. *Ungariae sanctitatis Indidicia* (Tyrnaviae, 1692.) életrajzgyűjteményéből. /Fotó: Makky György/

A kezdetben még korántsem ilyen békés befejezésnek ígérkező zárai ostrom véres előkészületeinek emlékét egy elgondolkodtató helyi hagyomány tartotta fönn: „Később beszélték, hogy Kálmán haragjában a pogányok kemény ellenállása miatt, fel akarta gyújtani, el akarta pusztítani a várost, de álmában megjelent neki szent Donát, a város patrónusa, ki Nagy Károly idejében ült a zárai püspöki széken, ő hozta, ez volt legalább a hit, Zárába szent Anasztázia testét, a város legszentebb ereklyéjét, s ő volt sokszor, később is, Zárának pártfogója sok veszélyben. Mikor Kálmán látta: arcza haragos volt, kezében vesszőt tartott, a királyt hajánál fogva megragadta és keményen elverte. Kálmán felriadt álmából, nem látott senkit, de érezte a fájdalmat és látta testén a véres nyomot, és „megrémülve" felhagyott ádáz szándékával."[31]

Kálmán dalmát külpolitikájának további figyelemreméltó adatai, hogy 1108-ban szabadságlevelet adott Spalato és Trau városának, és elismerte, többek között, a szabad bíró- és püspökválasztást, továbbá a polgárok jogát idegenek befogadására és költözésére. A városállamokhoz fűződő szoros kapcsolatára utal továbbá, hogy háromévente rendszeresen megjelent a tengerparton. 1111-ben aranykeresztet adományozott a dalmát püspök hűségesküje emlékére a zárai, spalatói és az arbei egyháznak. 1114-ben, amikor tizenhárom éves fiával, Istvánnal, ismét Zárában tartózkodott, a trónörökös nevét, vagyis a dalmát-horvát királyét, a püspöki szertartáskönyvbe azok neve elé írták be, akiért mise előtt fohászt kell mondani.[32] A horvát-magyar uralmat jogilag szentesítő kiegyezés, perszonálunió formájában évszázadokra rendezte a két ország viszonyát. Az államközösség a Kálmán-féle diplomácia legmaradandóbb eredményének bizonyult.

Mindezt a történeti bevezetést azért volt szükséges előrebocsátani, mert ha beszélhetünk a II. István-féle krónika mellett még a XII. században valamiféle spontán tiszteletről, az éppen e dalmát városokban föllelhető liturgikus irodalomban és az oklevelek szövegeiben ragadható meg, amelynek hagyománya, ha elszigetelten is, de tovább élt. Erre bizonyíték a tatárvész rémségeit dokumentáló Rogerius magister váradi kanonok (majd spalatói érsek!) *Siralmas Éneke*, ahol IV. Béla jellemzésekor, nagy szerephez jutottak az Árpád-házi ősök, a szentté avatott István, Imre, László és Kálmán (!) cselekedetei: "Béla, Magyarország királya, a keresztény fejedelmek között a katolikus hit buzgó követőjeként volt ismeretes. Elődeinek, Istvánnak, Imrének, Lászlónak és Kálmán királynak (akiket a szentek sorába iktattak) a példájára kegyességének egyéb cselekedetei mellett – amelyeket nyilvánosan gyakorolt, hogy példát mutasson a jó cselekedetekre, vagy szobájába zárkózva végzett, hogy a róla rosszakat beszélőknek betömje a száját – állandóan azt forgatta elméjében, hogy a nem igazhitű idegen népeket az anyaszentegyház kebelére vonja, és miután a lehető legtöbb lelket megnyerte az Isten számára, a saját nyereséggel teljes lelkét a boldogok örökkévaló örömébe juttassa."[33]

Megkülönböztetett figyelmet kapott Kálmán alakja a Magyarországot is megjárt Tamás (1200?–1268), spalatói főesperes Salona történetét földol-

4. Kálmán király pecsétje. Karats Ferenc rézmetszete a Tudományos Gyűjteményből. (XVIII. 1838/1. szám)

5. Oszlopfő R{EX}: CO{LLO}MAN{US} felirattal a zárai székesegyházból. XI. század. Jackon T. G. rajza. In: Magyar Nemzet Története. II. Szerk.: Szilágyi András. Budapest, 1896. 183.

gozó *Historiá*-jában is. Elbeszélésében túllépett a tárgyául választott terület szűken vett belső viszonyainak ismertetésén, s kitért az azt befolyásoló szomszédos államok, így Horvátország, illetve Magyarország történetének főbb érintkezési pontjaira. Rendkívül gazdag egyház- és művelődéstörténeti adataiból értesülünk – többek között – I. László szentté avatásáról, és arról is, hogy Kálmán és Álmos az ő fiai voltak![34]

Az írott kútfők hiányában csak hiányosan regisztrálható, de kétségtelenül létező dalmáciai kultuszkör mellett elgondolkodtató a váradi püspökség alapítására vonatkozó hagyomány is, mely szerint I. László közvetlenül azután, hogy Biharvárát a Kapolcs vezette kunok feldúlták, a bihari Váradra helyezett, újonnan alapított egyházmegye élére unokaöccsét, a papnak nevelt Kálmán herceget nevezte ki. A XIV. századi krónikakompozíció azonban nem egyértelmű e kérdésben. A 140. fejezetben ugyanis a következők olvashatók: „A király megjósolta Kálmánnak, hogy vért fog ontani. Agriai püspökké akarta tenni őt..." A 152. részben viszont megemlítette azt is, igaz kevésbé hiteles, szóbeli hagyomány alapján, hogy mint „Némelyek mondják, ez a Kálmán váradi püspök volt."[35] Ezt a bizonytalan értesülést azonban mégis valamennyi, később íródott krónika átvette, s hogy lehetett konkrét alapja is, azt a püspökségre vonatkozó terjedelmes mennyiségű forrás bizonyítja, amelyekben egyszer sem kérdőjelezték meg a krónikák állításait.[36] Legkorábbi konkrét adat csak a XII. századból ismeretes.[37] Nem kérdőjelezte meg Kálmán váradi püspökségét a képzőművészet sem, hiszen a Képes Krónika alapján a XV. század végétől megjelenő ikonográfiájában egyik jellegzetes attribútuma a püspöki infula lett.[38] Egyéb dokumentum hiányában történetírásunk a XIX. század elejétől általában elfogadja Kálmán váradi püspökségét.[39] A kegyes hagyomány mindenesetre kapóra jöhetett a Szent László kultuszhelye miatt hamarosan számos kiváltságban részesülő zarándokhelynek, amely ily módon két rokon uralkodót is tisztelhetett alapítói között.

A források hiányában Kálmán helyi tisztelete itt még nehezebben rajzolható meg. Alighanem neve szerepelt liturgikus kódexekben, de ez csupán feltételezés. Viszont létezik, pontosabban létezett két olyan falképciklus, amely a váradi és az erdélyi püspökség területén készült a XIV. század első felében, s amelyek véleményem szerint fönntartották az első egyházfő emlékét. Magyarremete református templomában egy meglehetősen ritkán ábrázolt sorozat került elő a mészréteg alól 1927-ben, hogy azután ismét eltűnjenek a világ szeme elől, immár örökre.[40] Az elpusztult freskók egy olyan Szent László históriát ábrázoltak, amely a Magyar Anjou Legendáriumot, a Képes Krónikát és a bántornyai (Turnišče) ciklust leszámítva a legkorábbi és legteljesebb variánst örökíthette meg. A töredékes sorozatról mindmáig Pozsonyi Jenő beszámolója tudósított a legrészletesebben a feltárást követően: „...sikerült nekünk még az északi falon: Szent László és az elrabolt kun leányt ábrázoló freskó töredékeit fölismernünk, valamint egy másik jelenetet Szent László sírjánál, hol a király feje ugyanúgy van meg-

6. Kálmán király fogadja Gauthier sans Avoirt (Walther Habenicht) a Magyarországon átvonuló keresztes hadak követét. Fametszet a párizsi Bibliotheque de l'Arsenal Cod. 5089. jelzetű kódexének mininiatúrája nyomán. Közölve: Magyar Nemzet Története II. I. m. 193.

festve mint az apszisban (csak profilban), mögötte egy főnemes alakja látható tollas fövegben, lábainál pedig egy püspök alakja látható..."[41] A szűkszavú leírás egyértelműen a király temetésére utal, s talán hasonló lehetett a Magyar Anjou Legendárium *Szent László halála* jelenetéhez.[42] A szertartást végző klerikus(ok) jelenlétében a miniatúrán sincs semmi különös. A remetei képnél véleményem szerint nem a tömegek előtt zajló rituálé látható, hanem egy bensőséges, mondhatni intim – Krisztus siratására emlékeztető – jelenet, egy világi és egy egyházi szereplővel. A hangsúlyozottan a halott lábánál fölbukkanó egyházfő talán lábcsókra járult, aki nem lehetett más, mint a bocsánatért esdeklő Kálmán püspök!

A másik ábrázolás jóval távolabb, az udvarhelyszéki, a telegdi főesperességhez tartozó Bögöz templomában látható. Itt csak a kerlési ütközet terjedelmes, a templom nyugati falán kezdődő és az északi falra áthúzódó, 1320–1325 körül készülhetett sorozata látható igen rossz állapotban.[43] Első jelenete hagyományos módon a váradi várból való kivonulást ábrázolja. A vár bástyáján két hasonló katona áll. A püspökvár előtt vizesárok húzódik, felvonóhídján a székesegyház klerikusai térdepelnek. Élükön *gloriólás*, fiatal fiziognómiájú püspök áll. Jobb kezével áldást int a csatába induló Lászlónak.

7. „Kálmán kilencedik magyar király". Rézmetszet a *Mausoleum*ból. Nürnberg, 1664.

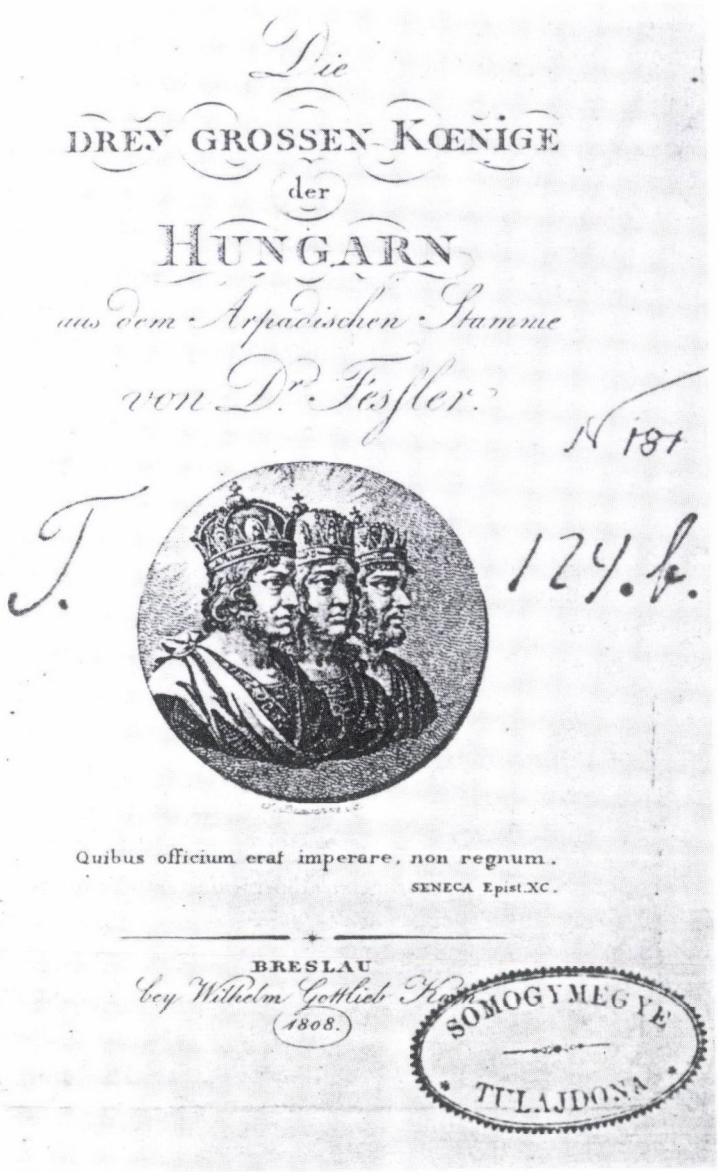

8. Kregling-Karats Ferenc: Szent István, Szent László és Könyves Kálmán. Rézmetszet Fessler Ignác Aurél *Három magyar nagy királyok* (Pest, 1815) című könyvének címlapján. (Reprodukció OSzK)

Bal kezében pásztorbot. A ciklusban egyébként még, itt most nem részletezendő, más különös részek is föltűnnek, ami arra utal, hogy a történetnek egy igen korai, helyi hagyományokra is támaszkodó változatával állunk szemben, amelyek később teljesen hiányoznak az ország egész területét behálózó sorozatokból. Ki lehet e rejtélyes, szentként ábrázolt püspök? Alighanem ő is a fölszentelt Kálmán herceg, akit mint láttuk, Dalmáciában szentként tiszteltek. Mind a váradi, mind a dalmáciai kultusz teljesen elkülönült az eltorzított hivatalos udvari propagandától Kálmán megítélését illetőleg. Ezt, igaz ugyan, hogy jóval később, a már említett két fogadalmi miseszöveg is alátámasztja, azok ugyanis, bár látszólag az ír Szent Kálmán nevét örökítették meg, valójában Könyves Kálmánra, az Árpád-ház kegyes emlékezetű, fölszentelt uralkodójára utaltak![44] A három magyar szent király kontextusában ez teljesen logikus. A XI. században virágzott Szent Kálmán tisztelete, annyi más szenthez hasonlóan, az évszázadok során elhalványodott, kikopott a magyarság tudatából.[45] Helyére már csak a névazonosság révén is az országot területekkel gyarapító, a békét hozó, a gazdasági életet föllendítő nagy műveltségű király lépett, aki cselekedeteivel kiérdemelte a legmagasabb kitüntetést, a *szent* jelzőt is. Ugyanez a folyamat figyelhető meg ezzel párhuzamosan Antiochiai Szent Margit és Árpádházi Boldog (Szent) Margit kultuszának kontaminációjában.[46] Természetesen e csekély adatokra „támaszkodó" hipotézis még nem elegendő a probléma megnyugtató megoldására, de éppen ezekből a mindezidáig kevés figyelemre méltatott szerény adalékokból lehet következtetni arra, hogy tisztelete, ha nem is látványosan, de élt, különösen a köznemesi nemzettudatban.

A középkori krónikák szövegeit kompiláló újabb elbeszélésekben még igen sokáig fönnmaradt Kálmán negatív emléke. Politikájának átértékelése a XV. század végétől indult meg, mégpedig külföldön. Haugen de Freystain 1535-ben megjelentett *Der Hungern Chronica*-jában a hangsúly immár nem testi külsejének gyarlóságára, hanem szerencsés külpolitikájára eset. Ezt illusztrálja a kötetben Peter Flötner fametszete is a király dicsőséges dalmáciai bevonulásnak állítva emléket.[47]

A későbbi évszázadok emlékanyagából feltétlenül említést érdemel a horvát Paulus Ritter, azaz Pavazo Vitezovic-Ritter 1703-ban írt, de csak egy évvel később kinyomtatott akrosztichonos verse Szent László királyról.[48] Jellegét tekintve a jezsuita Tarnóczi István 1681-ben Nagyszombatban megjelent Szent László poémájára hasonlít, de műfaja és mondanivalója egészen más. Tulajdonképpen egy nemzeti célú hagiográfiai monográfia és genealógiai értekezés keveréke, ahol a szerző a korábban is a horvátok védőszentjeként tisztelt királyról bonyolult fejtegetések során azt bizonyítja be, hogy horvát születésű is, és mielőtt elfoglalta Magyarországot, horvát báni méltóságot viselt. Életrajzról lévén szó, a szövegben természetesen szó esik a történelmi, családi háttérről is, többek között László gyermekeiről, Álmosról és Kálmánról(!), akinél azzal magyarázza jogosultságát a trónra, hogy Álmos szelídebb és engedékenyebb volt, ezért maradt a királyság végül is

9. Szent István király közös mellképe Szent László és Kálmán királlyal. Fessler, Ignác Aurél: *Die drey grossen Koenige der Hungarn*. Breslau, 1808. Rézmetszet, Blaschke, J.

a korhoz illő módon keményebb és harciasabb Kálmánra. Megemlítette egyik forrása nyomán azt is, hogy: *„Historiae Salonitanae Thomae Archidiaconi Spalaten/sis/ ad finem, inscriptum legitur; Colomanus filius Vladislavi Reg/is/ Vng/arorum/ stans in loco patris sui, etc"*... továbbá, hogy *„Colomanus vero, post obitum divi Regis: Varadiensis primus Episcopus, spreto Sacerdotio, Rex Ungariae factus, non bona simplicitate ecedentem, sed fortier diuque reristentem Almum Ungarico primum dein et Croatio regno spoliavit."*[49] A korábbi történetírók (Thuróczy, Bonfini) Kálmánra vonatkozó állításait, miközben saját maga is egy fantasztikus elemekkel teletűzdelt koholmányon munkálkodott, teljesen hamisnak tartotta. Ritter hatása, minden képtelensége ellenére, egészen a XIX., sőt a XX. századi horvát nacionalista ideológiára hatással volt.[50]

Könyves Kálmán alakját valójában a XVIII. század végétől kiélesedő közjogi vita állította hosszú évszázadok után újra a középpontba, amely a horvát és magyar nacionalizmussal együtt fejlődvén azok fázisait is tükrözte, s melynek Skerlecz Miklóson, Pray Györgyön, Katona Istvánon át hatalmas vitairodalma lett.[51] Az itt most nem részletezendő, a korszakra vonatkozó terjedelmes bibliográfiából azonban mindenféleképpen említést érdemelnek Fessler Ignác Aurél szintézisei, jóllehet éppen a perszonáluniót illetően ő is kritikai kommentár nélkül közölte a középkori forrásokat.[52] Munkái óriási hatást gyakoroltak ettől függetlenül a lassan kibontakozó nemzeti irodalomra[53] és történeti festészetre egyaránt. Ebben a folyamatban az 1867-es magyar, illetve egy évvel később a horvát kiegyezés után, majd pedig a millennium eufórikus légkörében a határokat kibővítő király, az ősi „gloire"-t, a „három tenger mosta határok" már akkor is anakronisztikusnak számító szlogenjét szimbolizálta.[54]

JEGYZETEK

[1] GALAMBOS Kálmán: Szent Kálmán vértanú. Magyar Sion I. 18 URWALEK, Julius.: Der königliche Pilger St. Coloman. Vienne, 1880; GOUGAUD, L.: Les saints irlandais hors d'Irlande. Louvain, 1936; SCHREIBER, Georg: Irland im deutschen und abendlandischen Sakralraum. Köln–Opladen, 1956. 62; Állítólagos Skóciai Szent Margittól való származásának teóriája Magyarországon először a jezsuita HEVENESI Gábor *Ungaricae Sanctitatis Inidicia, Sive Brevis quinquaginta quinque Sanctorum, Beatorum ac Venerabilium Memoria Iconibus expressa [...] Tyrnaviae, 1792.* című életrajzgyűjteményében bukkant föl Cesare BARONIO *Annales ecclesiastici* (Rome, 1598–1607) műveire támaszkodva, amit azután kritika nélkül átvettek a történeti, művészettörténeti és ikonográfiai munkák a legújabb időkig. Vö. például: Acta Sanctorum. Oct. VI. 357–362. és Supplementum. Oct. 149–152. Az idézett rész a következőképpen hangzik Sinkó Ferenc fordításában: „A harmadik skót királyi ivadék, aki a Magyar szentség kertjét díszíti, a ragyogó virág, Kálmán, akit előzőleg Edeltrudnak neveztek. Ugyancsak Szent Margit skót királyné szülötte, aki mint többször említettük, magyar anyától született. Atyja, Malcolm halála után hazájában polgárháború tört ki. Ez elűzte Kálmánt szülőföldjéről, s arra kényszerítette, hogy különböző országokban bolyongjon..." In: Régi Magyar Szentség avagy Ötvenöt Magyar Szent és Boldog valamint

Tiszteletreméltó Képekkel Díszített rövid emlékezete [...] Az 1737-es latin kiadás szövegét lefordította és átigazította SINKÓ Ferenc. Budapest, (1988) 107. Ez időrendi okokból képtelenség, hiszen Szent Kálmán halálakor Skóciai Szent Margit meg sem született! A korábbi álláspont tarthatatlanságára vonatkozóan vö. MEZŐ András: A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század). Budapest, 1996. 110. /METEM Könyvek 15./, KOVÁCS László: A kora-Árpád-kori pénzverésről. Éremtani és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence I. (Szent) István és II. (Vak) Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) érméiről. Budapest, 1997. 228. /Varia Archaeologica Hungarica VII./ Bőséges irodalom tárgyalja egyébként az e helyen nem részletezendő I. (Szent) István unokájának tartott Skóciai Szent Margit származására vonatkozó hipotéziseket is. Ide vonatkozóan vö. például NAGY Kázmér: Skócia pannóniai királynéja. München, 1971. (kutatástörténeti összefoglalással, gazdag irodalomjegyzékkel).

[2] Kálmán keresztnevével kapcsolatban felvetődött a *Columban*(us) / *Kolumban*(us) név átvételével, mely eredetileg egy *ír*, később szintén szentté avatott szerzetes neve volt, akit szelíd lelkülete szerint *Columba*nak, „galamb"-nak is neveztek, s Kovács László hipotézise szerint ezzel kezdődhetett a *Columbanus-Colamannus* nevek szójátékszerű cseréje. „Véleményem szerint tehát Colomannus/Colombanus/Kálmán király a magyarok körében nagy tiszteletnek örvendő Colomannus vértanú nevét nyerte a keresztségben, s az sem véletlen, hogy 1100 körül keletkezett ún. I. törvénykönyve bevezetőjében, azaz a törvény írója, Albericus Seraphin érsekhez írott ajánló levelében még a galambra utaló szójáték is előfordul, amikor a levélíró „legkeresztényibb királyunk, Kálmán, aki a galamb kegyességével és minden erény jelességével van felruházva (christianissimus rex noster Colomannus columbine gracia simplictatis cum omni virtutum discrecione preditus) módján nevezte meg az uralkodót... A király Colomannus nevének az ír Columbanusra visszavezethető alakját néhány (csaknem) korabeli forrás is fenntartotta. Saját oklevelében is említették így, s mivel ő éppen el is tudta olvasni, használata több lehetett a galambra utaló szójátéknál." Kovács László 1. jegyzetben i. m. 228–230. A nevek keveredéséről megemlékezik még: Mező András 1. jegyzetben i. m. 109–110.

[3] A hittérítés eszméje, a barbárok közötti apostolkodás és igehírdetés vágya – már a VI. századtól kezdve – az íreknél különösen feltűnő. SIGAL, Pierre A.: Les marcheurs de Dieu. Paris, 1974. 6. (Magyarul: Isten vándorai. Középkori zarándoklatok és zarándokok. Fordította Gyáros Erzsébet. Budapest, 1989. 8.) A középkori európai peregrinációkra vö. még: CSUKOVITS Enikő: „Cum capsa... cum bacillo." Középkori magyar zarándokok. Aetas, (1994/1.) 5–27. PETNEKI Áron: Tanta malitia itineris avagy az utazásnak veszedelmes voltáról. A középkori utazó a művelődéstörténész és a mentalitástörténész szemével. In: Klaniczay-emlékkönyv. Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére. Szerk.: JANKOVICS József. Budapest, 1994. 10–31. BLICK, Sarah: New research in the Arts of Pilgrimage in medieval England and northan Europe; MORRISSON, Susan Signe: Pilgrimage: Theory, gender, and cultural practice; POEL-DYKSTRA, Susan: Pilgrimage I.: Religious treks in a literaty kontexts and Pilgrimage II.: Quest, ritual and devotion. (Előadások. In: 36. International Congress on Medieval Studies Kalamazzo 3–6. Mai 2001. Megjelenés alatt.)

[4] HEVENESI 1. jegyzetben idézett művében azt állítja hogy eljutott Jeruzsálembe. Ez szintén tévedés, mert már 1012. július 17-én a Béccsel szomszédos Stockerauban megkínozták és fölakasztották. A történelmi helyzet a következő volt Györffy György szerint: „Magyarországon át az új évezred első évtizedében még azért nem lehetett zarándokolni, mert földünk térítés alatt álló félpogány ország volt, ahová legfeljebb missziósok jöhettek. De hogy azok sem jutottak messzire, mutatja Romuald 24 térítőjének példája; ezeket ui. már valahol a Száva vidékén feltartóztatták és elfogták. Még a tízes években sem nyílt mód veszélynélküli zarándoklásra, amit példáz a tájékozatlan skót zarándok, Kálmán (Colomannus) esete. Ő arról értesülve, hogy a Duna immár keresztény országon át folyik, 1012 táján gyalogszerrel indult

neki a Duna vonalát követve, de Bécsig sem ért el, amikor a túlparti Stockerrauban elfogták mint morva kémet. Az itt lakók a Bátor Boleszló uralma alatt álló morvák oldaláról támadást vártak – nem ok nélkül, mert ez rövidesen bekövetkezett –, s nem hitték el, hogy a jámbor skót mint „Krisztus jegyese" rója az utakat; kínvallatásnak vetették alá, majd felakasztották." GYÖRFFY György: István király és műve. Budapest, 1977. 294. Szent István csak a bolgár–bizánci háborúk lezárulta (1018) után nyitotta meg a jeruzsálemi szárazföldi zarándokút magyarországi szakaszát, amely azután több szempontból is hasznos és előnyös volt az országnak. MAKK Ferenc: Szent István és utódai. In: Európa és Magyarország Szent István korában. Szerk.: KRISTÓ Gyula – MAKK Ferenc. Szeged, 2000. 331–332.

[5] JUHÁSZ, Koloman: St. Koloman der einstige Schutzpatron Niederösterreich. Linz, 1916. BÁLINT Sándor: Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és a jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából. Budapest, 1977. II. 376–377.

[6] PELSŐCZY Ferenc: A vallási élet arculata Szent István korában. Törökbálint, 1994. (Európa az első évezredfordulón. I.) 117–121. A korszak egyházi életére vonatkozóan vö. még: VESZPRÉMY László: Szent Adalbert és Magyarország. Historiográfiai áttekintés. Ars Hungarica XXVI. (1998) 321–336. és KRISTÓ Gyula: A tizenegyedik század története. Budapest, 1999. 27–74. (Magyar Századok)

[7] Lilienfeldi Ortilo szerzetes krónikájában az 1016. esztendőnél az olvasható, hogy Szent Kálmán testét I. István szerezte meg. Közli: Albinus Franciscus GOMBOS: Catalogus fontium historiae Hungaricae. III. Budapestini, 1938. 1755. Pelsőczy Ferenc Poppo útját 1027-re tette. PELSŐCZY i. m. 121. A melki apátság évkönyve viszont határozottan Péterhez kötötte: *„Anno ab incarn. D.MXII. Beatus Cholomanus suspensus in Stocherave coelos adiit, temporibus Henrici regis ...Petracto itaque post passionem eius triennio, miraculis proditus levatur, et in monasterio nostro tumulatus est. Hic autem Henricus Marchio duravit per annos circiter XL. usque ad tempora Petri regis Ungarorum, qui Sancto Regi Stephano sucesserat. Istius Petri precibus et minis circumventus Poppo Treviriensis archiepiscopus, frater Marchionis, obtinuit a fratre suo, ut mitteret in Ungariam ossa Beati Colomanni, quae tamen postea Ungari pestiletia et fame reddiderunt."* Fontes Rerum Austriacarum. I. Scriptores. Red.: PERZ, Hans Georg. Wiennae, 1849. 291.

[8] Conradi Abbatis Mellicensis Chronicon. Uo. 279.: *„ MDXVII. Maximilianus Imperator fecit...pulchra monasterio dare donaria, praecipue caput Sancti Colomanni (quod est in Alba Regali Hungariae, illuc tempore guerrarum deductum, et eidem a majoribus remittere polliciti sunt) de Hungaria mellicium (translaturum promisit), praetendit et se se renovaturum Sancti Colomanni sepulchrum."*
A székesfehérvári bazilika XI. századi fölszereléséről, szűkszavúan, de nem titkolt elismeréssel emlékezett meg Szent István *Nagyobb Legendájának* szerzője. KOVÁCS Éva: A székesfehérvári királyi bazilika 11. századi kincsei. In: KOVÁCS Éva: Species Modus Ordo. Válogatott tanulmányok. A szöveget gondozta VERŐ Mária – TAKÁCS Imre. Budapest, 1998. 105–115.

[9] IPOLYI Arnold: Magyar ereklyék. Archaeologiai Közlemények III/III. Ú. F. I. (1863) 108–110. Az ereklyetartó 1860-ban a bécsi régészeti kiállításon szerepelt először a nyilvánosság előtt. Katalog der v. d. Wiener Alterthumsvereine Veranstalten Austellung v. Kunstgegenstanden. Wien. 1860. Kat. 57.

[10] IPOLYI i. m. 109–110.

[11] „Ritkaságánál s jellegzetes alakításánál fogva az első hely illeti Szent Kálmánnak, a melki apátság kincstárában látható fejereklyetartóját. Magassága 32 cm. Anyaga aranyozott vert réz, a nyitott liliomos koronát és nyakat drágakövek ékesítik. A korona abroncsán vésett inda fut körül. A nyitható fedőlapot vésett levelek, kanyargó indák és sárkányok díszítik. A szemen és szájon festés nyomát találjuk... A vastag nyakon ülő fej rendkívül plasztikai erővel van kiformálva. A fiatal, csupaszarcú herceg arckifejezése csupa energiát lövell, álla előreugrik, száját összeszorítja. haja hátul hosszan lelógó varkocsba van fonva, ami jellemző magyar viselet; találkozunk vele az ausztriai schöngrabeni apátsági templom egyik domborművén, az oroszlánnal vi-

askodó Sámson alakján, a jáki műhelyből kirajzott magyar kőfaragóktól épített és díszített apszis északi részén; száz évvel utóbb pedig a bolognai városi számadáskönyvek egyikének magyar lovas zsoldost ábrázoló rajzán, valamint a Képes Krónikában. Magyaros karaktert kölcsönöz a szent vastag nyaka is. A XII. század közepe táján készült herma nem adhatott arcképet, hanem csak ideálképet, melyben a művész kifejezésre juttatta az angol herceg magyar vérségét. Ezt a szándékot bátran feltételezhetjük, hiszen Szent Kálmán tisztelete Magyarországon a középkorban olyan erős volt, hogy imába is foglalták. Az ereklyetartó kiváló művész alkotása, aki értett a jellemzéshez. az egyszerű, széles, kerek formák fémfelületén a fény árnyékát kitűnően használta ki a plasztikai hatás emelésére. Korábban ritka anatómiai tudása van, ismeri s érezteti a koponya csontozatát, s jó naturalista megfigyelésre vall, amint a nyakon a leszorított áll folytán képződött ráncokat kimintázza. A fedőlapnak gazdag ornamentális motívumai a hazai kőszobrászatban is otthonosak. Jellegzetességüknél fogva kormeghatározó szereppel bírnak." GEREVICH i. m. 195.

[12] Csak érdekességként jegyzem meg, hogy ebben az időben LÁSZLÓ Gyula is foglalkozott az ősi magyar hajviselettel, illetve ennek rangjelző szerepével. Vö.: Egy regensburgi vállkő. Budapest, 1937. Újabb kiadása: LÁSZLÓ Gyula: Régészeti tanulmányok. Budapest, 1977. 330–341. A melki apátság kilencszázéves jubileumi katalógusa nem tud a Szent Kálmán attribúcióról. 900 Jahre Benediktiner in Melk. Jubiläumausstellung 1989. Stift Melk 1989. 40. Kat. 5. 06., Az ereklyetartó hajviseletéről újabban: KOVÁCS Éva: Athéné helyett Malvin? Egy „bizánci" mű a Magyar Nemzeti Múzeumban. In: Történelem – Kép. szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Szerk.: MIKÓ Árpád – SINKÓ Katalin. Budapest, 2000. 458. A hosszú haj mint jellegzetes karizmatikus attribútum egyébként a germán uralkodók sajátja volt ebben az időben. Erre vonatkozóan vö.: KLANICZAY Gábor: Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek. Budapest, 2000. 73–74.

[13] KLANICZAY i. m. 22–23.

[14] SIGAL i. m. 23. XI. századi vonatkozások elvétve fordulnak elő az egyébként kitűnő összefoglalásban.

[15] KNAUZ Nándor: Kortan. Hazai történelmünkhöz alkalmazva. Budapest, 1876. 156. A mai Kálmánok is az ő ünnepén, október 13-án tartják névnapjukat.

[16] Kálmáncsa – Baranya vármegye (1280/1298: *Chehy*, 1281: *Kalaman Chehy*, 1286: *Kalman Kiralychey*/ Somogyhatvan – Baranya vármegye. A helyi hagyomány szerint „régen" *Kámány* volt a neve. Elnevezése középkori eredetet tételez föl. Mindkét estben a *Szent* jelző kikopott vagy egyáltalán nem állt a keresztnév mellett. A vértanú emlékét egyértelműen csupán a Somogy vármegyei *Szentkálmán* település őrizte meg, amelyről a XIV. századtól vannak adataink: 1333: *de Sancto Colomanno*, 1372: *Zenth Kalman*, 1379: *Zenthkalman*. Közli: MEZŐ András, i. m. 109.

[17] OSzK Kézirattára, Nyelvemlékek 17. A papírból készült kódex 91 fólióból áll, 210× 145 mm.

[18] RADÓ Polikárp: Batthyány Boldizsár misekönyvének hitelessége. Magyar Könyvszemle LXV. (1942) 137., 141. A kötet tulajdonképpen, mint ahogy Radó Polikárp megállapította: „...semmi egyéb, mint középkorvégi votív misék gyűjteménye. A votív misék, azaz a fogadalmi misék a legkülönbözőbb szükségletekre szolgáltak. Ezeket gyűjtötték össze a könyvben, valahányszor a kőszegi várkapitány ilyen misét mondatott, azon résztvevén, maga is követhesse őket. Az egyházi év rendes menetére a könyvet nem használták, mert néhány főbb ünneppnek miséje megvan ugyan benne, de csak a két fogadalmi mise-sorozatba beosztva. Hasonlóképen van a szentek ünnepeivel is: csak azoknak a szenteknek a miséit találjuk meg benne, amelyek votív misékül használtatnak." I. m. 141. A *Missale*-ről újabban: HOFFMANN Edith: Régi magyar bibliofilek. Hasonmás kiadás és újabb adatok. Az előszót és az új jegyzeteket írta és a kötetet szerkesztette WEHLI Tünde. Budapest, 1992. 239.

[19] Egykor a Pozsonyi Káptalan Kézirattárában. Nr. 8. (Rubricist 9.) fol. 115. verso. Közli: KNAUZ Nándor: A pozsonyi káptalannak kéziratai. Magyar Sion VI. (1866) 215.

[20] *1465.: VII. 18:* János a Szent Kálmán-oltár igazgatója. MOL. Dl. 107213.

A következő említés *1512*-ből ismeretes. Közölve: Rupp Jakab: Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre vagyis nevezetesb városok, helységek, s azokban létezett egyházi intézetek, püspökmegyék szerint rendezve. I. Pest, 1870. 423. Adatait átveszi: Bedy Vince: A győri székesegyház története. Győr, 1936. 98–100. és Radocsay Dénes: A középkori Magyarország táblaképei. Budapest, 1955. 140. *1516–1521* között folyamatosan értesülünk az oltárról. Az ide vonatkozó oklevelek fölsorolása: Köblös József: Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában. (A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalanok adattáraival.) Budapest, 1994. 273. (Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 12.)

[21] MYSKOVSZKY Viktor: Jelentés a régészeti bizottság működéséről. Századok 15. (1881) 128; DIVALD Kornél: A Szépművészeti Múzeum kisszebeni szárnyasoltára. Magyar Művészet IV. (1928) 683.

[22] Magyar Nemzeti Galéria Régi Magyar Gyűjteménye, ltsz: 52.757. A Szent Kálmán tábla mérete: 79×36 cm. RADOCSAY i. m. 357.

[23] Ennek lehetőségéről először: FEST Sándor: A Hunyadiak hollós címere. Budapesti Szemle, (1937.) 246., 277; BÁLINT i. m. 156–157. majd KERNY Terézia: A szepeshelyi szárnyasoltárokról. (Előzetes beszámoló) Ars Hungarica, 2000. XXVIII.évf. 1. sz. 27–36.

[24] Képes Krónika. Fordította Bellus Ibolya. Budapest, 1986. 190. A latin szöveg magyar formában közli a *Cunues*, „Könyves" melléknevet. Kiadása: Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpes Arpadianae gestareum. Edendo pererei praefuit Emericus Szentpétery. Budapest, 1937. I. 432. (A továbbiakban SRH)

[25] (GYÖRFFY György):Könyves Kálmán kora. In: Magyarország története. Előzmények és történet 1242-ig. I/2. Főszerk.: Székely György, szerk.: Bartha Antal. Budapest, 1984. 940. (Magyarország Története tíz kötetben)

[26] Feltűnő, hogy az egymás után íródott hazai krónikák, Thuróczy János *Chronica Hungarorum*-a, Antonio Bonfini *Rerum Hungaricarum Decades*-e, Bencédi Székely István *Chronica ez vilagnak jeles dolgairól* című kompendiuma, de még az 1664-ben kiadott *Mausoleum* szerzője is, szinte egymást licitálták túl Kálmán elvetemültségének bizonyítására, a legelképesztőbb hasonlatok arzenálját fölsorakoztatva.

[27] Kálmán egyoldalú megítéléséről nagybátyjával, Lászlóval kapcsolatban vö.: KERNY Terézia: László király szentté avatása és kultuszának kibontakozása (1095–1301). In: Ősök, táltosok, szentek. Tanulmányok a honfoglaláskor és Árpád-kor folklórjából. Szerk.: PÓCS Éva – VOIGT Vilmos. Budapest, 1996. 175–176.

[28] GYÖRFFY i. m. 941. A következő szövegkiadások alapján: Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgio Fejér. Budae, 1830. II. 13; GOMBOS i. m. I. 490; NOVAK, Viktor: Zadarski kartular samostana svete Marije (Chartulare Jadertinum monasterii sanctae Mariae.) Zagreb, 1959. 258. A szöveget más vonatkozásban elemzi: GERICS József: A korona fogalma Kálmán-kori legendáinkban és krónikáinkban. In: Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok. Mályusz Elemér Emlékkönyv. Szerk.: H. Balázs Éva–Fügedi Erik–Maksay Ferenc. Budapest, 1984. 137. A Kálmán-kori dalmát politikai viszonyokra vonatkozóan vö. még: GYÖRFFY György: A XII. századi dalmáciai városprivilégiumok kritikájához. Történelmi Szemle X. (1967) 46–51.

[29] Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Ed. KOSTRENIČIĆ, Marko – SMICIKLAS, Tadeus. Zagreb, 1904. II. 391. Györffy György fordításában: 25. jegyzetben i. m. 952. valamint: Miljenko JURKOVIČ: A XII. századi magyar–horvát kapcsolatok egy példája – PROPRIO SVMPTV HANC TURRIM SANCTE MARIAE VNGARIAE DALMATIAE CHROATIAE CONSTRVI ET ERIGI IVSSIT REX COLOMANNUS. In: Horvátország/Magyarország. Évszázados irodalmi és képzőművészeti kapcsolatok. Szerk.: DAMJANOV, Jadranka. Zagreb, 1995. 274–278; Uő: Adalék a horvát–magyar románkori képzőművészeti kapcsolatok megismeréséhez. In: Hrvartska/Maðarska/Europa. Stoljetne likovo-umjetničke veze – Horvátország/Magyarország/Európa. Évszázados képzőművészeti kapcsolatok. Szerk.: DAMJANOV, Jadranka. Zagreb, 2000. 328–339. A harangtorony emléktáblájának szövege: 334.

[30] Vekenega horvát királyi házból való származására vö.: MARGALITS Ede: Horvát történelmi repertórium. I. Budapest, 1900. 73. A feliratokról: JURKOVIČ i. m. 334. Megjegyzendő, hogy mind a sírtábla, mind az oszlop rajza megtalálható a millenniumi, SZILÁGYI Sándor által szerkesztett *Magyarország története* sorozat második kötetében is: MARCZALI Henrik: Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301) Budapest, 1896. 209., 213.

[31] Első közlése FARLATI, Daniele S. J.: Illyrici sacri tomus quartus. Venentiis, 1769. 314–315. alapján magyarul közli: MARCZALI Henrik 30. jegyzetben i. m. 212. és nyomában PAULER Gyula is: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. I. Budapest, 1899. 207. Az említett, Sirmiumban vértanúhalált halt Szent Anasztáziát HEVENESI Gábor fölvette a „magyar" szentek közé életrajzgyűjteményének függelékében.

[32] Az ajándékokról: ŠUFFLAY Milán: Két arbei iker-oklevél. Századok XXXIX. (1905) 315. A szertartáskönyvről megemlékezik – a források említése nélkül: GYÖRFFY György 25. jegyzetben i. m. 959. Könyves Kálmán dalmát külpolitikájára vonatkozó irodalmat először DEÉR József foglalta össze: A magyar-horvát államközösség kezdetei. In: Jancsó Benedek Emlékkönyv. Szerk.: ASZTALOS Miklós. Budapest, 1931. 97–108. További bibliográfia 1984-ig: KOSÁRY Domokos: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I. Budapest, 1951. 73–74; GYÖRFFY i. m. 1672–1673. Legfrissebb irodalmi összeállítást, elsősorban jogtörténeti szempontból, lásd: PECZE Ferenc: Az európai alkotmánytörténet és a nyolc évszázados magyar–horvát államközösség fejlődése. (1102–1918) Budapest, 2001. (A Hunyadi Szövetség Füzetei 10.) A teljesség igénye nélkül néhány friss publikáció e tárgykörben: MAKK Ferenc: Magyar külpolitika (896–1196) Szeged, 1996. 139–174; MAKK Ferenc: Néhány megjegyzés a Kálmán-ági királyok külpolitikájához. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae-Acta Historica 92. (1991) 3–15; a tanulmány újabb szövegváltozata: A Kálmán-ági királyok külpolitikájának néhány kérdése. In: MAKK Ferenc: A turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméből. Szeged 1998. 177–189. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2.), FONT Mária: Könyves Kálmán és kora. Szekszárd, 1999. Az újabb horvát irodalomra vö. Miljenko JURKOVIČ 29. jegyzetben i. m. 328.

[33] Rogerius mester Siralmas éneke. Fordította: HORVÁTH János. In: A tatárjárás emlékezete. A kötet anyagát válogatta és szerkesztette: KATONA Tamás. Budapest, 1981. 112. Kiadása: Carmen Miserabile [...] In: SRH II. 1938. 552. Rogeriusról: ALMÁSI Tibor: Megjegyzések Rogerius magyarországi méltóságviseléséről. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae – Acta Historica LXXXVI. (1988) 9–14.

[34] Thomas Spalatiensis: Historia Salonitarum pontificum atque Spalatiensium. Kiadása: Monumenta Slavorum meridionalium. Digessit Fr. Racki. Zagrabiae, 1894. Capite XXIII. Kálmán Lászlótól való származásának gondolata Magyarországon egészen a XIX. század elejéig élt. Vö. például: BUDAI Ferentz: Magyar Ország polgári históriájára való lexicon, a XVI. század végéig. II. Nagy-Váradonn, 1805. 378. Felülvizsgálata először Fejér György értekezéseiben bukkant föl: Kálmán királyunk I. Gejza és nem sz. László fia volt. Tudományos Gyűjtemény, 1826. IV. kötet 25–44.; Igaz-e hogy Kálmán Szent László és nem Gejza királyunk fia volt? Századunk, (1839. 72. kötet, 83. szám). Itt kell megjegyezni azt is, hogy Tamás monumentális munkájának függeléke, a *Memoriale*, vagy ahogy később nevezték a *pacta conventa* egyik mondata: *Tunc ergo Ungaros prima vice dominium Croatiae vel ex reginae testamento, vel vocatos, vel iure belli aquisivisse dicendum est* az 1666-os amszterdami kiadásától kezdve a horvát–magyar közjogi viták egyik neuralgikus pontja lett. Vö. DEÉR József 32. jegyzetben i. m. 99.

[35] Képes Krónika. 24. jegyzetben i. m. 177., 190. Egyértelműen püspökségére utal azonban a krónika azon kijelentése , hogy csak *summo pontifice...dispensante* kezdett el uralkodni, amiből érthetővé válik az *Annales Posonienses* állítása, hogy csak László halála után egy évvel, tehát 1096-ban koronázták meg a pápai engedély elnyerése után. Kiadva: SRH 24. jegyzetben i. m. I. 126., 432. Ezt támasztja alá Kézai Simon

Chronicon Hungarorum című krónikája is, ahol a következő lakonikus, ám tárgyilagos sorok olvashatók:" Miután pedig László elköltözött az élők sorából, utána Géza király fia, Kálmán uralkodott tizennyolc évig, akinek teste Fehérváron nyugszik. Ez már püspök volt, és ebből a tisztségből emelték a királyi trónra...." Kézai Simon: A magyarok cselekedetei. Fordította Bollók János. Budapest, 2001. 116. (Millenniumi Magyar Történelem-Források) Kritikai kiadása: Simonis de Kéza Gesta Hungarorum. Praefectus est, textum recensuit, annotationibus instruxit Alexander Domanovszky. In: SRH I. 1937. 141–194. Könyves Kálmán váradi püspökségének okleveles nyoma teljesen hiányzik. A XIV. századi Váradi Statutumok 3. fejezete ezt írja: *„Descriptis nominibus et temporibus regiminum regum Hungariae, perutile est et congrum, ut in presenti libello memoria episcoporum ecclesie nostre, in quantum occurit, fateatur. Et quidem, sicut ex variis similibus coniecturis, et precipue ex Cronica apparet Hungarorum, primus episcopus eiusdem ecclesie Waradiensis fuit Colomanus primogenitus Geyse regis secundi, tempore scilicet sancti regis Ladislai. Nam no emigrante ad Dominum, sucessit ei idem Colomanus in regno per dispensationem apostolice sedis, qui cum horas canonicas ex debito pontificalis dignitatis exolveret, Kewmues Kalman vocabatur.* Kiadva: A váradi káptalan legrégibb statutumai. A váradi káptalan megbízásából közrebocsátja BUNYITAY Vincze. Nagyvárad, 1886. 14.

[36] Zavaró tényező mellesleg, mint fentebb is olvasható, hogy László halottas ágyához nem Váradról, hanem a *száműzetésből,* Lengyelországból hívták haza. Tehát püspöksége csak rövid ideig tarthatott. KRISTÓ Gyula ezt az epizódot meg sem említette a két ország korai viszonyával kapcsolatban. Vö.: A magyarok és a lengyelek a 10–12. században a források tükrében. Történelmi Szemle, XLII. (2000) 1–18.

[37] Meghökkentő, de éppen Kálmán király egyik okleveléből ismerjük az első név szerint ismert váradi püspököt: „ ...*Sixtus Bichariensis...*" Közli: FEJÉR, György 28. jegyzetben i. m. VII/4. 1837. 59.

[38] Vö. például Thuróczy János 1488-ban kiadott *Chronica Hungarorum*ának brünni, majd azzal szinte egy időben megjelent augsburgi kiadásának fametszeteit, az 1664-ben Nádasdy Ferenc költségén kiadott *Mausoleum* rézmetszetét, illetve a nyomában készült számos másolat ábrázolásait.

[39] Néhány kiragadott példa: BUDAI Ferentz: Magyarország polgári históriájára való lexikon a XVI. század végéig. II. Nagy-Váradonn, 1805. 378; FESSLER, Ignatz Aurel: Die geschichten der Ungern in ihrer Landfassen. I. Die Ungern unter Herzogen und Könige aus Arpad's Stamme. Leipzig, 1815. 314; Szent László királynak és viselt dolgainak históriája. Ok-levelekből, krónikákból, hagyományokból és legendákból összve szedte s ki-adta PODHRADCZKY Jósef. I. Budán, 1836. 67–68; BALOGH Jolán: Varadinum – Várad vára. II. Budapest, 1982. 24. (Művészettörténeti Füzetek 13/2); GYÖRFFY György 25. jegyzetben i. m. 939; Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Szerk.: ENGEL Pál – MAKK Ferenc. Budapest, 1994. 712.

[40] Mai neve: Remetea, Románia. A falképek zömét nem lehetett megmenteni, amelyeket még feltárásuk évében elvakolták. Vö.: KERNY Terézia: Dokumentumok a magyarremetei falfestményekről. Ars Hungarica, XXVII. (1999.) 423–429.

[41] POZSONYI Jenő: A remetei templom középkori falfestményei. Nagyvárad, (1927. VII. 5.), 4. 15.

[42] Vatikánváros, Biblioteca Apostolica Vaticana. Cod. Lat. 8541. 83. verso. Pergamen, tempera. 102x166,5 mm A témára vonatkozóan vö. még: KERNY Terézia: Szent László halála és temetése a képzőművészetben. Magyar Egyháztörténeti Évkönyv 2. (1996) 73–84.

[43] Mai neve: Mugeni, Románia. Az első jelenetet tárgyalja: KERNY Terézia. „Keresztény lovagoknak oszlopa." A kerlési ütközet ábrázolásairól. In: LÁSZLÓ Gyula: A Szent László-legenda középkori falképei. Budapest, 1993. 213., 214., 215; Említi még lehetőségét ennek nyomán: JÉKELY Zsombor: A bögözi templom. Sepsiszentgyörgy, 1996. 19–24. (Horror Vacui Füzetek) E hipotézist alátámasztani látszik a XIV. századi Pozsonyi Krónika egyik interpolációja is a kerlési ütközet megörökítésekor, a 217. rekto lapon: „...Vidit denique Beatus Ladizlaus dux unum paganorum, qui super

dorsum equi sui ducebat unam puellam Hungariam speciosam. Sanctis ergo dux Ladislaus illam *esse filiam Waridiensis episcopi, videlicet Kunues Colomani*, et quamvis esset vulneratus, tamen illum celerrime persecutus, clamavit itaque Sanctus Latiz: „Soror speciosa, accipe Cunum in cingulo et iacta te in terra." Quod et fecit. Cunum in tera iacentem voluit interficere, quem puella valde rogavit, ne illum interficeret. Unde per hoc notatur, quod in muleribus fides non est. Sed postea interfecit. Rex ergo et gloriosi duces fere omnibus paganis interfectis et omnibus christianis a capivitate libertatis cum triumpho victorie gaudentes redierunt..." Chronica Posoniense. Praefactus est, textum recensuit, annotationibus instruxit Alexander Domanovszky. In: SRH II. 1938. 39. Elemzése: DOMANOVSZKY Sándor: A Pozsonyi Krónika és a kisebb latin nyelvű prózai szerkesztések. Első közlemény. Századok, XXXIX. (1905) 419. és nyomában MARCZALI Henrik 30. jegyzetben i. m. 82. Mindettől teljesen függetlenül azt is meg kell jegyezni azonban, hogy a XIV. században íródott krónikák szerzőinek és másolóinak tudatában még nagyon is élénken élhetett I. Károly természetes fiának, Kálmán győri püspöknek az emlékezete, aki Váradon nevelkedett s a névazonosság folytán nagyon is elképzelhető, hogy valamilyen módon személye rányomta bélyegét a korabeli történeti munkák eseményeire.

[44] Ezt megerősíteni látszik Batthyány (I.) Boldizsár politikai pályája is, aki kiterjedt délvidéki birtokokkal és kapcsolatokkal rendelkezett. 1499 május 6-án Beriszló Péter utódjául jajcai bánná nevezték ki. MARGALITS 30. jegyzetben i. m. 266–267. Batthyány (I.) Boldizsár néhány évvel később Ernuszt (II.) János várnagya, vicebán lett. 1507-ben a királyi tanácsba választott köznemesi assessor, 1518–1520 között pedig alországbíró volt. A herceg Batthyány család levéltára. Repertórium. Összeállította ZIMÁNYI Vera. Budapest, 1969. 5. (Levéltári Leltárak 16.), KUBINYI András: Ernuszt Zsigmond pécsi püspök rejtélyes halála és hagyatékának sorsa. (A magyar igazságszolgáltatás nehézségei a középkor végén.) Századok, 135. (2001) 302., 320., 321. Művelődés-művészettörténeti szempontból figyelmet érdemel 1500 december 12-én kapott címereslevele is. ÁLDÁSY Antal: Batthyány Boldizsár és Benedek címereslevele. Turul, 12. (1894) 94–96; Magyar Országos Levéltár. Címereslevelek jegyzéke. Budapest, 2000. (Második, javított, bővített kiadás). 15. *Nr. 83.* (A Magyar Országos Levéltár segédletei 7.)

[45] Így például a Szent Ágota (Agáta) tűzvésztől óvó szerepkörét a XV. század végétől Szent Flórián vette át.

[46] ORBÁN Imre: Adatok Árpád-házi Szent Margit tiszteletéhez. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (1988) 203–219; Uő: Egy érdekes kultuszkeveredésről. (Antiochiai Szent Margit és Árpád-házi Szent Margit tiszteletének érintkezései) Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 4. (1992) 79–89.

[47] Der Hungern Chronica, inhaltend wie sy anfengklich ins land kommen seind, mit anzaigung aller jer Künig, vnd was sy namhafftigs gethon haben. Augspurg, Philipp Vehart, 1536. Ant.1218., 1866; Apponyi Hungarica 1681., 2538/a. Fol. CLXXV. 135×85 mm. (1534-ben, Bécsben jelent meg először). A kötetre vonatkozó fontosabb irodalom: KERTBENY Károly: Magyarországra vonatkozó német nyomtatványok 1454–1600. Budapest, 1880. Nr. 485; Kalauz az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum részéről rendezett könyvkiállításhoz. Budapest, 1882. 174. Nr. 24. C. WILHELMB Gizella: Képzőművészeti bibliográfia. In: MAKKAI László – MEZEY László: Árpád-kori és Anjou levelek. XI–XV. század. Budapest, 1960. 400–401. (Nemzeti Könyvtár. Levelestár); BORSA Gedeon: Adalékok a „Hungern Chronica" 1534. évi kiadásának történetéhez. Magyar Könyvszemle LXVIII. (1961) 286–290.

[48] Címe: Natales d/ivo/ Ladislavo R/egi/ Slavoniae Apostolo estituti, ab Eqvite Pavlo Ritter S/acrae/ C/aesareae/ R/egiae/ Maj/estatis/ Consiliario. Zágráb, Nacionalna i sceucilisna knjiznica, R. 2508. A szöveget közzétette: SZÖRÉNYI László: Paulus Ritter Szent László-életrajza. Irodalomtörténeti Közlemények CIII. (1999) 416–448.

[49] Uo. 438., 440.

[50] Uo. 422.

[51] Vö. 32. jegyzet.

[52] Például: Die drey grossen Könige der Hungern aus dem Árpádische Stam. Breslau, 1808. Magyarul: A három magyar nagy királyok viselt dolgainak rajzolatja. Pest, 1815.

Címlapjának képén középkori reminiszcenciákat idézve Szent István, Szent László és Könyves Kálmán látható. Rajzolta: Kregling, metszette Karats Ferenc. A későbbi történeti szintéziseket megelőlegező részpublikációkra vonatkozóan vö. DEÉR József 32. jegyzetben i. m. Érdekes viselettörténeti adalék továbbá a korszakra vonatkozóan: WALTHERR László: Ruházata a világiaknak Kálmán király korában. OSzK Kézirattára, Quart. Hung. 1525. VI. kötet /1833–1874/ A XII. századi magyar történelem legfontosabb, máig is alapmunkának számító összefoglalásai a XIX. század végén PAULER Gyula és MARCZALI Henrik 30. és 31. jegyzetben idézett művei voltak.

[53] A történetírás középpontjában, Kálmán korára nézve, az ország belső viszonyainak és az „ősi alkotmány"-nak a bemutatása állt. Az irányzat egyik legjellegzetesebb képviselője SZALAY László volt, akinek jogi ismeretei lehetővé tették, hogy sok tekintetben új szempontból vizsgálja a középkori törvénykezést. Szalayn kívül azonban másokat is érdekelt a téma. Például: CSÁNYI Ferenc: Könyves Kálmán és a magyar törvényhozás és Magyarország állapota az utolsó Árpádok alatt. Ország Tükre, (1864.) 35–43. Néhány Szépirodalmi alkotás: – Könyves király. Eredeti históriai dráma öt felvonásban. H.n. XIX. század. OSzK Kézirattára, Quart. Hung. 1699. (Súgópéldány.), JÓKAI Mór: Könyves Kálmán. Eredeti történeti szomorújáték öt felvonásban. Pest, 1856. –: Igaz történet Könyves Kálmán idejéből. Galambpósta. Budapest, 1875. (hét fametszetű képpel).

A korszak köznemesi nemzettudatát nagyban befolyásolták a különböző sajtóorgánumokban (Családi Lapok, Vasárnapi Ujság, kalendáriumok, ponyvák stb.) megjelenő tárcák, értekezések is, színvonaluktól függetlenül. Például: –: Magyarok krónikája. Kálmán 9-ik király uralkodott 1095-től 1111-ig azaz 19 évig. In: Nemzeti Naptár. Gazdasági kalendáriom a nép használatául 1847. közönséges évre. Szerk.: FÉNYES Elek. Pesten, VIII. (1847) 37–39. A jelenségről: GYÁNI Gábor: Az olvasó táblabíró. Középosztályi műveltség a 19. század végén. Történelmi Szemle, 49. (1999) 387–402.

[54] Az ekkortájt készült képzőművészeti alkotások jegyzékét lásd CENNERNÉ WILHELMB Gizella 44. jegyzetben i. m. 408–414. „A Dalmácia meghódítása" téma mellett igen gyakori volt a felvilágosult tudós, a boszorkányégetést megtiltó király alakja is, akit gyakran ábrázoltak Mátyás királyhoz vagy Bethlen Gáborhoz hasonlóan könyvei társaságában, sőt éppen emiatt nevét az egyik budapesti szabadkőműves szimbolikus nagypáholy is felvette. GELLÉRI Mór: A Könyves Kálmán az előítéletek legyőzéséhez czimzett ős és elfogadott skót szertartású t. és L. szabadkőműves páholy tíz évi fennállásának ünnepe 1872. I. 23–1882. I. 23. H. n., é. n.; KOLTAI Virgil: A Könyves Kálmán: „Az előítéletek legyőzéséhez" címzett páholy története 1872–1896. Budapest, 1897; Három előadás a magyarországi symbolikus nagypáholy védelme alatt álló „Könyves Kálmán, az előítéletek legyőzéséhez" címzett szabadkőműves páholy alapításának 30. évfordulója alkalmából. Budapest, 1902. stb. Az egyik népszerű könyvsorozat szintén nevét viselte. A *Könyves Kálmán regénytára* több mint száz kiadványt jelentetett meg, amit pillanatok alatt szétkapkodtak. A boszorkányüldözést tiltó téma képzőművészeti népszerűségére jellemző, hogy például a Nádasdy grófok pesti (Zichy utca 12.) palotájukba is ezt a témát rendelték meg Czélkuti-Züllich Rudolftól, meglehetősen szokatlan helyre, egy kandallóhoz, reliefként. Vö.: WERESS Endre: Czélkúti-Züllich Rudolf szobrász élete és munkái. Erdélyi Múzeum, XXVIII. Ú. F. I. (1911) 38–39. PAPP Júlia: „...nem szűkölködik már a magyar a kultúrában..." A művelődési téma a XIX. század hazai képzőművészetében – egy nemzetkarakterológiai toposz változásának tükrében. Művészettörténeti Értesítő 2001/3–4. 293–316. Itt köszönöm meg a szerzőnek, hogy az adatra fölhívta a figyelmemet. A korszak festészetére vonatkozóan különösen fontos: SINKÓ Katalin: Ezredéves ünnepeink és a történeti ikonográfia. Művészettörténeti Értesítő, XLIX. (2000) 1–21. és Uő: Historizmus – Antihistorizmus. In: Történelem – Kép. a 12. jegyzetben i. m. 103–115.

Szmodisné Eszláry Éva

A NEMESVIDI RÓMAI KATOLIKUS PLÉBÁNIATEMPLOM FALFESTMÉNYEI

„Azon nemzet, mely emlékeit veszni hagyja, azzal saját síremlékét készíti" – vallotta Ipolyi Arnold. Az ő példáját követve jutottunk el ahhoz a Somogy megyei kis barokk templomhoz, amelynek megmentésén sokan fáradoznak. Tanulmányunk célja, hogy egységes, és az eredeti színeket megőrző falfestését megismertessük és megrendelőjének személyét bemutassuk.

A nemesvidi falfestményeken az egyházi és családi mecénáskodás érdekes példája jelenik meg előttünk. Szeretnénk a műemlékkel kapcsolatban a figyelmet szélesebb körben is felkelteni, ezért kívánjuk ismertetni azokat a történelmi körülményeket, amelyek között készült.

Nemesvid és római katolikus plébániatemploma

Nemesvid ma Somogy megye egyik nehezen megközelíthető, a zalai dombsághoz közeli, jelentőségét elvesztett kisközsége. Az egyházi tized összeírásakor, az 1333–1335 közötti időben, már szerepelt. Lakosai a középkorban a királyi családok szakácsai voltak. Az 1701–1703-as és 1715-ös évek összeírásai szerint nagyrészt nemesek lakták. Ők részben már a török megszállás idején is itt élhettek, ugyanis van adat arra vonatkozóan, hogy a Szenyér várát hatalmában tartó bég Komár várához rendelte ki őket épületanyag hordására. A nemesvidi nemesség ezt megtagadta, mire a bég martalócokat szabadított a helységre. A szatmári béke után III. Károly erősítette meg őket kiváltságaikban. Ezeket tudhatjuk meg Csánki Dénes Somogy vármegyéről írt kötetéből és azt, hogy az ő idejében, 1914-ben, a kisközségnek jelentősebb szerepe volt, mint ma.[1]

Római katolikus plébániatemplomának készülési idejét – amely épület műemléki helyreállítása ma folyamatban van – Csánki 1797-re helyezte. Ezt vette át Magyarország műemlékeiről írott alapvető könyvében Genthon István is, amikor a templomot 1797–1798-ra datálta.[2]

A községi plébánia irattárában végzett kutatásaink alapján arra az eredményre jutottunk, hogy 1755-ben még csupán plébános-helyettesek működtek itt. Ez nem volt kedvére a népnek, sem az egyházmegyei kormányzatnak. Ezért Padányi Bíró Márton veszprémi püspök Nemesvidet plébániává alakította.[3] Feltehetően ekkor még az a Szent Imre tiszteletére szentelt fatemplom állt itt, amelyről a restaurálást előkészítő dokumentum is szól.[4] A mai templom az 1797–1798-as nagyobb építkezés nyomán alakulhatott ki.

A plébánia Historia Domus-a az 1838–1851 között működő plébános tevékenységét tárgyalva említi meg először, 1841-ben, Szmodis János veszprémi kanonok – később nagyprépost – jótékonyságát, mellyel szülőhelyének plébániatemplomát támogatta. Ő nagyobbíttatta meg az épületet 1847-ben. Oratóriumot építtetett hozzá, a templom tetejét újra zsindelyeztette és kívül-belül kimeszeltette. Az iskolaépítés támogatását, a templom és a plébánia számára nyújtott egyéb adományait is felsorolták.[5] Legnagyobb jelentőségű tevékenysége a falfestmények elkészíttetése volt.

A falfestményekről

A későbarokk templom interieurjét egységes, nagyrészt fennmaradt díszítése teszi művészeti és műemlékvédelmi szempontból jelentőssé. (1. kép) A barokk és a klasszicizmus elemeit, és részben már a romantika motívumkincsét is alkalmazó dekoratív díszítés elborítja a falakat. Gazdagsága és eredeti színezése, melyhez eddig még restaurátor keze nem nyúlt, nemes művészi hagyományok továbbéléséről tanúskodik. Elsősorban összhatásában rejlik e mű vonzereje.

A templom diadalívén kronosztichon látható a következő felirattal (2. kép):

szMoDis jánOs nagyprépost
az örök Lény szüzanya és
szülŐheLye Iránt LángoLó
szeretetbőL rajzoLtatta
ez egyházat

Az 1851-es évszám a nagypréposti kinevezését követő esztendő. Valószínűleg ebben az évben rendelte meg a munkát. A teljes kifestés 1852-ben készült el, ahogy az a festők nevét is tartalmazó irattekercsen olvasható. (3. kép) Ez az orgonakarzat feletti utolsó jeleneten szerepel:

Pinxit
Fr. Bucher
cum
Joa. Diwisch.
Anno 1852
Weszprimiense.

A feliratokat, a falfestmények tervezett restaurálását előkészítő, kitűnő dokumentum rögzíti.[6] A dokumentum szerzője, Lángi József restaurátor, arról is ír, hogy az egyik festő Franz Bucher – a jeles veszprémi Bucher Xaver Ferenc fia – volt, aki apja kompozíciói – a veszprémi Ferences templom falfestményei – nyomán dolgozott Nemesviden.

1. A nemesvidi rk. templom belseje

Az idősebb Buchert Garas Klára a 18. század magyarországi falfestészetéről írt alapvető könyvében név szerint is említi, a városi festészet példáit tárgyalva.[7] Ez a kiemelés érhetővé válik, ha Buchernek a fent említett hiteles művét tanulmányozzuk. A veszprémi Ferences templom mennyezetén a Szentháromság diadala látható, valamint Szent István, amint átveszi a koronát a pápa követeitől és püspökségeket alapít. Ez utóbbi festmény az említettek mellett még a kereszténység pogányság felett aratott diadalát is bemutatja. (6. kép) Szent Imre fogadalomtétele Veszprémben a kórust díszíti. (10. kép)

Nemesviden, véleményünk szerint, csupán a második jelenet szerepel az apai mintakép nyomán (7. kép). A Szent Imrét ábrázoló jelenet már más jellegű. (9. kép) A veszprémi Ferences templom dekoratív részletei sajnos nem maradtak fenn, így nem tudható, hogy azokból mit vett át a fiatalabb Bucher Nemesviden.

Az idősebb Bucher jelentőségére Dercsényi Balázs is utalt a vörösberényi falfestményekkel kapcsolatban.[8] Garas Klára említett művében nem tartja Bucher Xaver Ferenc alkotásának ezt a Loyolai Szent Ignác-plébániatemplom számára festett művet, feltehetően erős átfestése miatt.[9] Dercsényi viszont meggyőzően idézi az 1799 júniusában Vörösberényben járt Kitaibel Pál természettudóst, aki naplójában feljegyezte: „Az oltárképek, és az egész festés az ügyes veszprémi festő, Bucher Xavér műve, aki egyaránt jártas az olaj-, a freskó és a portréfestészetben, és sok munkája található ezen a vidéken".[10]

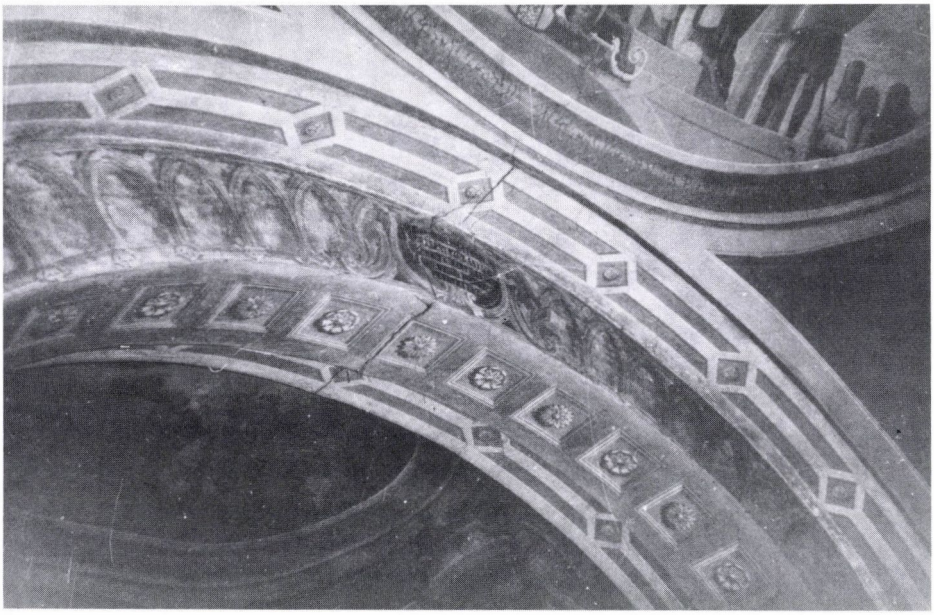
Határozott program jellemzi Vörösberényben az eredetileg jezsuiták számára tervezett, majd a rend feloszlása után befejezett alkotást. A falfestmények megvalósulása Buffleur Gáspár jószágkormányzó buzgalmának köszönhető, akinek az illuzionisztikusan festett templomablakon betekintő arcmása a hajó északi falán látható.[11]

Később, a nemesvidi templomot részletesen tárgyalva hivatkozni fogunk arra, hogy a maradványokból ítélve, hasonló jellegű festmények díszíthették a nemesvidi templom hajójának északi oldalát is. (14. kép)

A mecénás személyisége, családjának története, arcképének másolata és a hozzá írott versek

Szmodis János személyével érdemes részletesebben foglalkozni, mivel a szabadságharc bukását követő tragikus években megörökíttette szülőhelye templomában mindazt, amit fiatal korában értéknek tartott. Különösen érdekesek a festményeken az olyan rezisztens motívumok, amelyek a békére és kiengesztelődésre törekvő, akkor már agg főpapot más megvilágításban mutatják be, mint az írott források.

A hosszú életű mecénás, véleményünk szerint, nemcsak nevét, hanem önmagát és környezetét is megjeleníttette a festményeken. Életéről a veszprémi nagyprépostokról – az 1630–1930 köztiekről – írott munka szól a leg-

2. A diadalív részlete a rajta szereplő felirattal. Nemesvid. Rk. templom

részletesebben.[12] Az írás – a más művekben csak röviden tárgyalt – családjáról rokonszenves képet fest: „Született 1771-ben azon előkelő régi nemesi családból, mely különösen Somogy és Zala vármegyékben nagy népszerűségnek örvendett." A család tagjait a legújabb kutatások, névszerinti folyamatos sorban, a 17. század közepétől kezdve nevezik meg.[13] A család eredete a Muraszombat és a Mura közötti vidékre tehető, s egy régi fennmaradt családfa adatai szerint a 15. század végéig is visszavezethető. Érdemes megemlíteni név szerint Szmodis Mihályt, aki a 17. és 18. század fordulóján evangélikus prédikátorként Muraszombatban gróf Széchy Péternél működött, majd Pusócon (Vas megye) és Nádasdon. Az ő egyenes ági leszármazottja Szmodis Ferenc, aki nemességét 1754-ben igazoltatta. Ő telepedett le Nemesviden. Fia, István már katolizált, s unokája, János – a nemesvidi templom mecénása – már fiatalon katolikus papi szemináriumban tanult.[14] A család eredeti nemeslevele nem maradt fenn, de rajzolata ismert: hármas halmon álló, fehér zászlót tartó Pegazus.[15] (A nemesség kérdésében döntő bizonyítékot éppen azok az egyházi kinevezések jelentenek, amelyekben Szmodis Jánost a nagy- és kisbarkóczi előnévvel illetik.)[16] János gyermekéveit feltehetően abban az alacsony dombra épített kúriában töltötte, amely az 1945-ös harcok folyamán égett le. A család Mária Terézia korának viszonylag békés és zavartalan vidéki nemesi életformáját élhette, amihez hozzátartozott a művészetek iránti érdeklődés is. 1790-ben, ami-

kor a veszprémi szeminárium II. éves növendéke volt, elöljárói kiváló minősítéssel emlékeztek meg róla. Fiatalon lett Sümeg plébánosa, ahol több mint tíz évet töltött el. Sümegnek ebben az időszakban viszonylag eleven kulturális és társasági élete volt, mely hatással lehetett a művészetek kedvelőjére.[17] Nagy hatással lehettek rá Maulbertsch nagyszerű festményei a plébániatemplomban, amelyek környezetében naponta megfordult, és ahol természetessé vált számára a mecénásnak és környezetének megjelenítése templomi interieurben.[18]

Fontos állomást jelentett – a gazdag és számos megtisztelő megbízatást magában foglaló pálya folyamán – az 1815. évi veszprémi kanonokká történt kinevezése.[19] Ennek alkalmából írták azt az eddig ismeretlen verset, melynek Elekes János piarista szerzetes a szerzője.[20] A Veszprémben 1815-ben kinyomtatott mű huszonkilenc strófából áll. Az első versszakok az újonnan kinevezett kanonok szerénységét méltatják, majd a továbbiakban erényeit dicsérik, és mint a művelődés támogatóját mutatják be:

„Virtus élt munkás kebledben ó ujj
Disze ! é Várban ragyogó, 's virágzó
Káptalannak, melly egyedül magában
Lelheti Párját!

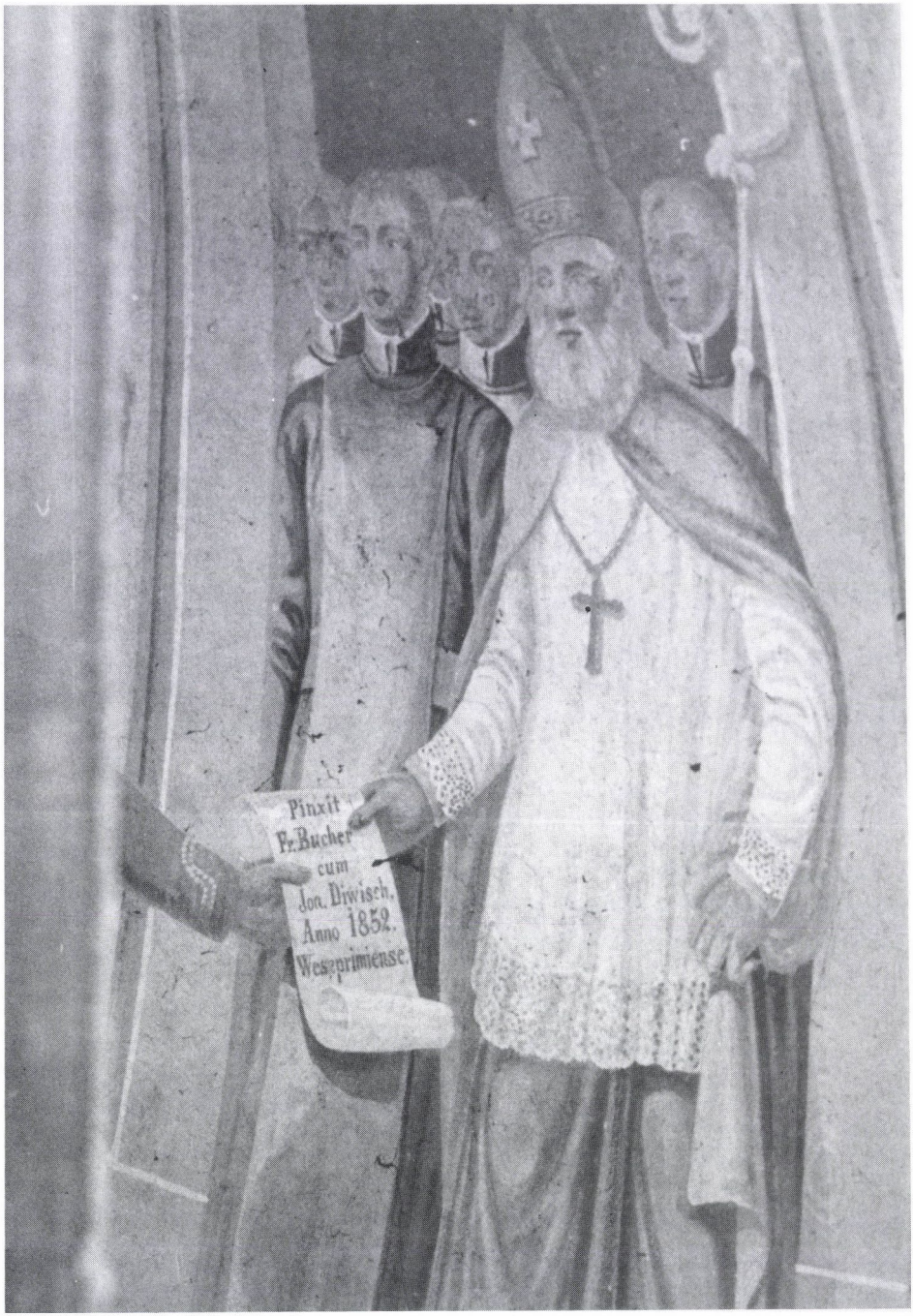
Olly Magyar Szivek, tudományos Elmék,
Olly ' barátságos le botsátkozásu
Fő Papok, nem tom, hol örülnek együtt
Mint ezek itten.

Illyeket kiván örökön Születni
A' szegény, a bús' , az atyák, s' anyáktól
El maradt árvák' , s nyomorult tanulók'
Sorsa magának !

Illyeket szoktak hevesen Szeretni
A' szelid Músák ! Mivel illyenektől
Gyámolittatnak, ha miben segéd kell
Szent seregeknek!"

Szép pályafutást kívánva zárja köszöntőjét a piarista tanár. Ennek egy szakaszát idézzük, ahol név szerint is megszólítja az ünnepeltet:

„Bölcs Szmodis téged' szeret a' szerentse!
Mert az illy' rózsák soha hervadásra
Nem hajolnak, bár mi havak' fagyoknak
Mérgei érjék."

3. Az orgonakarzat feletti falfestmény részlete a donátor alakjával. Nemesvid. Rk. templom.

A vers jól tükrözi azt, hogy a jótékonyságáról közismert kanonok menynyire lényegesnek tartotta az oktatást és a tanulók támogatását. Erről a tulajdonságáról tett tanúságot a későbbiekben is, amikor az uradalmi kaszszából kifizettette Beke Kristóf siófoki plébános, kiváló pedagógus, pedagógiai író iskolabővítését, melyre korábban nem adott engedélyt a káptalan.[21] Házában állandóan tizenkét tanulót tartott jótékonyságból, akik közül – mint a források írják – még életében több előkelő állásba jutott. Külön kulcsárt alkalmazott a diákok ellátására.[22]

Az őt méltató költeménnyel azonos esztendőben írta meg egyetlen nyomtatásban fennmaradt művét az *Öröm versezet*-et, melyben Kurbélyi György veszprémi püspök Somogyvárott tett canonica visitációját örökítette meg.[23] A következő évben bízták rá a veszprémi szeminárium kormányzását is. E tisztséget tizennégy évig töltötte be.[24]

Az a szellemi nyitottság, ami Szmodis Jánost jellemezte, megtalálható volt a család más tagjainál is. Példaként a nemespátrói (egykor Somogy megye) születésű szintén Szmodis Jánost említjük, akiről az irodalmi források úgy szólnak, mint a veszprémi nagyprépost közeli rokonáról. A gelsei plébánia krónikása így emlékezett meg róla: „Művelt pap volt, több nyelven beszélt: horvátul, olaszul, franciául, sőt cigány nyelven is. Cigány nyelvtant készített, melyet megküldött a Magyar Tudományos Akadémiának, de onnan azzal küldték vissza, hogy az Akadémia nem foglalkozik idegen, kihalt nyelvekkel, és nincs a tagjai közt olyan, aki a műről ítéletet tudna mondani."[25]

A nemesvidi mecénás, Szmodis János személyiségét vizsgálva, feltétlenül tárgyalnunk kell arcképét is.[26] (4. kép) A portré feltehetően kanonoki és szemináriumi igazgatói kinevezése után készülhetett. A veszprémi Gizella királyné Múzeumban lévő festmény tulajdonképpen már csak másolat. Negyvenöt év körüli férfit ábrázol, jellegzetes, magas ívelésű sötét szemöldöke családi sajátosság. Ez alól sötét szempár tekint a szemlélőre. Orrának vonala markáns. A festmény háttere sötétzöldes színű. A sötét reverendás, fehérgalléros, köpenyes, szerényen öltözött, papi személy derékig van ábrázolva. Fekete haja simára fésült, és a hátára omlik. Baljában barnás fedelű, vöröses lapszélű könyvet, feltehetően breviáriumot tart. Bal mutatóujját, jelzőként, a könyv lapjai közé helyezi. Jó jellemzőképességű festőművész alkotása lehetett az eredeti mű, amely 1816 táján készülhetett. A színek finom összhangja is jobban érvényesülhetett az egykori eredeti festményen. A kép hátán lévő feliratok között olvasható, hogy a másolat 1913-ban készült, és Szmodiss (a család így is írta a nevét) Irén adományozta 1928-ban a nemesvidi templomnak. Feltehetően innen került be a veszprémi egyházi gyűjteménybe. Az eredeti festmény tehát 1913-ban még megvolt, és talán 1945-ben pusztult el, amikor a nemesvidi családi kúria leégett. Nem térhetünk ki a kérdés elől: ki volt az eredeti mű alkotója? Feltevésünk szerint Szmodis János a Bucherműhellyel dolgoztatott már ekkor is. Az idős mester már nem élt ebben az időben, de a műhely tovább folytatta tevékenységét. Kitaibel Pál, akire már

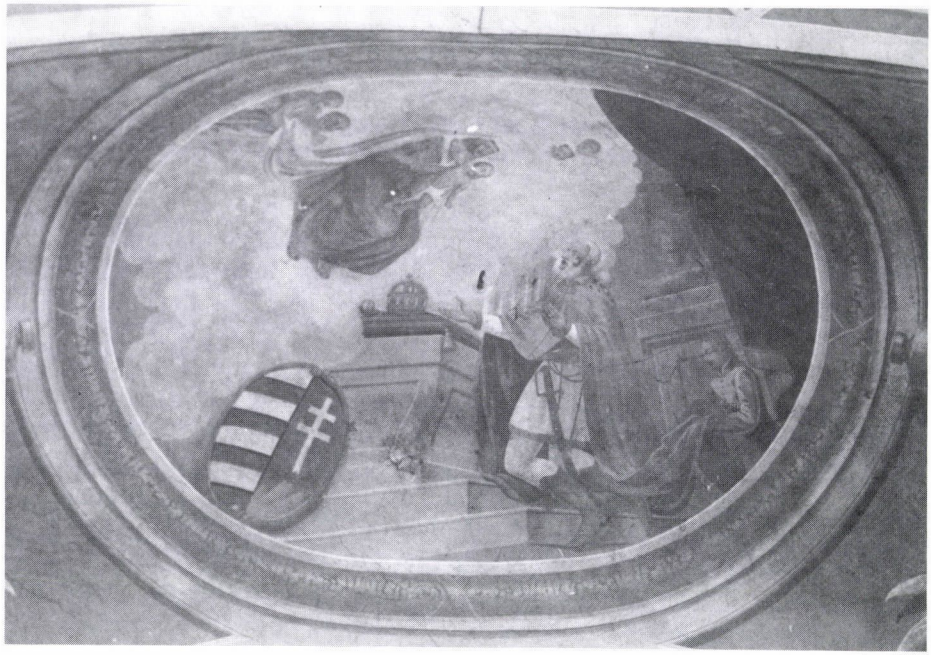

4. Szmodis János veszprémi nagyprépost arcképének késői másolata.
Veszprém, Gizella királyné Múzeum

korábban is hivatkoztunk, megírta, hogy az idős mester jártas volt a portréfestészetben is.[27] A Gizella királyné Múzeumban lévő festmény részleteiben mutatkozó ügyetlenségek annak tulajdoníthatók, hogy már csak egy műhelymunka másolatával állunk szemben. A festményt mindenesetre érdemes a Bucher-műhely feldolgozása alkalmával figyelemmel kísérni.

Visszatérve Szmodis János pályájának további főbb állomásaira: 1831-től a somogyvári Szent Egyedről elnevezett apátság címzetes apátja lett, 1837-ben egy időre, majd 1839-től újra, püspöki helynöki kinevezést kapott. Ismét általános püspöki helynöki tisztséget viselt 1849-től, gróf Zichy Domonkos és Ranolder János püspöksége idején. Nagypréposti kinevezését 1850-ben kapta meg. Helynöki tisztségéről 1851-ben, nyolcvan éves korában mondott le.[28] Életének utolsó éveiről nemcsak a falfestmény megrendelésének ténye és a feliratok tudósítanak, hanem az 1849-ben általa kiadott, szép magyar nyelven íródott, püspöki körlevelek is tanúságot tesznek.[29] 1849. január 15-én tudatja gróf Zichy püspök távozását és a helynöki tisztség átvételét, közli, hogy a püspököt lelki fájdalma és betegsége gátolják abban, hogy az egyházmegyébe visszatérjen.[30] (Itt utalnunk kell arra az egyébként ismert tényre, hogy a veszprémi püspök fivérét Görgey Artúr végeztette ki rögtönítélő haditörvényszék ítélete szerint.)[31] Az akkor hetvennyolc éves Szmodis János ilyen helyzetben vette át a helynöki tisztséget. Körlevelében a következőket írja a veszprémi egyházmegye kerületeinek: „Érzem, hogy illy körülményekben olly hivatalbani működésem, mellyben annyi ügyeket elintézni, annyi érdekeket kiegyenlíteni kell, sokkal terhesebb, minthogy egy aggastyán, kinek jóakarata teszi legfőbb erejét, azt minden aggodalom nélkül megkezdhesse. De él az Úr, az egyedül jó, ki a gyengében is erős, a kicsinyben is nagy, a csekélyben is mindenható, kinek malasztja elég erőt ad, hogy mindent megtehessek ő általa."

Egy másik, szintén 1849-ben írt körlevelében felemelte békéltető és vigasztaló szavát: „a szükség aggodalmai közt folyamodjunk a mennyei Atyához, ki nem engedi, hogy övéi erejök felett kísértetet szenvedjenek."[32] Idős ember lévén riadalommal tekintett körül a szabadságharc után kialakult tragikus helyzetben. 1849. szeptember 23-ai körlevelében is a megbékélést remélte: „lassankint visszaszereztetik a személyi és vagyonbátorságnak hosszas időig veszélyeztetett biztossága: helyreállíttatik a házi tűzhely felkavart nyugalma; szóval a polgári sőt az egyházi társulatnak vészviharoktól hányatott hajója a hullámzatok csillapultával a' minden jobbak által vágytelve óhajtott békeparthoz közelit."[33] Együttérzés és szelídség jellemezte körleveleit, az idős ember bölcsessége, és a háborús viszonyok miatti megrendülés. Amikor 1850-ben nagyprépost lett, verset írt tiszteletére Ponori Thewrewk József, aki szívesen szólította meg a kor jelentősebb embereit. Pozsonyban, 1851-ben nyomtatták ki magyar és német nyelven ezt, a ma már alig ismert művet, amelynek mottója: „A' nagylelkűség önmagát fösti."[34] A német vers talán szebb és szerencsésebb nyelvezetű. A magyar megfelelőben sok a nyelvújítás korára emlékeztető erőltetett kifejezés. A vers elmondja a veszprémi

5. A szentély feletti festmény. Szent István felajánlja a koronát. Nemesvid. Rk. templom

káptalan Noszlopi és hívei által történt kirablását is. Ezzel kapcsolatban Kossuth ellen is kirohanást intéz, mivel Noszlopit az ő párthívének tartja. Ponori Thewrewk elsősorban nem az idős, megtört nagyprépost, hanem a korszak urainak tetszését kívánta versének ezen részeivel elnyerni.

„Emberbarát és kor Disze ! mit valál
Szenvedni kénytelen csavargó
Noszlopitul, ki vagyonra vágyott?"

– szólítja meg az egyik szakaszban az ünnepeltet. Végül az utolsó versszakban olyan dicsérő sorokkal búcsúzik az idős nagyprépposttól, amely annak tanúbizonysága, hogy papi pályafutásában végig méltó maradt arra a bizalomra, amit Elekes János 1815-ben megírt köszöntő versében már megelőlegezett.

„Leírhatatlan ! Téged örök saját
Nagylelküséged föst remekül, 's ezer
Tetted , mik üdvösen ragyognak
Nagyszerü mennyei csillagokkint."

A falfestmények programjáról és rezisztens utalásairól

Feltehetően nagyprépositi kinevezése után, 1850 táján határozta el, hogy falfestményekkel díszítteti szülőhelyének, Nemesvidnek plébániatemplomát. Szinte természetes, hogy a Bucher-műhelytől rendelte meg a falfestményeket, hiszen a veszprémi Várhegyen, a Ferences templomban, az idős Bucher igen kvalitásos falfestményeit sűrűn láthatta.

A fiatalabb Bucher és Diwisch együtt készítették Nemesviden az 1852-re elkészült belső festést, amely érdekes példája a késő barokktól kezdve folyamatosan továbbélő műhelytevékenységnek. A programot feltehetően az agg mecénás határozta meg, aki a kegyetlen jelen helyett, saját ifjúkorának kedvelt képi világát szándékozta a templom falain megjeleníttetni.

A szentély mennyezetén látható festményen Szent István felajánlja a koronát Szűz Máriának. A téma barokk kori jelentősége és kedveltsége közismeret, miként az a tény is, hogy az Árpád-házi szentek életének feldolgozása a nemzeti ideológia szerves és aktív részét képezte.[35] A festményen az oszlopos csarnok alján, a kettős lépcsőn elhelyezkedő oltár előtt térdel az agg uralkodó fehér ruhában és arany köpenyben. (5. kép) A vörös párnán fekvő korona nem valóságos ábrázolása a magyar koronának, hanem átformált megjelenítése. Mária halványvörös ruhában, és angyalok által tartott kék fátyolban látható a kis Jézussal az oltár felett. Az égi jelenség elhelyezése a vízszintes, ovális képmezőben vitatható kompozíciós megoldás, különösen ha összevetjük az idősebb Bucher által Veszprémben festett – a képmezőbe mozgalmasan berobbanó – égi jelenségekkel. A friss, eredeti színek azonban ezt feledtetik. Különös figyelmet érdemel az oltár lépcsőihez támasztott eleven színezésű ovális magyar címer, melynek ábrázolása ebben a tragikus korszakban az önkényuralom elleni küzdelem és a békés ellenállás jelképe volt.[36] Az agg nagyprépost bátran megjeleníttette ezt a címert szülőhelye templomában, és nem csupán egy festményen.

A következő kompozíció már a hajóban található, szintén a mennyezeten, a diadalívhez közel. A jelenet viszonylagos ikonográfiai ritkasága miatt érdekes. Összevonva ábrázolja a korona átadását és a püspökségek alapítását. (7. kép) Itt világosan felismerhető a veszprémi Ferencesek templomában lévő kompozíció hatása a műhelyre. (6. kép) A veszprémi falfestmény, bár igen kvalitásos, eddig még nem volt megfelelően méltatva. A nemesvidi jelenet alakjai vaskosabbak, a háttér architektúrája már klasszicizáló, és minden könnyedséget, légiességet nélkülöz. Az uralkodó itt is fehér öltözékben, aranypalástban jelenik meg, és a mellette álló férfiak piros és zöld ruhát viselnek. Az alapvetően kétféle mondanivalót magában foglaló kompozíció a jobb oldalon még a pogányság legyőzésére is utal. Veszprémben a felhők között lebegő angyal keresztjéből villám sújt le a füstben ábrázolt bálványra. Nemesviden klasszicizáló oszlopon kőedény látható. A pogányság legyőzésének ábrázolása a kereszténység intézményeinek megalapításával együtt szintén a barokk korszakból eredő téma.[37] A nemesvidi festményen,

6. Bucher Xavér Ferenc: Szent István fogadja a koronát átadó küldöttséget és püspökségeket alapít. Veszprém. Ferences templom

a pogány oltár irányából, menet közeledik a központi jelenet felé, ahol az uralkodó átveszi a koronát. A menet élén fiatal férfi viszi a kettős keresztet. Ebben az esetben a kettős keresztnek a barokk festményeken szereplő értelme van, és az apostoli királyságra utal.[38] A keresztet vivő férfi mögötti huszár Mária Terézia-kori viseletben jelenik meg. Az ifjabb Bucher festményén nincs meg a püspökségek alapítását jelképező egyházi textíliáknak, egyházi edényeknek az a sokasága, mint az azonos témájú veszprémi festményen, viszont egy centrális alaprajz bemutatásával gazdagítja a kompozíciót.[39]

A falfestmények két mester kezétől származnak. Nehéz elválasztani ebben az egységes templomdekorációban a mesterek munkáját. Az előbbiekben elemzett alkotás azonban kétségtelenül az apai műhelyben nevelkedett fiatalabb Bucher műve.

Már kérdésesebb a hajó mennyezetének következő falfestménye, amely a másik Árpád-házi szent királyt, Szent Lászlót ábrázolja. (8. kép) Ez a festmény feltehetően a másik művésztől származik. Jellege inkább metszeteket látszik – részleteiben és felfogásában – követni, nem pedig nagy festészeti példaképet. Szinte meseszerű a kompozíció középpontjában elhelyezett szikla, melyből a király lándzsájának döfése nyomán, kettős eséssel zuhatag ömlik alá. A legendák és népmesék motívumai szerepelnek a jeleneten, amelynek a szomjazó katonák számára történő vízfakasztás csak egy momentuma. A kép jobb sarkában látható állatfigurák az éhező katonák táplálására megjelenő szarvascsordákra utalnak. A bal oldalon pedig azok a pénzek szerepelnek, amelyeket a menekülő ellenség szórt szét, és melyeket – védve katonáinak rendjét – Szent László kővé változtatott.[40] Az uralkodó itt nem fehér díszruhában szerepel, és a korona formája is más, mint az eddig tárgyalt – feltehetően Buchertől való – festményeken, a valóságos korona formájának azonban ez sem felel meg. Nagyon érdekes az enyhén ágaskodó fehér ló piros takarója, melyen a szabadságharc korának valóságos címer- és korona formája figyelhető meg. Ez kifejezetten 1848-ra történő utalás.[41] Szent László hadseregének zászlóin a nemzeti színek láthatóak fordított sorrendben. A gyalogosok – a fejfedők és a lábbelik kivételével – a honvéd gyalogosok ruházatát viselik. A nemzet szabadságharcára történő utalások ezek.[42] Az említett zászlók, melyeken a nemzeti színek szerepelnek, nem honvéd zászlók. A sorrend változtatott ábrázolására példaként fel tudjuk hozni a korszakból a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdonában lévő – honvédtábort ábrázoló – 1851-ben, Pesten festett zenélőóra-képet, melyen a tábori zászlón a nemzeti színek szintén fordított sorrendben szerepelnek.[43] A nemesvidi falfestményen a lovas huszárok Mária Terézia-korabeli viseletben láthatók. A menekülő ellenség pedig – a jelenet bal felső sarkában – turbános törökök képében került ábrázolásra. A lovagkirály a 19. században szabadsághőssé vált, és nemzeti zászlóval jelent meg, állapította meg Szabó Júlia kiváló tanulmányában.[44] Az elnyomatás legnehezebb éveiben a nemesvidi falfestményen is így, nemzeti hősként jelent meg Szent László, a piros,

7. Szent István fogadja a koronát átadó küldöttséget. Nemesvid. Rk. templom

8. Szent László vizet fakaszt és seregeinek élén megfutamítja az ellenséget. Nemesvid. Rk. templom

9. Szent Imre fogadalomtétele. Nemesvid. Rk. templom

fehér és zöld színeket a lobogóján fordított sorrendben viselő hadsereggel. A hadsereg gyalogosai a szabadságharc egyszerű hőseire emlékeztetnek.

A következő mennyezetfestmény a hajó orgonakarzat előtti legutolsó boltszakaszán található. A Szűz Mária előtt fogadalmat tevő Szent Imre herceget ábrázolja. (9. kép) Ez a festmény feltehetően az ifjabb Bucher műve. Patetikus, mozgalmas alkotás, de nem követi híven apjának, a veszprémi Ferences templomban lévő hasonló tárgyú művét. A magyar címernek itt is kiemelt helye és szerepe van.[45]

A Szent Lászlót ábrázoló festmény, bújtatott rezisztens értelmével ellentétben a címerek két fontos képen, s mindkét esetben a Szűzanyának tett felajánlással, illetve az előtte tett fogadalommal kapcsolatba hozva kaptak kiemelt helyet. Az agg Szmodis János címerrel díszíttette ezeket a tartalmilag is fontos festményeket, így nyilvánítva ki hitvallását és szolidaritását az oltalmat kérő nemzettel.

A mennyezeti falfestmények sorában a legutolsó és tartalmilag a legproblematikusabb az orgonakarzat felett látható kompozíció. Ezzel a festménnyel dolgozatunk végén – mivel értelmezése eddig megoldatlan volt – részletesen kívánunk foglalkozni. (15. kép)

A mennyezetfestmények után az oldalfalakon látható néhány érdekesebb festményt kívánjuk még bemutatni. A szentélyben, a sekrestyébe vezető ajtó felett és a Szmodis János által kiépített oratórium ablak alatt, Szent Péter és Szent Pál ovális, festett keretben elhelyezett képei láthatóak,

10. Bucher Xavér Ferenc: Szent Imre fogadalomtétele. Veszprém. Ferences templom

derékig ábrázolva. (11. kép) Ezek a műhely portréfestészeti tevékenységéről is adnak némi fogalmat. A kezek és a könyvek kiemelt szerepe hasonlít Szmodis János portréjának felfogásához, a szürkés háttér alkalmazása úgyszintén. A két apostolfejedelem arcának ábrázolása nem sematikus, hanem életszerű. Feltehetően modell után készült mindkettő. A könyvek színezése azonos a Szmodis-portré könyvének barnás és piros színegyüttesével.

Az oltártól – szemközti nézetből tekintve – balra Szent Adalbert, Prága érseke látható, kettős keresztet tartva.[46] (12. kép) Az oltár másik oldalán Szent Gellért vértanú szerepel, mellette lándzsa. Nem látni már tisztán mit tart kezeivel, talán követ vagy szikladarabot.[47] (13. kép) Mindkét alakot szürkés, fülke illúzióját keltő festés veszi körül. A szent püspökök fehér színnel vannak ábrázolva. A két szent ábrázolása kiegészíti a mennyezetre festett, nemzeti szentekhez kapcsolódó, gondolatkört.

A hajóban az északi falat erősen átalakították. Az újonnan felállított szószék mellett olyan illuzionisztikus ablakfestés maradványát véljük felfedezni, amelyhez hasonló a már említett vörösberényi templomban – betekintő alakokkal – ma is megfigyelhető.[48] (14. kép) Ezt a részt majd a falfestmények restaurálása után ismerhetjük meg jobban.

Az orgonakarzat előredomborodó középrészén hangulatos csendélet látható, hangszerekből kialakítva, függönnyel körülvéve. Olyan, mint egy bájos könyvillusztráció. Feltehetően grafikai mintakép után készült.

A templom falait, szinte teljes egészében, vázás, kazettás és számos más, változatos díszítő motívumot magában foglaló festés díszíti. Sok illuzionisztikus részletmegoldást díszítőmotívumokból alakították ki. Ezek között igen elegáns megoldású a templom hajójában látható négy, festett fülkében elhelyezett váza, a négy evangélista képével és jelképeikkel.

A politikailag kegyetlen és sivár korszakban – amikor a festmények készültek – ez a környezet egy kis menedékhelyet jelentett a helyi közösség és az idelátogatók számára.

Az orgonakarzat feletti mennyezetkép értelmezése

Az orgonakarzat felett mindeddig talányosnak tűnő festmény megoldására vonatkozóan, kutatásaink alapján, az alább következőket javasoljuk: A festmény tárgya kétségtelenül adományozási jelenet. (15. kép) A kékes tónusú, sötét reverendát, aranyos bélésű, sötétkék köpenyt és karinget viselő idős főpap az emeletes, nemes arányú épület timpanonos kapujában jelenik meg, és a lépcső tetején állva nyújtja át a korszak nemesi viseletébe öltözött férfiaknak azt az irattekercset, melyen a veszprémi festők nevei, és az 1852-es évszám található. Kíséretében fiatal papnövendékek láthatók. A pásztorbotot sem ő, hanem az egyik növendék tartja. A püspöksüveg és a mellkereszt jelzik az idős férfi egyházban elfoglalt jelentős helyét.

11. Szent Péter és Szent Pál ábrázolása a sekrestye ajtaja felett. Nemesvid. Rk. templom

12. Szent Adalbert. Nemesvid. Rk. templom

13. Szent Gellért. Nemesvid. Rk. templom

A dunántúli barokk falfestészetben a mecénás, a program alkotójának megjelenítése a templom interieurjében megszokott és elfogadott volt. Ezért, ennél az alapjában véve barokk hagyományokat követő műnél is erre kell gondolnunk. Véleményünk szerint, az 1852-ben már nyolcvanegy éves Szmodis János látható a falfestményen, amint kilép a timpanonos kapuzaton. Őt ugyanis megillette a három említett főpapi jelvény, korának egyházi rendelkezései szerint, nagyprépostként és címzetes apátként viselhetett mellkeresztet, mitrát és pásztorbotot.[49] A mögötte álló kispapok jelentős és hosszú ideig tartó szemináriumi igazgatói tevékenységére utalhatnak.[50] Az elegáns, késő barokk épület, melyből az idős főpap kilép, a veszprémi Várhegyen lévő késő barokk épületek jellegét idézi. A festő fantáziájában született meg a veszprémi épületek ihletésére, a képen ábrázolt palota. A timpanonos kapu az egyetlen részlet, melyet konkrétan összevethetünk a veszprémi piarista kolostor hasonló kapuzatával.[51] Ez a kapuzat azonban lépcsők nélkül, az utcára nyílik. A festett architektúra lépcsőzete ugyan némiképpen emlékeztet a nagyprépositi palota bejáratára, de itt más jellegű kapuzat látható.[52] A palota mellett ábrázolt felhők azt érzékeltetik, hogy az épület magaslaton helyezkedik el. A ház előtti sziklák a festményen arra utalnak, hogy az sziklás hegyen áll. A kompozíció bal oldali bástyafalszerű záródása teljes határozottsággal érzékelteti, hogy hegytetőre épített épület előtt játszódik a jelenet. Tehát a veszprémi helyszínre való utalások nyilvánvalóak.

Az agg főpap magasan ívelő szemöldöke, sötét szemei emlékeztetnek a fiatalkori portrén ábrázolt arcra, de a leomló haj már teljesen ősz. Fehér bajuszt és ősz szakállt visel. Ezek az évek – amikor a falfestmény készült – a halála előtti éveket jelentik. 1853-ban, nyolcvankét éves korában halt meg.[53] Az adományozó előtt megilletődötten áll, a helyi nemesség képviseletében három férfialak. A kékruhás szőkésbarna ifjú, akinek hosszú haja hátul össze van fogva, balkezével veszi át a művészek neveit és a dátumot tartalmazó tekercset, jobbjában fejfedőjét tartja. Az adományozás ünnepi momentumában minden figyelem a középpontban ábrázolt, írott tekercs felé irányul. A nemesen szép architektúra, a sziklás hegyoldal és a felhős ég hangulatos keretet adnak a jelenetnek.

Véleményünk szerint nem véletlen, hogy a tekercs átvevője egy harmincas éveinek elején járó fiatalember. A jelenet festője talán az ifjabb Szmodis Józsefet, a nagyprépost unokaöccsét ábrázolta, aki Nemesviden élt, és 1852-ben harmincnégy éves volt, és akiről Szmodis János már 1842-ben megemlékezett családi vagyonáról szóló végrendeletében.[54] A végrendelet Józsefet, Somogy megye tiszteletbeli ügyvédjének nevezi. Az irat hangvétele arra utal, hogy fivére gyermekei közül ő állt a legközelebb hozzá, az iratban ugyanis erkölcsi intelmekkel is ellátta.[55] A falfestményen látható jelenet – feltételezésünk szerint – ezt az ifjút mutatja be az adományozó előtt, aki később népes család feje, és a ma is virágzó család őse lett.[56]

14. Festett ablak maradványa. Nemesvid. Rk. templom

A kórus hátfalán a hit, remény és szeretet ábrázolása látható, mintegy az egész program gondolati és tartalmi lezárásaként.

A nemesvidi falfestmények 2000-ig publikálatlanok voltak.[57] Ezután szerepelniük kell majd azokban a munkákban, amelyek a dunántúli késő barokk műhelyeket és azok 19. századi továbbélését tárgyalják.[58] Tanulmányunkkal adalékokat kívántunk szolgáltatni ezekhez a majdani munkákhoz. Azért kívántuk ezt megtenni, mert olyan – a mecénásra vonatkozó – családtörténeti és más adatoknak vagyunk a birtokában, melyek a festmények értelmezéséhez a továbbiakban is hozzájárulhatnak.

JEGYZETEK

[1] CSÁNKI D.: *Magyarország vármegyéi és városai. Somogy vármegye.* Bp. 1914. 120–123. Nagy Nándorné, az OMvH munkatársa szíves közlése szerint megyei gyűléseket is tartottak itt, mielőtt kialakult a végleges megyeközpont.

[2] GENTHON I.: *Magyarország művészeti emlékei.* I. 225. (Csánkira és Bugdelich János közlésére hivatkozik.) A római katolikus templom homlokzati toronnyal ellátott. Hajója négy boltszakaszos. 1797–1798-ban épült.

[3] Historia Domus Parochiae Nemesvidiensis A.D. MDCCLV.
Erectae
A nemesvidi plébánia irattárában. Csatlós István plébános úrnak köszönetet mondok szíves segítségéért.

[4] *Jelentés a nemesvidi rk. templom falképeiről és restaurálási lehetőségeiről.* Készítette Lángi József restaurátor. Az OMvH volt szíves ezt az anyagot tanulmányozásra kölcsönadni. A jelentés első lapján kerül említésre a Szent Imre tiszteletére épített fatemplom, amely a kőtemplomot megelőzte. Köszönetemet fejezem ki Nagy Nándornénak (OMvH), hogy az anyagot tanulmányozhattam. Lángi Józsefnek köszönhetem a nemesvidi fényképek nagy részét és az egyik veszprémi fényképet.

[5] A 3. jegyzetben említett Historia Domus, Mihalovics József 1838–1851 közötti plébánosi tevékenységét tárgyalva közli Szmodis János mecénási tevékenységét. A szövegben említettek mellett megírja, hogy szép új casulát, albát és füstölőt ajándékozott a templomnak. A plébániaház nagyobbik szobájában lévő kályhát is ő küldette Veszprémből.

[6] Lángi József restaurátor idézett, az OMvH számára készített munkája. A kronosztichon olvasásában egy helyen tértünk el az ő olvasatától. Az „iránt" szó első betűjét is vörös színnel emeli ki a festő, amint a kronosztichon többi betűjét. Így nem 1850, hanem 1851 az évszám. A kronosztichon betűit nagy betűvel jelöljük, a többit kisbetűvel írjuk. A diadalív felirata egyenlő, nagybetűkkel írott.

[7] GARAS K.: *Magyarországi festészet a XVIII. században.* Bp. 1955. 145–146, 198–200, 203–204, 211. A veszprémi falfestmények készülési ideje: 1798–1800.

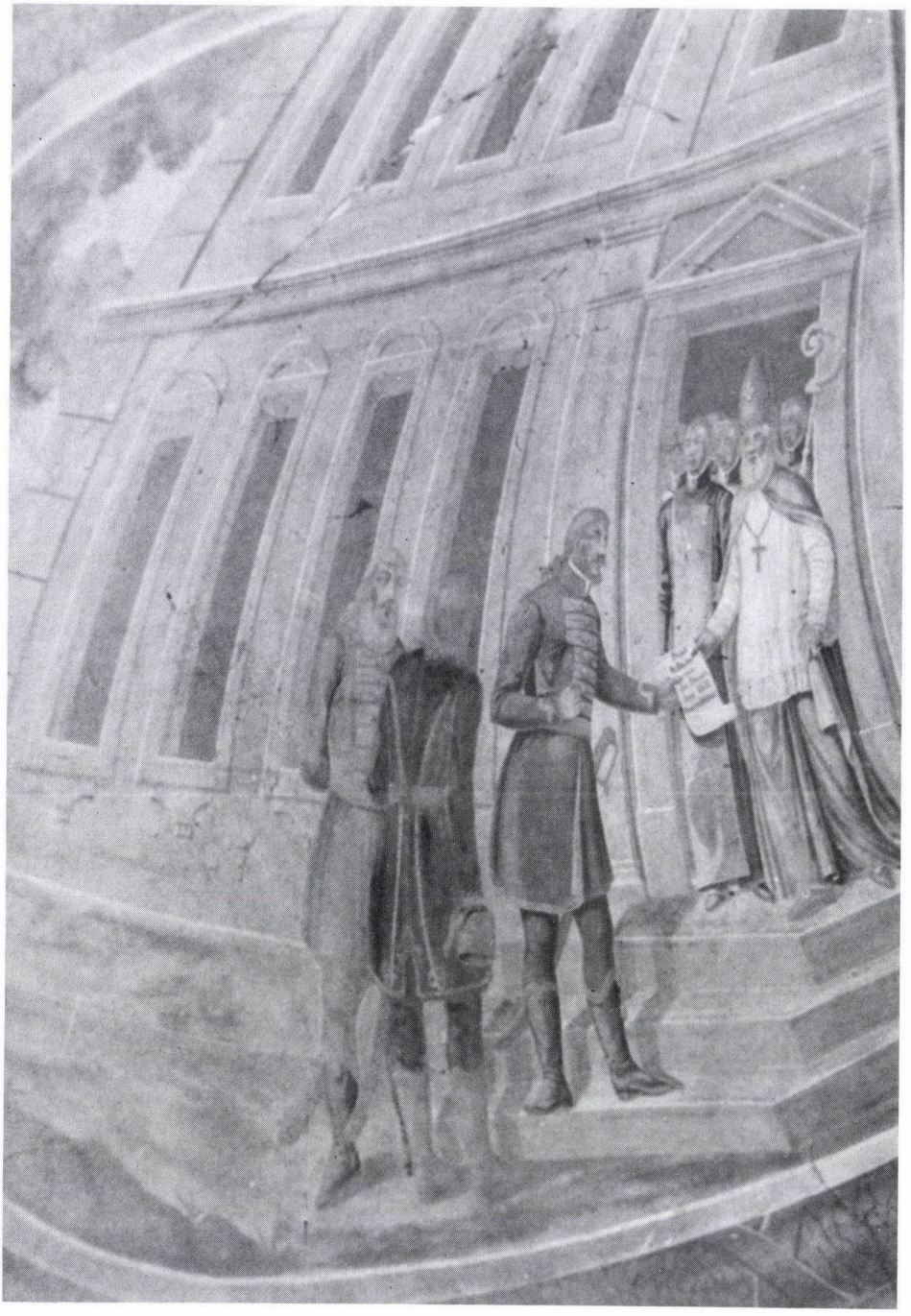
[8] DERCSÉNYI B. – HEGYI G. – MAROSI E. – TÖRÖK J.: *Katolikus templomok Magyarországon.* Bp. 1991. 265. Dercsényi közli Bucherről, hogy 1748-ban a svájci Schaffhausenben született, és 1811-ben mint veszprémi festő halt meg. A vörösberényi templombelső dekoratív díszítése számos részletét tekintve rokon a nemesvidi templom festményeivel. Ez az idézett könyv 433. képén tanulmányozható.

[9] GARAS i. m. 62.

[10] DERCSÉNYI – HEGYI – MAROSI – TÖRÖK i. m. 265.

[11] DERCSÉNYI – HEGYI – MAROSI – TÖRÖK i. m. 169. és 425. kép. Buffleur Gáspárnak az oratóriumból a templomba betekintő alakja a hajó falán példa lehetett a nemesvidi festők számára.

[12] *A veszprémi nagyprépostok. 1630–1930.*, közli STRAUSZ Antal, különlenyomat a Veszprém-megye című lapból, é. n. 34–36.

15. Adományozási jelenet. Nemesvid. Rk. templom

[13] Simon István készítette el a legújabb családfát 1998-as kutatásai alapján. A 17. század közepéig visszamenőleg végzett vizsgálatokat a család különböző ágainak kimutatása céljából. Szmodis Lóránt mérnök családi irattárában (a továbbiakban: CSI) más, hiteles családfák is fennmaradtak.

[14] Két fontos életrajzi forrása eltér arra vonatkozóan, mennyi ideig vezette a szemináriumot. *A veszprémi nagyprépostok* című, a 12. jegyzetben idézett mű a 34. lapon 17 évet jelöl meg, míg egy másik fontos forrás 14 évről ír. Vö. PFEIFFER J.: *A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630–1950)*, München, 1987. 196.

[15] Adeliges Jahrbuch 1979/81. Jahrgang LVII–LIX. Neue (Deutschsprachige Folge) Jg. XLIV–XLVI. Teil II. Luzern, 1980. 6. A család címerének itt közölt hiteles rajzát Szmodis Imre készítette el.

[16] *Vicarius nominatus*, 1839. (püspökhelyettesi kinevezése Kopácsy József által) Az oklevél: CSI; NAGY I.: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedék-rendi táblákkal.* Pest, 1862. X. 771. tárgyalja a családot: Szmodiss család (kis és nagybarkóczi): Vas-megyei nemes család. Közülök János 1829-ben veszprémi kanonok volt; Simon István kutatása szerint a család nevét a következő módon írják még: Szmodics és Szmodits. Kutatásaink szerint a nagyprépost nevét Smodiss-ként is írták. A névírásra vonatkozóan lásd még: CSÁNKI D.: i. m. 604. Meg kell említeni, hogy az előnévben szereplő Barkóc (Bakovci) község ma Szlovéniában a Mura árterének északi szélén, Muraszombattól délre található. Ennek első említése 1428-ra tehető (Balkoch). Közbirtokossági vend falu volt. A 19. században Kis- és Nagybarkóc néven szerepelt, majd a század végén a két község egyesült. 1919-ig és 1941–1944 között Magyarországhoz (Vas megye) tartozott. Vö. *Magyar Nagylexikon*, Bp. 1994. III. köt. 267. Dr. Szmodis Jenő az 1980-as évek végén felkereste a községet. Szíves közlésének köszönhetően tudjuk, hogy a családnév itt, szlovén írásmóddal, ma is előfordul.

[17] E témához: HŐGYÉSZ L.: *Sümeg évszázadai.* 1989.

[18] VÉGVÁRI L.: *A sümegi Maulbertsch freskók.* Bp. 1950. 42. A sümegi falfestményekről és alkotójukról még GARAS, K.: *Franz Anton Maulbertsch: Leben und Werk.* Wien, 1974.

[19] *A veszprémi nagyprépostokról*, a 12. és 14. jegyzetben i. m. 34.

[20] főtisztelendő
Szmodis János
Kánonok úrnak,
a' veszprémi nemes káptalan'
egyik ujjannan lett
nagy érdemü tagjának,
ezen uj méltóságba
december I-ső napján lett bé
iktatásának alkalmatosságával
készítette
Nep. Elekes János,
kegyes oskolabéli pap.
1815-dikben
Veszprémben
Nyomattatott Szammer Klára' betűivel.
Ezt az eddig teljesen ismeretlen verset Dr. Szmodis István fedezte fel az Országos Széchenyi Könyvtárban (Volantia 16. OSzK: 820. 896–916). Itt szeretnék köszönetet mondani neki a Veszprémi Érseki és Káptalani Levéltárban végzett kutatásaiért is.

[21] MATYIKÓNÉ NAGY É.: *Siófok iskolatörténete.* Siófoki várostörténeti tanulmányok, 1989. 648.

[22] *A veszprémi nagyprépostok*, a 12. jegyzetben i. m. 35.

[23] *A veszprémi nagyprépostok*, i. m. 36.

[24] E tevékenységéről részletesebben az 50. jegyzetben kívánunk szólni.

[25] PFEIFFER J.: a 14. jegyzetben i. m. 993. Feltehetően azért foglalkozott a cigány nyelvvel, mert születési helyén, Nemespátrón (egykor Somogy megye) tapasztalhatta, milyen nagy arányban vannak a katolikus hívek között a cigány etnikumhoz tartozók. Feltételezésünket alátámasztja egy konkrét felmérés a későbbi időből, 1890-ből: MESTERHÁZY S.: *A nemespátrói ágostai hitvallású evangelikus keresztény egyházközség története.* Csurgón, 1903. 10.

[26] A festményre először Pfeiffer kanonok úr hívta fel a figyelmemet, amikor 1961-ben a veszprémi egyházgyűjtemény szobrait leltároztam. Akkor még a veszprémi püspöki palota földszinti folyosóját díszítette. Jelenleg a veszprémi Gizella királyné Múzeum raktárában van. Köszönetemet fejezem ki Csóka Karola múzeumvezetőnek és Forgách Imrének, hogy a festmény tanulmá-

nyozása lehetővé vált számomra. A festmény adatai: Ltsz. 89.931. Olaj, vászon, 67.7x54.3 cm. Kerete régi. Kerettel együtt 74.1x60.4 cm. A kép hátoldalán felirat arról, hogy Barkóczy Szmodiss János prépostot ábrázolja. Született 1771-ben, meghalt 1853. V. 11-én. A felirat a nemesvidi templom alapítójának nevezi, és azt is közli, hogy a másolat 1913-ból való. Barkóczy Szmodiss Irén adományozta a nemesvidi templomnak 1928 szeptemberében. A festményről a fényképet Róka Lajos veszprémi fotó-illusztrátor készítette el.

[27] DERCSÉNYI – HEGYI – MAROSI – TÖRÖK i. m. 265.

[28] PFEIFFER a 14. jegyzetben i. m. 196.

[29] A Veszprémi Érseki és Káptalani Levéltárban őrzik körleveleit. Dr.Körmendy József főtisztelendő úrnak, a levéltár vezetőjének köszönetet mondok szíves segítségéért.

[30] Veszprémi Érseki és Káptalani Levéltár. Püspöki körlevelek. 189. sz. 1849. január 15.; TAKÁCS L.: *Ranolder János veszprémi püspök élete és munkássága 1806–1875.* Veszprém, 1987. A 27. lapon ír a történeti körülményekről, megírja, hogy Zichy Domonkos 1849-ben lemondott, mert Görgey fivérét, Jenőt 1848. szeptember 30-án kivégeztette. Olmützből írta lemondását. Felsorolta lemondásának okait: szeretett fivére Eugén gyilkos kivégzése, saját személyének veszélyeztetettsége, főpásztori hivatalának alig remélhető sikeres folytatása. A főpap végül Erdélybe vonult vissza. Az egyházmegyét Szmodis János püspöki helynök vezette, és várták az új főpásztort (Ranoldert). Mindenkire bizalmatlanul néztek ebben az időben, aki a király kegyéből jutott álláshoz. Nagy tapintat és ügyesség kellett a működéshez. Ugyanezen témával kapcsolatban a legújabb értékelés a következő műben jelent meg: *A haza, az egyház és a trón érdekében. A magyar katolikus egyház 1848–1849-ben*, válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta ELMER István. Bp. 1999. 20.

[31] Ez olyan jelentős esemény volt, hogy még a 19. század végén készített albumban is szerepelt: *Ezernyolcszáz negyvennyolcz. Az 1848/49-iki magyar szabadságharcz története képekben.* Bp. 1898. 109. GÖRGEY A.: *Életem és működésem.* Bp. 1988. I. 144–165. Ez az a momentum Görgey naplójában, amit magyarázni igyekszik anélkül, hogy önigazoló sorai valódi nyugvóponthoz jutnának. (A kemény ítélet után kezdődik meg katonai karrierje.)

[32] *A veszprémi nagyprépostok*, a 12. jegyzetben i. m. 35.

[33] Veszprémi Érseki és Káptalani Levéltár. Püspöki körlevelek 207. sz. 1849 szeptember 23-án kelt körlevél.
Meg kell itt említeni Török József professzor úr figyelmeztetését, aki *A magyar egyház ezer éve. Rövid egyháztörténelem.* Újvidék, 1992. 69. lapján a következőket írja: „A főpapságot inkább motiválta a béke megőrzése, az emberáldozatok elkerülése iránti vágy, mint a Habsburgok pártolása."

[34] Érzelmek
nagyságos és főtiszteletü Nagy-
és
kisbarkóczi Szmodiss János ur,
Szent Egyed sümegi apátja,
a' veszprémi székesegyház
nagyprépostja' s kanonoka
Tiszteletére
Ponori Thewrewk Józseftől,
Ponori Thewrewk
Emil, Árpád, Aurél és Paula atyjától
Veszprém, september 12-ikén, 1850.
Pozsonyban
Előbb Schmidféle könyvnyomdában. Sétatér 3-ik sz.
1851.
(Magyarul és németül jelent meg.)
Dr. Ponori Thewrewk Aurél úrnak köszönetemet fejezem ki arra vonatkozóan, hogy a vers szerzőjével kapcsolatban a költő műveiről és a vele kapcsolatos szakirodalomról tájékoztatást adott. Vö. SZINNYEI J.: *Magyar írók élete és munkái.* Bp. 1914. XIV. köt. 102–118. A műről 1980/81-ben utánnyomás is készült. Vö. még: *Magyar Életrajzi Lexikon*, (főszerkesztő KENYERES Ágnes), Bp. 1967–69. II. köt. 855–856. Az óda nem közismert, egy példánya CSI-ban.

[35] GALAVICS G.: *Program és műalkotás a 18. század végén.* Bp. 1971. 2, 13. Galavics Géza ugyanebben a műben, a 17. oldalon hangsúlyozza a *Szent István felajánlja a koronát* téma fontosságát és prioritását.

[36] LASZLOVSZKY J.: *A magyar címer története.* Bp. 1990. 23: „az önkényuralom elleni küzdelem és a békés ellenállás egyaránt a magyar címert tekinti jelképének."

[37] A *Szent István fogadja a koronát hozó követeket* témára vonatkozóan: GALAVICS a 35. jegyzetben i. m. 17. és 20. ill. 14.kép. Az alapítási jelenetekre vonatkozóan uo. 2. 3. 6. 13. 16. és 18. kép. Ugyancsak Galavics utalt, i. m. 14. lapon a barokk ikonológiák hittérítéssel kapcsolatos ábrázolásait kísérő jelenetekre, mint a bálvány ledöntése, és a kereszt felállítása. (6. kép) A 8. kép a pogányság Szent István általi legyőzését mutatja be egy 1633-ban készült dél-németalföldi metszeten. E témához kapcsolódik még Galavics Géza katalógus címszava: *Barokk művészet Közép-Európában. Utak és találkozások (Baroque Art in Central Europe. Crossroads)*. Bp. 1993. 187–188. 32. sz. 32. kép.

[38] A kettős kereszt a Szent István számára küldött Szent Kereszt ereklye kultuszából ered. Vö. SZILÁRDFY Z.: *A kettős kereszt kultusz és szimbólum Kelet és Nyugat között.* Néprajzi Értesítő, Annalis Musei Ethnographie LXXVII., Bp. 1995. 69–70.

[39] Feltevésként említjük meg azt, hogy a centrális alaprajzzal esetleg a felavatás előtt álló esztergomi bazilikára kívántak utalni.

[40] LENGYEL D.: *Régi magyar mondák.* Debrecen, 1982. 155–158; *Testvéreink a szentek.* Eisenstadt, 1980. 186. Igen jelentős tanulmány e témához.: TÖRÖK J.: *Szent László király alakja a múlt századi egyháztörténeti írásban.* Ars Hungarica, 1995/2. 261–266.

[41] Dr. Ságvári György viselettörténész szakértői véleménye.

[42] Dr. Ságvári Györgynek, a Hadtörténeti Múzeum kutatójának megköszönöm szíves segítségét, a festményeken szereplő ruházatokra és felszerelésekre vonatkozóan.

[43] Az említett zenélőórás festmény 2000-ben került a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdonába. Egykor Dr. Eszláry István gyűjteményéhez tartozott. Jobb oldalán lent a következő felirat olvasható: S E (az S betű kissé lejjebb, felső szára beleolvad az E betű középső vonalába) Máj. 1851. Pesten. E témához lásd még: PANDULA A.: *A magyar nemzeti zászló múltjáról* = IVÁNFI E.: *Magyarország címerei. Függelék*, Bp. 1989. 149. Arról ír, hogy az 1830-as 40-es években a nemzeti trikolór szerepelt politikai gyűléseken, tárgyakon. Hivatalos szentesítése XXI. Törvényben. 1848–49-ben használták a nemzeti zászlót. (Dr. Ságvári György szíves közlése szerint azonban a piros-fehér-zöld zászlók nem voltak honvédzászlók.) A fentiekben idézett műben szerepel, hogy az elnyomatás idején használata tilos volt. Az 1861. augusztus 20-i ünnepségen újra engedélyezték.

[44] SZABÓ J.: *Szent László, a magyar romantika hőse. (Adalék egy téma történetéhez).* Ars Hungarica, 1995/2. 295.

[45] A barokk korszak Szent Imre ábrázolásairól: SZILÁRDFY Z.: *Barokk szentképek Magyarországon.* Bp. 1984. 35. képhez kapcsolódó szöveg. A képen látható címer arra vall, hogy a témával kapcsolatban a címerábrázolás előfordult régebben is; pl. Szent István országfelajánlásánál is, a barokk korban. Vö. SZILÁRDFY Z.: e jegyzetben i. m. 32. Kép. Ugyanebben a műben az Árpád-ház három férfi szentje és a Magyarok Nagyasszonyának ábrázolása mellett is látható címer.

[46] Dr. Szilárdfy Zoltán volt szíves a szent püspök meghatározásában segítségemre lenni. A különböző típusú keresztek között a crux gemina a pátriárkák, majd az érsekek jelvényévé vált, mivel a Szent Kereszt hiteles ereklyéit a legtekintélyesebb pátriárkák székhelyén, Jeruzsálemben, Rómában és Konstantinápolyban őrizték. SZILÁRDFY 38. jegyzetben i. m. 70.

[47] Dr. Szilárdfy Zoltán volt szíves megerősíteni abban, hogy Szent Gellért püspök szerepel a falfestményen. A lándzsa mártíriumára utal. Érdemes még megemlíteni TÖRÖK J.: *A magyar föld szentjei.* Debrecen, 1991. művének 54. lapján írottakat. Elmondja, hogy Szent Gellértet letaszították a Kelenföldi hegyről, majd mellét dárdával átütötték, ezután egy sziklához vonszolták és szétlocscsantották agyvelejét.

[48] DERCSÉNYI – HEGYI – MAROSI – TÖRÖK a 8. jegyzetben i. m. 169, 426. kép.

[49] Dr. Török József professzor úrnak köszönhetem a főpapi jelvények használatára vonatkozó szakvéleményt és irodalmi hivatkozást. Dr. Török József professzor jogosnak tartja Szmodis János nagyprépost azonosítását a festményen ábrázolt főpappal. Szíves segítségének köszönhetem a következő irodalmi hivatkozást is: MIHÁLYFI Á.: *A nyilvános istentisztelet. Egyetemi előadások a lelkipásztorkodás köréből.* Bp. 1916. 260–261. Itt szeretném megköszönni Dr. Török

József professzor úrnak több kérdésre vonatkozó szakvéleményét.

[50] Szemináriumi igazgatói éveinek időtartama nem ismert, az egyik mű 17 évi, a másik 14 évi működéséről ír. Vö. *A veszprémi nagyprépostok*, a 12. jegyzetben i. m. 34; PFEIFFER a 14. jegyzetben i. m. 196. Meg kell említeni azt is, hogy a veszprémi szemináriumban a szabadságharc idején kétszer is megszakadt a tanítás, mivel a fiatalok nagy része katonának ment. 1849 októbere végén állt helyre a rend a szemináriumban. A káptalani helynök hívta össze a megfogyatkozott számú teológust, hogy a tanulás a mulasztások pótlásával megkezdődhessen (a káptalani helynök ekkor Szmodis János volt). TAKÁCS a 30. jegyzetben i. m. 41.
A falfestményen szereplő szemináriumi növendékek ruházatára vonatkozóan Dr. Török József professzor úrtól kértem szakvéleményt. Véleménye szerint mintha bencés skapulárét viselnének a reverenda felett, ugyanakkor a gallér megoldása egyházmegyés papnövendékeket sejtet. Mivel papnevelő főpásztornak tekinthető egyén mögött állnak, feltehetően világi kispapok.

[51] KOROMPAY GY.: *Veszprém.* Bp. 1957. 78. kép; ÉRI I.: *Veszprém.* Bp. 1972. 40.

[52] ÉRI i. m. 38. kép.

[53] Halálának időpontját eltérően közli a két életrajzi forrás: a veszprémi nagyprépostokról írott, 12. jegyzetben i. m. 1853-at, PFEIFFER a 14. jegyzetben idézett művében 1854-et ír. A Gizella királyné Múzeum festményének hátoldalán, halála éveként, 1853 szerepel.

[54] Bevalló levél Szmodis János Kanokok Úr által 1842.ik évben Szmodis Jósef Unoka Öttse „Képére". A végrendelet a veszprémi káptalan előtt lett felolvasva. (CSI)

[55] A végrendeletben a következő intelemmel látja el unoka-öccsét: azt kívánja, hogy majd „jó keresztén katholikus hazafi, erkelysses polgár, Felséges királlyának és Hazájának hív és hasznos jobbágya leend."

[56] Leányágon említésre méltó az Arató, Ecsedy és Farkas család.

[57] E tanulmány szerzője publikálta rövidített formában, színes képekkel: Nemesvid műemlékei. Siófok, 2000.

[58] GARAS a 7. jegyzetben i. m. 62–63. lapján utal egy emlékcsoportra, melyre jellemző: a késő barokk illuzionizmus, festett ablakok mecénások ábrázolásával, festett főoltár architektúra grisaille szobrokkal, freskó oltárképpel. Feltűnőek a historizáló témák a magyar szentek sűrű szerepeltetésével. Véleményünk szerint az ilyen jellegű művészet részbeni és késői megjelenése figyelhető meg Nemesviden is.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE WANDGEMÄLDE DER RÖMISCH KATOLISCHEN KIRCHE IN NEMESVID

Die Restaurierung der römisch katolischen Kirche in Nemesvid gibt diesem Thema ihre Aktualität. Die Bemalung des Innenraumes macht vom künstlerischen Standpunkt und auch in Denkmalschutzhinsicht der spätgotischen Kirche bedeutend. Die originale Farbgebung, unberührt von der Restaurierung, beweist das Weiterleben vornehmen, künstlerischer Traditionen.

Die Aufschrift auf dem Triumphbogen der Kirche beinhaltet ein Chronostichon und bezeichnet den Mäzen János Szmodis, den Propst von Veszprém. Auf der Schenkungsszene über dem Orgelchor sind der Name zweier Maler von Veszprém und das Datum der Fertigung der Bemalung zu sehen. Der Author der Abhandlung stellt die kirchliche- und kulturelle Tätigkeit und die Familie des Propsten vor und teilt die Voraussetzung mit, dass auf dem Wandgemälde über den Orgelchor ist der Propst, als Stifter zu deuten sei.

Im weiteren wird auch behandelt, wie die Revolution und passive Resistenz nach 1848/49 bildnerisch erscheint. Die Meister der Gemälde waren Bucher der Jüngere und Diwisch. Die Verarbeitung der bisher unpublizierten Wandgemälden ist ein wichtiger Beitrag für die Denkmalpflege und für eine weitere Studie, die die barock Werkstätte und ihr Weiterleben im 19 Jh. in Transdanubien behandelt.

Papp Júlia

„...HEGEDŰM FÜGGESZTEM SZOMORÚ FŰZFÁKRA..."

(Adatok a 137. zsoltár hazai irodalmi és képzőművészeti recepciójához)

Az ószövetségi zsoltárok recepciójának vizsgálata újabban nem csak az exegetikában és a vallástudományban,[1] hanem – a toposzkutatással párhuzamosan, alkalmanként azzal összefonódva – a hazai irodalomtörténetírásban is megélénkült.[2]

A zsoltárirodalom befogadásának vizsgálata a művészettörténeti kutatás – különösen a viszonylag új területnek számító motívumkutatás[3] – számára sem érdektelen. A zsidóság nemzeti panaszénekei közé sorolható szenvedélyes, drámai feszültségű 137. zsoltárban[4] találjuk meg például az előképét a fára függesztett hangszer képzőművészeti ábrázolásokon és irodalmi alkotásokban egyaránt feltűnő motívumának.

„A babiloni foglyok panasza.

1. Amikor Babilon folyói mellett laktunk,
Sírtunk, ha a Sionra gondoltunk.
2. Az ott levő fűzfákra
Akasztottuk hárfáinkat.
3. Mert akik elhurcoltak minket,
énekszót követeltek tőlünk,
és akik sanyargattak, örömeneket:
Énekeljetek nekünk a Sion-énekekből!
4. Hogyan énekelhetnénk
éneket az Úrról
idegen földön?
5. Ha megfeledkezem rólad, Jeruzsálem,
bénuljon meg a jobb kezem!
6. Nyelvem ragadjon az ínyemhez,
ha nem emlékezem rád.
ha nem Jeruzsálemet tartom
legfőbb örömömnek!..."[5]

A zsoltár poétikus kezdő képének jelentése – vagyis, hogy az idegen földön szenvedő zsidók számára a hangszerek dacos, a rabtartók szentségtörő, cinikus parancsa ellen tiltakozó elnémítása[6] a száműzetés keservének, a fogságból való elvágyódásnak és a haza elvesztése felett érzett szomorúságnak, fájdalomnak a kifejezésére szolgált[7] – az értelmezésekben, fordításokban sokáig

megmaradt.[8] Ezt az eredeti jelentést közvetítette az a „Bindemann pinxit, A. Duttenhofer sc." aláírású, *Die trauernden Juden* című 19. századi rézmetszet (1. kép) is,[9] mely egy folyóparti terebélyes fa alatt üldögélő szomorú zsidó férfiakat – egyiküket bilincsbe verve – nőket és gyerekeket ábrázol – a háttérben Babilon metropolisával. Bár a művész a hárfát itt nem a fára akasztva, hanem egy csüggedő ember kezében, a földre eresztve ábrázolta, a hangszer elnémulása ezen a műalkotáson is a közösség fájdalmát és gyászát eleveníti meg.

A zsoltár eredeti jelentése ugyanakkor alkalmanként – s ez a jelenség más zsoltároknál is megfigyelhető[10] – sajátos, aktualizáló jelentéstöbblettel gazdagodott. Ezek a hosszú időn át érlelődő, csiszolódó irodalmi alkotások rendkívül alkalmasak az általánosításra és az aktualizálásra: a különböző korok emberei saját életérzésükre, életfelfogásukra, örömeikre és bánataikra találtak analógiákat bennük. A 17. században tevékenykedő Thordai János zsoltárában például a száműzött zsidók elpusztult országának az eredeti szöveghez képest kibővített, szívszorító leírását minden bizonnyal a török megszállás alatti hazai nyomorúság, pusztulás felett érzett szomorúság inspirálta.[11]

„Tekints meg, Úr isten, mire jutottunk,
Édes hazánk földe nélkül maradtunk.
Pogány nép közé kételen futottunk,
Keserves szívvel jónktól elszakadtunk.
Eszünkbe forog a mü édes hazánk,
Az hol minden sok szép nagy jóban valánk,
Most, hogy magunkat nézzük s kevés marhánk,
Egyéb dolgunk sincs, csak siratjuk hazánk...[12]

A 18–19. század fordulóján a vizsgált zsoltármotívum a korábbi közösségi-nemzeti szempont mellett új, individuális jelentéssel gazdagodott. Néhány alkotásban a hangszer fára függesztése, azaz a költő elnémulása a külvilágtól elszenvedett meg nem értettség, vagy a belső művészi válság jelzésére szolgált. Csokonai Vitéz Mihály *Lantomtól bútsúvétel* (1795) című versében – *Bútsú a Magyar Múzsáktól* című költeményéhez hasonlóan – „költői hivatásának s írói tervei megvalósíthatatlanságának egyidejű felismerése fogalmazódik meg keserű, ironikus hangvétellel."[13]

„...Apolló' dűlt oltárára
Sőt minden Múzsák' szavára
Esküszöm, hogy utoljára
Függesztlek a' Bodzafára."[14]

Hasonló élethelyzetben, hasonló jelentést közvetített a rézmetszés technikáját a debreceni kollégiumban elsajátító Farkas András[15] *Egy poéta szimbolikusan búcsút vesz a művészettől* című verse, illetve a költeményhez mellékelt illusztráció:

1. Bindemann – A. Duttenhofer: Die trauernden Juden. 19. századi rézmetszet.

„Búcsúvétele a poétának az Írótollától.

Míg éltek a' bölts Cézárok,
Addig Királyok, Császárok
Poétákkal barátkoztak,
De ma rájok unatkoznak,
Nem kell már ma az okosság!
Csak a' Módi és pajkosság.
Nem kell módi Helenában!
A' Számkivetett Hazában.
„Így – ha nints tekintet ma a' Poétákra!
„Hegedűm függesztem szomorú Fűzfákra."[16]

A számkivetettségre is utaló utolsó sorok – éppúgy, mint a költeményhez mellékelt, a hegedűjét a szomorúfűz ágára függesztő költőt ábrázoló naiv, hangulatában a népművészettel rokon metszetillusztráció (2. kép) – egyértelmű utalást tartalmaznak a 137. zsoltárra.

A fára függesztett hangszer motívumával azokon az ábrázolásokon is találkozunk, melyek a magyarországi származású, hányatott sorsú osztrák költő, Nikolaus Lenau (Niembsch von Strehlenau) *A három cigány* (Die drei Zigeuner) című, 1837 október vége előtt, vagy 1838 januárja és márciusa között keletkezett,[17] magyar témájú költeményével hozhatók kapcsolatba.

„Három cigányt láttam egykor,
feküdni, fűz tövében,
szekerem, gyürkőzve a port,
siklott a pusztán, épen.

Egyik – markolva hegedűt –
babrált, csak úgy magában;
esti fény lepte, s hegedült
egy dalt, tüzes-vidáman.

Pipált a másik boldogan,
s a füst után tekintett;
mint aki od'adna vígan
ezért a földön mindent.

És a harmadik dőlt s aludt.
Cimbalma fent az ágon:
szél simogatta rajt' a húrt –
az ő szívét meg álom.

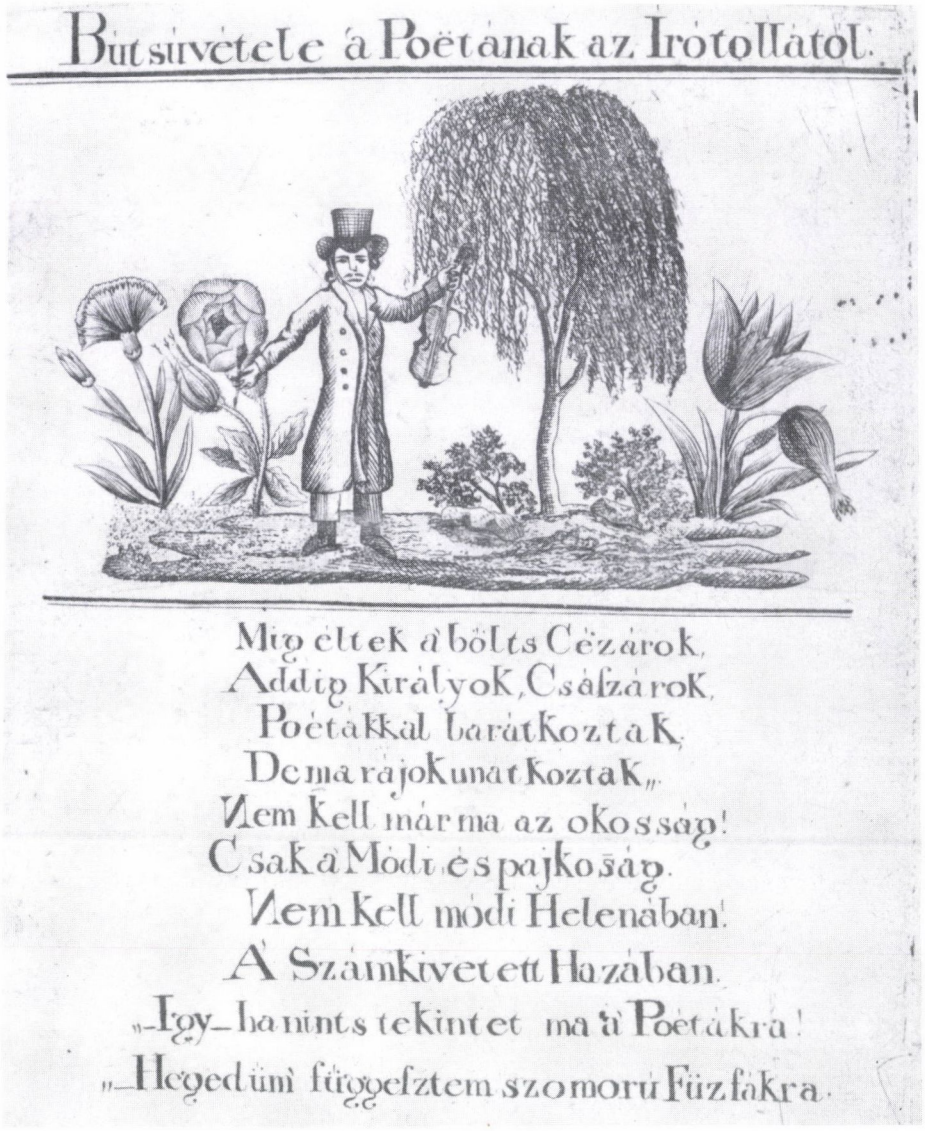
Viseltek ők foltos gubát,
rongyos volt mind a három;
de szabad daccal néztek át
s víg gúnnyal, a világon.

Ott láttam meg, háromszoron
hogy mit jelent e három –
(majdan ha eljő alkonyom):
hegedű, pipa, álom...

Szemem soká igézte még
habár a szekér porzott –
az a füstös feketeség
és olajbarna arcok."
(Jankovich Ferenc fordítása)[18]

A Lenau által két évvel később megénekelt allegorikus jelenetet ábrázolja Pongrácz Ferenc 1836-ban készült, a Magyar Nemzeti Galéria 19. századi állandó kiállításán szereplő, *Hegedülő cigány* címen nyilvántartott kisméretű olajfestménye (3. kép).[19] Erről a festményről készült az a litográfia is, mely az Ország Tükre 1865. évfolyamában Lenau *A három cigány* című költeményének Thaly Kálmán által készített fordításának illusztrációjaként jelent meg (4. kép).[20] A festmény és az illusztráció közötti különbség csak annyi, hogy a litográfia készítője[21] néhány dolgot „hozzáigazított" az illusztrálandó költeményhez: Pongrácz festményén a fára csörgődob van akasztva, a litográfián ezt a versben is szereplő cimbalom váltja fel. A kőnyomaton a háttérben látjuk azt a szekeret, melyen a költő utazik, s hátrafelé bámulva nézi a cigányok csoportját – pontos illusztrációjaként a vers kerettémájának, a pusztai utazásnak.

A Pongrácz Ferenc festménye és Lenau költeménye közötti kapcsolat megnyugtatóan még nincs tisztázva. Rózsa György, s tanulmánya nyomán egy, az OSZK-ban rendezett Lenau vándorkiállítás katalógusának szerzője[22] úgy véli, hogy Lenaut népszerűvé vált költeménye megírásában talán Pongrácz festménye inspirálta. Ez a lehetőség természetesen nem zárható ki, elképzelhetőbbnek tűnik azonban az – erre a lehetőségre Rózsa György is utal –, hogy mind a festmény, mind a költemény előképe valamilyen korábbi irodalmi vagy képzőművészeti ábrázolás (utóbbi esetében például osztrák vagy német almanach-illusztráció) volt. Mind a költemény, mind a

2. Farkas András: Butsúvétele a' Poétának az Írótollától. Rézmetszet és rézkarc, 1830 körül.

– mint látni fogjuk – több variációban létező, de egymással s a verssel is szoros kapcsolatban álló képi ábrázolás kiérlelt kompozíciójú, s a korban divatos életképi jelenetezéseken túlmutató – talán antik tradíciókig visszanyúló – mély filozofikus tartalommal és allegorikus jelleggel bír. A már saját korában sem túl jelentős festőnek tartott Pongrácz Ferenc[23] nem biztos, hogy elég felkészült volt egy ilyen gazdag jelentéstartalmú, kiérlelt

3. Pongrácz Ferenc: Hegedülő cigány. Olajfestmény, 1836. MNG.

4. Szemlér Mihály (?): A három cigány. Litográfia. Ország Tükre, 1865.

kompozíciójú alkotás mindenféle képzőművészeti vagy irodalmi előkép nélkül történő, önálló megalkotására.

A Három cigány-témának létezik egy másik képzőművészeti variánsa is. Egy budapesti magángyűjteményben található nagyméretű, reprezentatív, jó kvalitású olajfestmény[24] (5. kép) ugyanezt a témát ábrázolja, Pongrácz képétől némileg eltérő kompozícióban. Pongrácz Ferenc festményén, illetve az arról készült 1865-ös litográfián a fűzfa mellett álló férfi pipázik, az ülő hegedül, ezen a képen ez fordítva van, vagyis az ülő pipázik, és az álló hegedül. Más a testtartása a fekvő alaknak is, akinek – Pongrácz képétől eltérően – nincs bot a kezében. A két típus azonban ezeken a különbségeken túl szoros rokonságot mutat – például az alakok és a fa elhelyezésében, a fa lombkoronájának rajzolatában – mindenképp egy téma variánsainak tekinthetőek. A fára függesztett cimbalom motívumával itt is találkozunk. A költemény – vagy a téma – népszerűségét jelzi, hogy a Magyar Nemzeti Galéria Dokumentációs Főosztályának B 372/977 számú, fekete-fehér fényképpel ellátott kartonja szerint ugyanez a kompozíció szerepel azon az 1977-ben bírálatra bevitt kisméretű, gyenge olajfestményen, mely feltehetően a fentebb említett nagyméretű kép másolata.

Azt természetesen, hogy a nagyméretű, valószínűleg 1860 körül készült festmény alkotója ismerte-e Pongrácz Ferenc képét, nem tudjuk, a két képtípus közötti kompozícionális és szemléleti rokonság mindenesetre közvetlen – a Pongrácz festménye és Lenau verse közötti viszonyhoz hasonlóan még felderítendő – kapcsolatra utal. Ez a szakirodalomban eddig ilyen összefüggésben számon nem tartott két ábrázolás – éppúgy, mint a már korábban Lenau verséhez kapcsolt képzőművészeti alkotások[25] – nemcsak Nikolaus Lenau *Három cigány* című költeményének, hanem a magyarokkal mélységesen rokonszenvező,[26] az itteni életből gyakorta ihletet merítő osztrák költő magyarországi népszerűségét is jelzik.

A fára akasztott hangszer motívuma Lenau versében, illetve a hozzá kapcsolható képzőművészeti ábrázolásokon a művészet hiábavalóságát jelképezhette. Beleillik ez abba a Vanitas-gondolatba, mely a költemény egyik fontos életszemléleti, életfilozófiai rétegét jelentette: a világ „piacán" való kínos-keserves tülekedés hiábavalóságának, feleslegességének, értelmetlenségének szembeállítása a szegényes, de szabad, kiegyensúlyozott, rousseau-ian idillikus, természet-közeli életmóddal. A vers – mutat rá az irodalomtörténetírás – a költő lelkében a tenni akarás és a gúzsba kötöttség között folyó, „kényszerűen rezignáló lemondással"[27] megvívott harc poétikus megjelenítése.

A 137. zsoltár motívumával való kapcsolatra utalhat az, hogy mind az ószövetségi helyen, mind pedig a költeményben, a festményeken és a litográfián fűzfa[28] szerepel. Pongrácz Ferenc festményén és az arról készített 1865-ös litográfián a fűzfa előtt sással benőtt patak- vagy folyópartot is látunk, mely áttételesen utalhat a Babilon folyó partján játszódó bibliai jelenetre.

5. Ismeretlen művész: A három cigány. Olajfestmény, 1860-as évek (?). Magántulajdon.

Kedvelt bibliai helye volt a 137. zsoltár Ady Endrének is. A motívum az ő életében és költészetében is – úgy tűnik – elsősorban individuális jelentéssel bírt. „Vagy egy órát beszélgethettünk" – írta Fülep Lajos Ady éjszakái és éjszakája című írásában – „csendesen. Ady egyre keserűbbeket mondott, közben elfogyott néhány üveg bor „víz" nélkül, nem éppen hatástalanul, belőle már ki-kitört az indulat, a csendes beszélgetésnek vége lett, olykor valami cifrát mondott, aztán hirtelen az asztalra ütött: Lajos, a százharminchetedik zsoltárt! és elénekeltük a „babiloni zsoltárt" nem is egyszer, háromszor: Hogy a babiloni vizeknél ültünk, Ott mi nagy siralommal keseregtünk, A szent Sionról megemlékezvén, Melynél gyönyörűségesb hely nincsen, A nagy búnak és bánatnak miatta, Hegedűnket függesztettük fűzfákra.... Ezt a zsoltárt egyébként nem először és utoljára énekeltük..."[29]

A 137. zsoltár motívuma feltűnik Ady két versében is:

„Ültem partjain Babilonnak
S ültem már partjain a Gondnak...
...Hárfámat már fölakasztottam,
Hárfámat már leakasztottam."[30]

– írta *Sötét vizek partján* című költeményében.

„Babilon sötét vizeinél ülve
Akasztom hárfám szent, szomorú fűzre..."[31]

– olvashatjuk *Mammon-szerzetes zsoltára* című versében is. Mindkét mű a költő egyéni panasza, a pénzzel, az élettel, a művészettel folytatott harcának, csalódásainak ad bennük hangot. „A zsoltár, a babiloni fogságban sínylődő zsidók kesergése nagyon jól illett a megfáradt költő lelkiállapotához."[32]

A költői életmű egyfajta válsága – a nemzet sorskérdéseivel való foglalkozás hiányára való ráeszmélés – illetve „a közösségi hűség és a történelmi felelősség szigorú morálja"[33] egyaránt megszólal Dsida Jenő *Psalmus Hungaricus* (1940) című költeményében. A „Babylon vizeinél", a folyó melletti fák között jajgató zsidók refrénként visszatérő szörnyű átka, melyet önmagukra kérnek, ha elfelejtkeznének hazájukról, nemzetükről, közösségükről – éppúgy, mint a hárfáján szétszóratott népe sorsáról éneklő költő képe – a 137. zsoltár közvetlen hatására, parafrázisként való átvételére utal. Az erdélyi magyarságnak a két világháború közötti súlyos tapasztalatait hordozó Dsida – s itt visszatekinthetünk a zsoltár 17. századi említett aktualizáló recepciójára – „...azt a hagyományos hangot idézte fel, amelyet a török pusztulással viaskodó egykori énekes...ütött meg, s amely Kodály Zoltán fájdalmas magyar zsoltárában zengett..."[34]

JEGYZETEK

[1] ROKAY Zoltán: Secundum scripturas – a 132. zsoltár hagyománytörténeti értékelése. = Az Apokalipszis. A Feltámadás. Biblikus konferencia 1991–1992. Szerkesztette: BENYIK György. Szeged 1993. 95–104.; Walter BRUEGGEMANN: Engedelmesség és istendicséret: Zsoltár és kánon. = „...mert örökké tart szeretete." Tanulmányok Dr. Karasszon Dezső tiszteletére 70. születésnapja alkalmából. Budapest 1994. 5–34.; TÓTH Kálmán: Régi magyar zsoltárfordítások Kinizsi Pálné Magyar Benigna imádságos könyvében (1513) = uo. 169–187.; SULYOK ELEMÉR: A 22. zsoltár. Istenem, miért hagytál el engem? (Zsoltárkommentár) Pannonhalmi kisfüzetek 8. Pannonhalma 1998.

[2] Magyar zsoltár. Válogatta és szerkesztette: ALEXA Károly. Budapest, 1994.; IMRE Mihály: A 79. zsoltár szerepe a Querela Hungariae toposz XVI. századi fejlődésében. Debrecen 1994.; PETRŐCZI Éva: Miért sebzett olykor a 42. zsoltár szomjú szarvasa? = Jankovics József 50. születésnapjára. Budapest 1999. 28–29.

[3] SZABÓ Júlia: A mitikus és a történeti táj. Budapest 2000. 7–8.

[4] Hans-Joachim KRAUS: Psalmen. (2. Teilband) Psalmen 60–150. = Biblischer Kommentar Altes Testament. Begründet von Martin NOTH. XV/2. Neukirchen 1978. 1081–1086.; RAVASZ László: Ószövetségi magyarázatok. Budapest 1993, 226.; Jubileumi kommentár. A szentírás magyarázata. II. kötet. Budapest 1995. 631.; Klaus SEYBOLD: Die Psalmen. = Handbuch zum Alten Testament. Herausgegeben von Matthias KÖCKERT und Rudolf SMEND. I/15. Tübingen 1996. 508–511.

[5] Biblia. Budapest 1990, 599.

[6] „A rabtartó kedve szerint énekelni nem hajlandó rabok ősrégi irodalmi témájának magyar változatai közé" sorolhatóak Arany János Szondi két apródjáról és a walesi bárdokról írt balladái. CSOMASZ TÓTH Kálmán: Dicsérjétek az Urat! Budapest 1995. 77.

[7] CSIZMADIA Károly: Bibliai eredetű szállóigék, szólásmondások, közmondások. Győr, 1987. 74–75.; TAKÁCS Béla: Bibliai jelképek a magyar református egyházművészetben. Budapest 1986. 106–107. CSOMASZ TÓTH: i. m. 1995. 77. Az újabb értelmezések szerint a zsoltár kezdő sorai nem egy egyedi, véletlen esetet elevenítenek meg, hanem a fogságba vetett zsidó közösség kultikus, rituális panaszát, mely a Jeruzsálem pusztulásáról való megemlékezésként hangozhatott el. KRAUS: i. m. 1978. 1083–1084.

[8] Magyar zsoltár... i. m. 1994. Pl. Aporkódex (XV. század II. fele): „Babilonnak folyói felett ott ültünk és sírtunk, mikor megemlékezénk Sionról. A fűzekre ő közepette felcsüggesztettük mü orogonáinkat." 15, Szenci Molnár Albert zsoltárfordítása: „...Az nagy búnak és bánatnak miatta, / Hegedűnket függesztettük fűzfákra." 443, Juhász Gyula: „Babilon vizénél ültünk, /Sionra emlékezve árván, / Szomorú fűzre függesztettük, / és nem vertünk ki dalt a hárfán..." 596.

[9] Egy példánya a Györgyi Griegl Alajos hagyatékából előkerült metszetgyűjteményben található. A képgyűjtemény tanulmányozásának lehetőségéért Lindner Magdolnának (MNG) tartozom köszönettel.

[10] A 79. zsoltár „sajátosságai lehetővé tették, hogy nehéz, kegyetlen történelmi helyzetekben bátran éljenek az aktualizálás lehetőségével s azt szinte ürügyként használják föl saját koruk siralmas panaszainak kifejezéséhez." IMRE: i. m. 1994. 39.

[11] Éppúgy, mint Sylvester János 1544-ből származó zsoltárparafrázisa, melyben a humanista költő a lerombolt jeruzsálemi templomot sirató 79. zsoltár sorai között helyezte el a hazai tragikus állapotok leírását. Janus Pannonius – Magyarországi humanisták. Válogatta KLANICZAY Tibor, Budapest 1982. 358–359. Vö.: PAPP Júlia: Rom és rekonstrukció. (Hazai építészeti emlékek 19. századi ábrázolásairól) = Tanulmányok Rózsa György 75. születésnapja alkalmából. (Megjelenés alatt)

[12] Magyar zsoltár: i. m. 1994. 499.

[13] CSOKONAI VITÉZ Mihály. Költemények 3. 1794–1796. Sajtó alá rendezte, bevezette és jegyzetekkel kiegészítette: SZILÁGYI Ferenc. Budapest, 1992. 749.

[14] CSOKONAI VITÉZ Mihály: i. m. 1992. 156–157.

[15] RÓZSA György: TÓTH Béla: A debreceni rézmetsző diákok. Könyvismertetés. = Művészettörténeti Értesítő 1978. 106–109.

[16] FARKAS András: A Lói Tanáts zabolázója. h. és é. n. (1830 k.) 9. kép. Rézmetszet és rézkarc. vö.: RÓZSA: i. m. 1978. 109. o. 6. kép.; Művészet Magyarországon, 1780–1830. Bp. 1980. 229. o. 178. kép.

[17] A költemény 1838-ban jelent meg a Neuere Gedichte című, Lenau újabb verseit tartalmazó kötetben. A költeményről a korábbi irodalom ismertetésével: Agnes HUSZAR VARDAY: Hungarian influences in Lenau's poetry. Buffalo, New York 1974. 67–70.

[18] Lenau válogatott versei. Szerkesztette: TURÓCZI-TROSTLER József. Budapest 1954. 233–234.

[19] Ltsz.: F.K. 6733. Mérete: 42,5×34.5 cm. FÜRST Leontin: Hangszerek a magyar képzőművészetben. Budapest 1943. 42.; KOPP Jenő: Magyar biedermeier festészet. Budapest 1943. 14, 25. o. 9. kép. A festmény az 1941–42. évi új szerzemények között került a Fővárosi Képtárba. Szépművészet 1943. 60.

[20] Az Ország Tükre 1865. 345.

[21] GERSZI Teréz: A magyar kőrajzolás története a XIX. században Budapest 1961. 208. szerint az alkotó Szemlér Mihály. Rózsa György a metszetet Elischer Lajos munkáihoz közelebb állónak véli. György RÓZSA: Nikolaus Lenau und die Kunst. = Acta Historiae Artium 1978. 390.

[22] RÓZSA: i. m. 1978. Nikolaus Lenau. Kiállítási katalógus. Országos Széchenyi Könyvtár, 1995. június 12 – július 30. Pongrácz festményének és az Ország Tükre 1865-ös illusztrációjának szoros kapcsolatát mindkét tanulmány hangsúlyozza.

[23] A festő a 19. század elején arcképeket festett, az 1840-es években az eperjesi evangélikus kollégium rajztanára lett. Ulrich THIEME – Felix BECKER: Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart. XXVII. kötet. Leipzig 1933. 242.

[24] A festmény fényképét és Lenau versét közli: VAJDA György Mihály: Keletre nyílik Bécs kapuja. Közép-Európa kulturális képeskönyve 1740–1918. Budapest 1994. 84. o. 91. kép.

[25] RÓZSA: i. m. 1978.

[26] A három cigány című költeménye például megjelent az 1838. évi nagy pesti árvíz károsultjainak megsegítésére Bécsben megjelentetett könyvben. (Album...zum Besten der Verunglückten in Pesth und Ofen. Wien 1838, 155.)

[27] MÁDL Antal: Írók történelmi sorsfordulókon. Budapest, 1979. 84.

[28] A bibliaértelmezők véleménye eltérő arról, hogy az eredeti zsoltárszövegben fűzfa vagy nyárfa szerepelt-e. The Interpreter's Bible. Volume IV. Abindden, Nashville, 1980. 705. A babilóniai nyárfát jelenti a zsoltárban szereplő eredeti héber kifejezés egy régebbi Bibliai Lexikon szerint. (Szerk.: CZEGLÉDY Sándor, HAMAR István, Dr. KÁLLAY Kálmán. Budapest, 1931. 389.) A magyar szöveghagyományban azonban a legkorábbi időktől a fűzfa szerepel, éppúgy, mint az újabban megjelent Keresztyén bibliai lexikonban is. (Szerk.: Dr. BARTHA Tibor, Budapest 1995. II. kötet. 276.) Mindenesetre a szomorúfűz Linné rendszerében a 137. zsoltárról kapta latin nevét: Salix Babilonica. Vö.: TAKÁCS: i. m. 1986. 106. Bár Csokonai említett költeményében a fűzfa helyett bodzafa szerepel – mint más verseiből kiderül, ez nála a silány, értéktelen költészet jelképe – a motívumnak a 137. zsoltárral való rokonsága egyértelmű. Az irodalomtörténeti kutatás szerint a 137. zsoltár szövege megmutatja „A Lantomtól bútsúvétel című versben megnyilatkozó politikai elkeseredést..." CSOKONAI VITÉZ Mihály: i. m. 1992. 753.

[29] FÜLEP Lajos: Művészet és világnézet. Cikkek, tanulmányok 1920–1970. Budapest, 1976. 66.

[30] Magyar zsoltár: i. m. 1994. 578.

[31] Magyar zsoltár: i. m. 1994. 579.

[32] VEZÉR Erzsébet: Ady Endre élete és pályája. 2. átdolgozott kiadás. Budapest 1977. 247.

[33] DSIDA Jenő: Psalmus Hungaricus. Erdélyi Szövetség, Budapest 1992. POMOGÁTS Béla írása a kiadvány hátoldalán.

[34] POMOGÁTS: i. m.

A tanulmány a Bolyai János Kutatási ösztöndíj támogatásával készült.

Sisa József

AZ „ANGOLKERT" ÉS A KÉNYELMES HÁZ

*Brit hatások a 19. századi Magyarországon**

A magyar művészet és általában a magyar kultúra európai beágyazottságának egyik fontos összetevője a más népekkel kialakult kapcsolat és érintkezés, a különféle hatások sok szálon futó, bonyolult rendszere. Geopolitikai elhelyezkedése miatt hazánk kultúráját hagyományosan olyan külső erők formálták, melyek eredőit a közelebbi régiókban, például Németországban vagy Itáliában kell keresnünk.

A középkor és a kora újkor évszázadaiban Nagy-Britannia kultúrája alig játszott szerepet Magyarországon. A jelentős földrajzi távolság miatt személyes és szellemi kapcsolatok csak szórványosan léteztek a két ország közt, és az angol művészet jóformán semmilyen hatást nem gyakorolt a magyar művészetre.[1]

A 18. század végén, a világ felé nyitó felvilágosodás és Nagy-Britannia egyre növekvő európai súlya korában a helyzet megváltozott. A magyarok kezdtek intenzívebben érdeklődni a távoli szigetország iránt: hatások érkeztek a kontinentális Európa szűrőjén keresztül, de sokan személyesen is „felfedezték" Nagy-Britanniát, egyre nagyobb számban utaztak oda. Anglia kultúrája ismertebbé vált, sőt – Európa sok országához hasonlóan – Magyarországon is kialakult a szigetország iránti felfokozott érdeklődés és csodálat, az „anglománia".[2] A magyarokat elsősorban az angol politikai és gazdasági viszonyok érdekelték, de ezen kívül a művészet több területe is felkeltette figyelmüket. Közülük a 18. század végén leginkább a kertművészet gyakorolt hatást hazánkra, emellett pedig, a 19. század első felében, az angliai lakásformák találtak magyarországi csodálókra – és bírálókra.

Az „angolkert"

A kertművészet az a művészeti forma, amelyben a szigetország nagyot, egész Európa számára úttörőt alkotott, s amit az utókor Anglia legjelentősebb és legeredetibb hozzájárulásának tekint az egyetemes művészethez.[3] Maga a tájképi kert fogalma eggyé vált Angliával, az ilyen fajta kerteket Magyarországon azóta is „angolkert"-nek hívjuk.[4]

A 18. század végi, Angliát járó magyar utazók az arisztokrata körökből, az Esterházy, a Grassalkovich, a Brunszvik, a Teleki, a Festetich, a Vay, a Széchényi és a Sándor család tagjai közül kerültek ki. Visszaemlékezéseik egyértelműen jelzik, milyen revelációként hatot rájuk az angol kertművé-

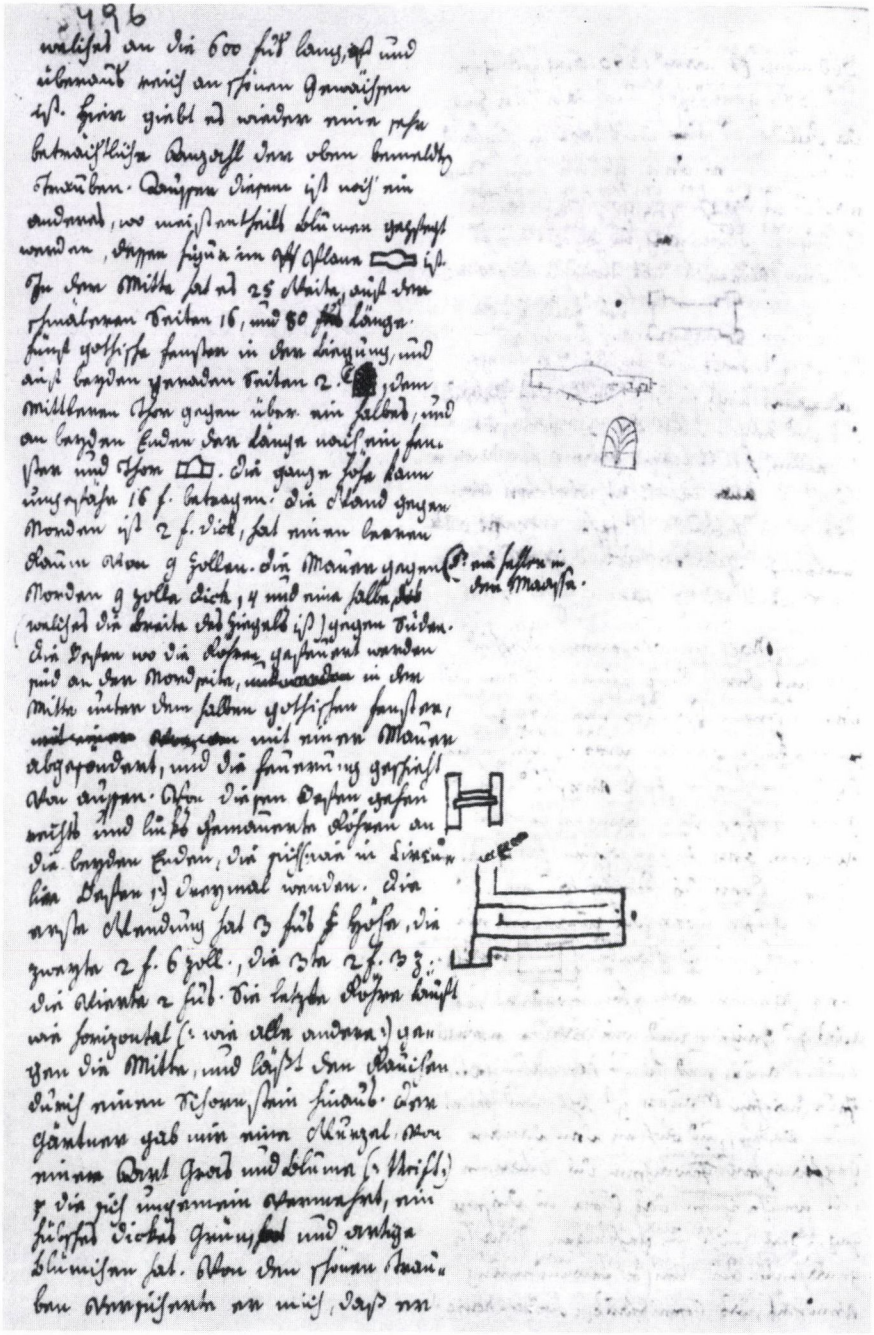
szet. Gróf Sándor István például 1786-ban látogatott Angliába és – nyomtatásban is publikált úti élményei tanúskodnak róla – elbűvölte őt a moralizáló „irodalmi kert" a Surrey megyei Denbigh-ben.[5] Nem kevésbé tetszettek neki London nyilvános parkjai, mint a Vauxhall Gardens vagy a St. James's Park.[6] Ő volt egyébként az, aki megismertette a magyarokkal a „park" szót és elmagyarázta jelentését.[7] Általában is csodálta az angol tájakat és – mint annyi magyar (és nem magyar) látogató őutána – megállapította, hogy „az egész sziget egy szép kerthez hasonlít."[8]

Hasonló utazást tett gróf Széchényi Ferenc 1787–88-ban.[9] A társadalmi élet és a gazdasági viszonyok tanulmányozására ment Nagy-Britanniába, és utazása során eljutott egészen a skóciai Selkirkig, Edinburgh-ig és Glasgowig. Útinaplójában nagy részletességgel leírta az egyik jeles kert, Painshill Park szelíd báját és érdekes építményeit, de megemlékezett a Hyde Parkról, Kew Gardens-ről, Syon Parkról, Wansteadről, Boughton-ról és Wollaton Hall-ról. Széchényi az utóbbi üvegházát különösen érdekesnek találta, gondosan leírta és le is rajzolta.

Míg külföldön utazgatott, nagycenki kastélyának kisméretű, barokk stílusú kertje átalakításon ment keresztül.[10] A munkák tulajdonképpen még 1784-ben elkezdődtek, de a tájkertté formálás lassú folyamatnak bizonyult, és Széchényi nem kötelezte el magát teljesen az új stílus mellett. Az eredeti kertet környező területet lecsapolták és kis tájképi parkká alakították. Egy 1789-ből származó terv tanúsága szerint akkorra az eredeti geometrikus kert utolsó maradványát is eltávolították, de az azt körbefogó kerítés még állt. A fal lebontása és a különálló egységek egyetlen nagy tájképi parkká történő egyesítése csak később, Széchényi Ferenc fia, Széchenyi István idején fog megtörténni. Az utóbbi saját jogán is az angol–magyar kapcsolatok kiemelkedő alakja lesz.

Széchényi Ferenc ambivalens viszonyulása a nagycenki kerthez korára nézve is jelzésértékű. Az első „angolkertek" Magyarországon 1780 körül jöttek létre – ilyen volt Csákvár, Tata vagy Körmend –, de ezek még elég távol voltak az igazi, angolos tájképi kertektől. A festői és mértani elemek könnyed keveredése valamint a kerti építmények hangsúlyos szerepe okán közelebb álltak az átmeneti jellegű *jardin anglo-chinois* típushoz, amely ekkor Franciaországban és az európai szárazföld nagyobb részén elterjedt volt. A helyzet megváltoztatásához többre volt szükség, mint az arisztokraták személyes benyomásai, éspedig jól képzett, hivatásos kerttervezőkre. Magyarországra az első kertészek Bécsből jöttek, ám hamarosan megérkezik az újfajta szakember, aki a 19. században meghatározza a magyar kerttervezés menetét: az angol hagyományokban jártas német kerttervező.

Az első ilyen specialista Bernhadt Petri (1767–1853) volt, aki négyéves tanulmányutat tett Angliában mielőtt 1793-ban Magyarországra jött volna. Itt gyors egymásután számos parkot tervezett: Hédervár, Vedrőd, Ráró parkjait, és a pesti Orczy-kertet. Ezekben nemcsak a táji elemeket hangsúlyozta, hanem az együttesbe a környező táj természeti adottságait is bele-

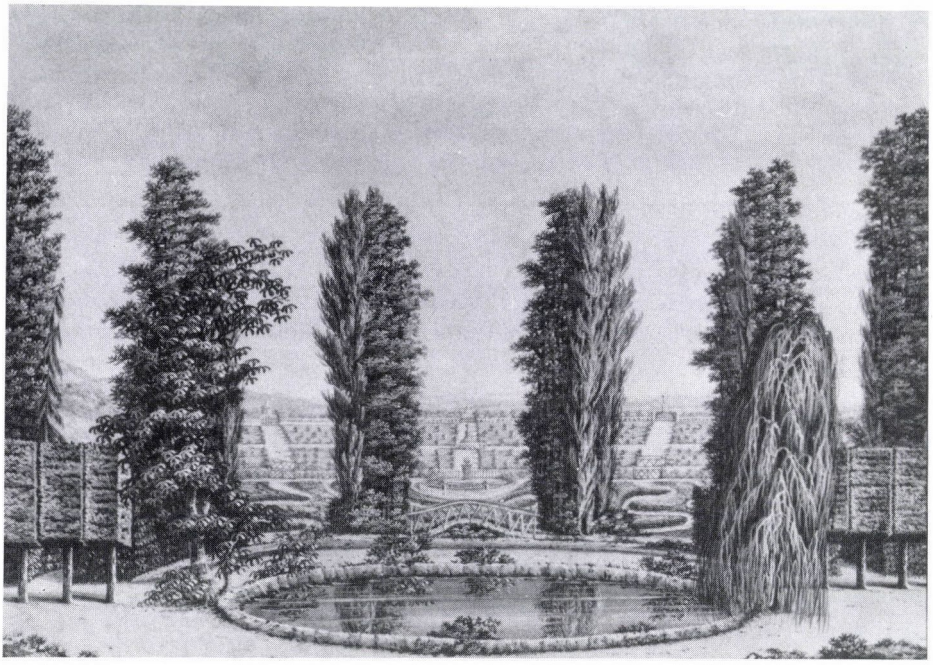
1. Lap Széchényi Ferenc útinaplójából Wollaton Hall egyik üvegházának apró alaprajzával és egyes műszaki részletek vázlatával.

komponálta. A hédervári park egyik angol látogatója, Robert Townson elégedetten állapíthatta meg: *„Nagy örömömre szolgált, hogy benne* [t.i. gróf Viczayban, a tulajdonosban] *hazám jó ízlésének csodálójára találtam. Angol stílusban alakíttatta ki a kastélya körüli területet, amire az nagyon alkalmas volt, és egy német* [t.i. Petri] *tanácsát követte, aki sokáig lakott Angliában azzal a szándékkal, hogy megtanulja a művészetet, hogy lehet a vidéki táj esetlegesen szétszórt bájait átidomítani."*[11]

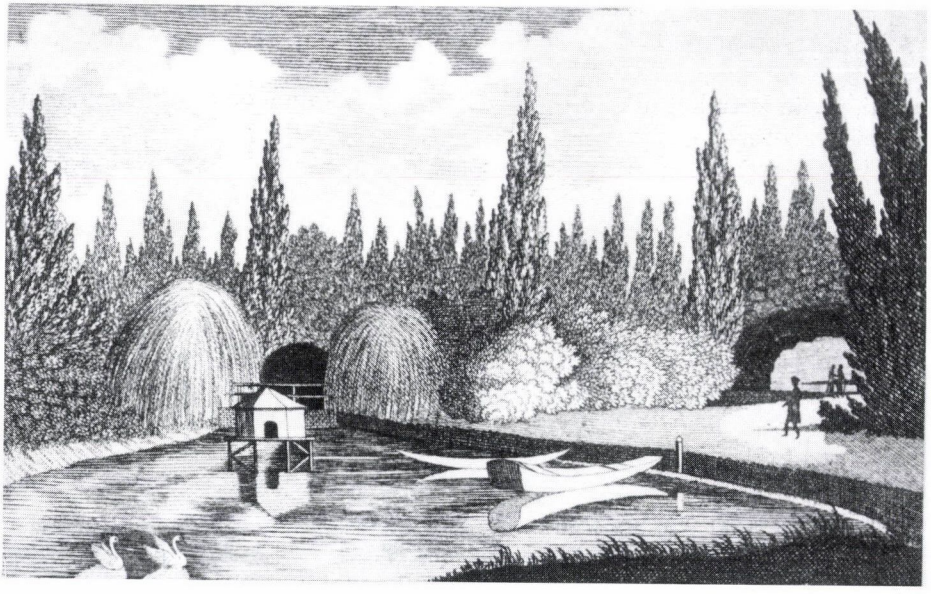
Heinrich Nebbien (1778–1841), aki szintén Németországból jött, 1800 után érkezett Magyarországra, ahol a Brunszvik család szolgálatába lépett. Feladatai közé tartozott két korábban létesített park, Martonvásár és Alsókorompa tájképivé formálása.[12] Mindkettőnél nagy gyepfelületet, tavat és facsoportokat alkalmazott, az utóbbiakat főleg a terület széle mentén. Ezen eljárás megfelelt a klasszikus tájképi kertek elvének, ahogy azt „Capability" Brown, a 18. század második felében működő nagyhatású kertépítő lefektette. 1816-ban, a pesti Városliget pályázatára benyújtott pályaművében Nebbien tisztelgett angol mentorai előtt: a gondosan megrajzolt tervekhez műleírást mellékelt, amely az egy rövid traktátust is tartalmazott a kerttervezés elvéről és történetéről.[13] Az írásmű angol kertművészet terén komoly tájékozottságról és elvi megalapozottságról tett tanúbizonyságot, és mint ilyen a maga korában ritkaságszámba ment Magyarországon, de egész Közép-Európában is. Nebbien kiemelte néhány jelentős kerttervező szerepét. A tájképi kertstílus létrehozásában valóban úttörő szerepet játszó William Kentet jelölte meg a kertművészet atyjaként; Kent munkássága, mondta Nebbien, kulcsszerepet játszott abban, hogy Anglia vezető szerepre tett szert e területen. Nebbien azt is hozzátette, hogy a később működő és a klasszikus tájkert-művészetet megreformáló Humphrey Repton aknázta ki teljesen a tájképi kert lehetőségeit: ahelyett, hogy festett tájakat próbált volna utánozni, olyan kerteket alkotott, melyek jobban alkalmazkodtak a természetes környezethez.

A Városligethez készült pályamunkájában Nebbien követte angol kollégáinak példáját és nagy tájképi parkot tervezett. A korábbi, szabályosan ültetett fasorok eltávolítását irányozta elő, helyettük kanyargó utakat tervezett, középütt nagy tóval. Nebbien megadta az elültetendő színes fák és bokrok jegyzékét is, köztük honi és egzotikus fajtákat. Bár a tervbe vett nagyszabású épületek nem valósultak meg, utóbb a területet hozzávetőleg az elképzelései szerint alakították ki.

Nebbien hortikulturális érdeklődését sok más kertszerető is osztotta Magyarországon, és e tekintetben is szerepet játszott az angol kapcsolat. Julia Pardoe, aki a 19. század első felében látogatott hozzánk, herceg Esterházy Miklós kismartoni parkját járva ezt meglepődve regisztrálta: *„Bármennyit is hallottam ezekről az ünnepelt üvegházakról, teljesen váratlanul ért a valóság. Kiterjedésük igazán rendkívüli, de ez a legkevésbé érdekes, mivel bizonyított és vitathatatlan tény, hogy nincs Európában hasonló gyűjtemény ritka és egzotikus növényekből (...) Fetish úr, a kertek felügyelője, aki*

2. Csákvár, a *jardin anglo-chinois*-jellegű Angolkert.

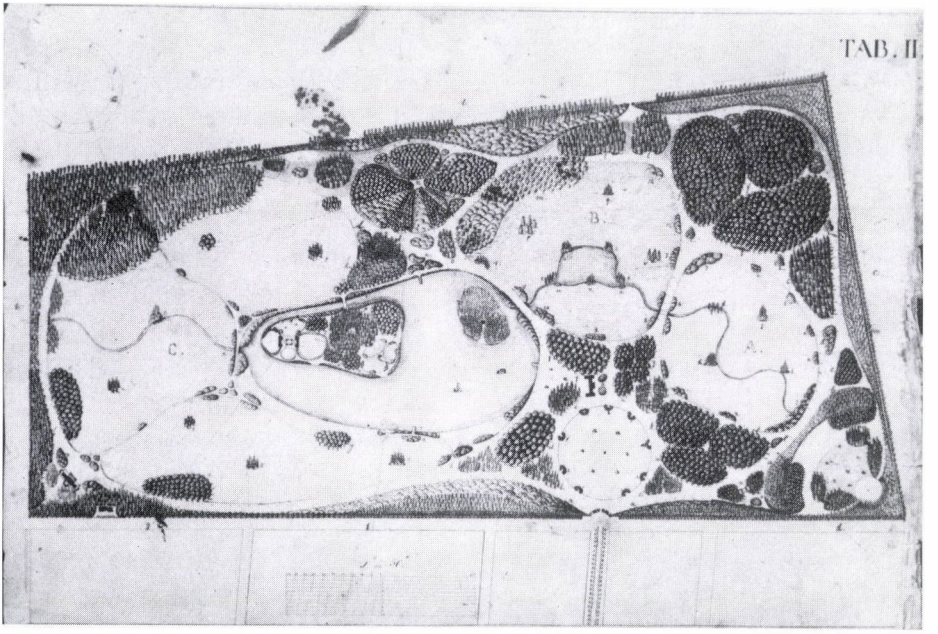
3. Az Orczy-kert. Berhard Petri pesti tájképi kertje.

életét lényegében Kismartonban töltötte (...) jártassága minden Európai országban, melyeket többnyire azért látogatott meg, hogy növelje a rábízott kincseket, nagyon kellemes idegenvezetővé teszi. Alig van nemesi lak Angliában, melyet ne ismerne; és beszél Stowe-ról és White-Knights-ról és Frogmore-ról és ötven másikról azon növényekkel kapcsolatban, melyeket ott szerzett be."[14]

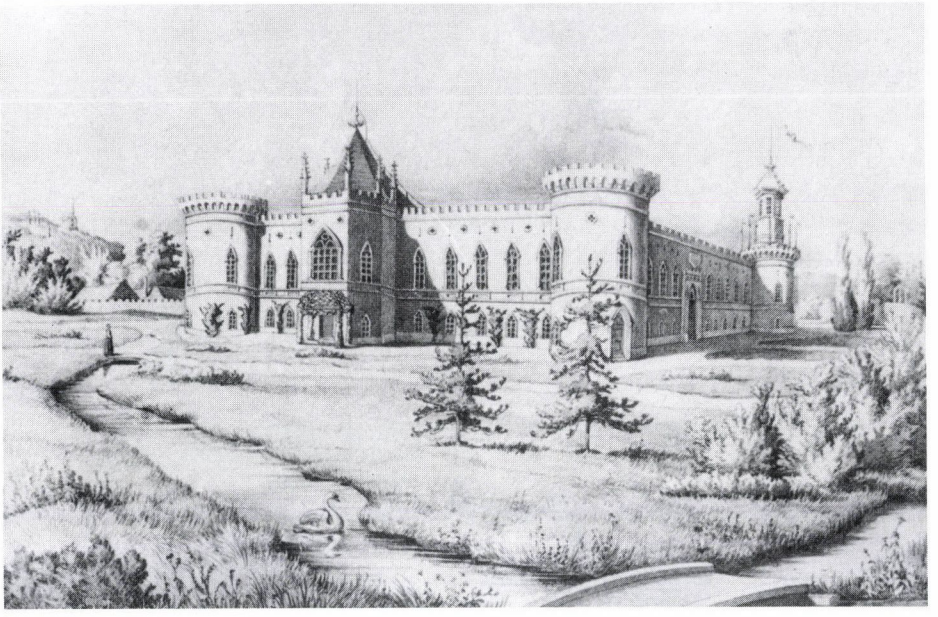
A kismartoni üvegház fűtésére az Esterházyak egy, a londoni David Matson által gyártott gőzgépet állítottak fel. A kertészethez szükséges mérnöki alkotásokat néhány más esetben is Nagy-Britanniából importálták. 1833-ban gróf Károlyi György, Széchenyi István barátja William Tierney Clarkot, a pest-budai Lánchíd tervezőjét bízta meg a pesti kertjébe szánt nagy üvegház tervezésével. Bár Clark üvegháza nem épült meg, fennmaradtak a hozzá készült, szép kivitelű tervrajzok.[15] A tervezett épület két részből állt. Az elülső, a tulajdonképpeni üvegház vasszerkezetes, kupolás építmény, félkörívesen előredomborodó homlokzattal. A Nagy-Britanniában akkor népszerűvé váló „curvilinear" üvegház-építési forma egy sajátos variánsát jelenítette meg. Ismereteink szerint hasonló építmény Magyarországon még nem készült. A hátsó rész, a kertészlak Tudor-stílusú architektúrája – lőréses párkányzata, szögletes szemöldökpárkányai – miatt a maga nemében szintén különlegességnek számított. Hasonló stílusban csak a következő évtized elején fognak építeni Magyarországon, akkor is legelőbb kastélyokat. Az építmény azonban papíron maradt. Nem lehet tudni, hogy a terv az üvegház magyar viszonyokhoz képest túl merész technológiája vagy a kertészlak szokatlan stílusa miatt nem valósult meg. Magyarországra azonban még jóval később is importáltak brit „kertészeti technológiát": 1868-ban gróf Erdődy Sándor David Low edinburgh-i mérnökhöz fordult egy fűthető üvegház terveiért, melyet vépi kastély mellett építtetett fel.[16] A téglány alaprajzú, nyeregtetős üvegház nagy, de dísztelen, tisztán hasznossági építmény volt.

A magyarok a személyes tapasztalatokon kívül az angol kertművészet elveit könyvekből is megismerhették. Ezen művek azonban – akárcsak a nálunk működő kerttervezők – leginkább németek voltak és nem angolok. Kazinczy Ferenc, a magyar felvilágosodás egyik szellemi vezére és angol angolkertek nagy propagálója két könyvet említ, melyeket honfitársai előszeretettel forgattak: C. C. L. Hirschfeld *Theorie der Gartenkunst* (1799–85) és J. G. Grohmann *Ideenmagazin* c. műveit.[17] Egy későbbi generációt Hermann Pückler-Muskau *Andeutungen über Landschaftsgärtnerei* (1834) c. munkája informált a brit szigetek újabb kertművészeti fejleményeiről; ezt forgatta még az angol kultúrában egyébként személyesen tájékozódó Széchenyi István is.[18]

A német munkák szerepét a magyar szakirodalom régóta ismeri. Azonban mellettük néhány angol könyv is eljutott Magyarországra, és ha valószínűleg kevésbé is voltak elterjedtek, hatásukat nem lehet teljesen figyelmen kívül hagyni. Ilyenek többek közt az angol tájak és városok festői szépsé-

4. Heinrich Nebbien terve a pesti Városligethez a klasszikus tájképi kert elemeivel.

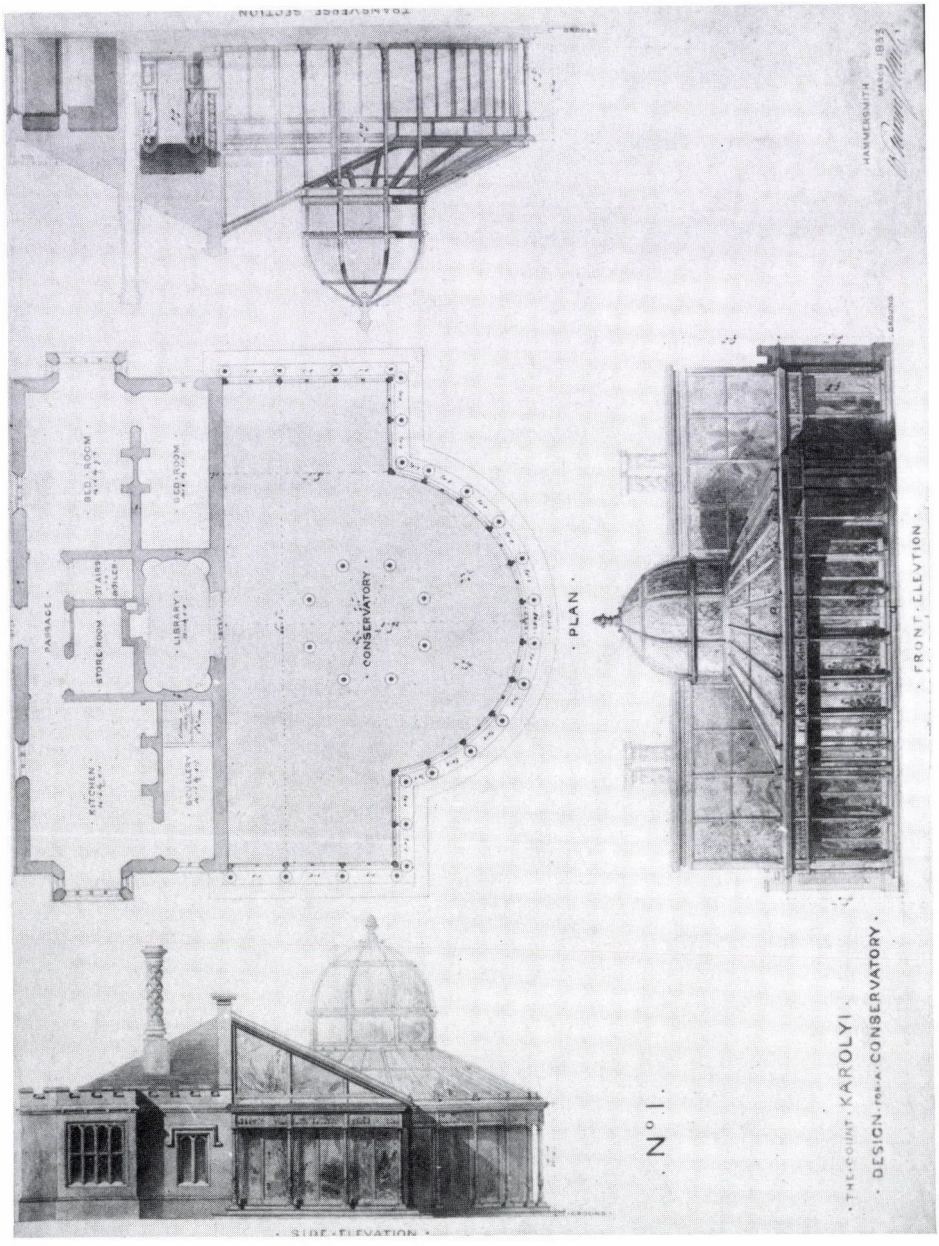
5. A tájképi parkban álló nagyugróci kastély. Kilátótornya angol metszet alapján készült.

gét képben és írásban rögzítő, topográfia jellegű könyvek. Gróf Keglevich János például könyvtárában tudhatta Britton és Brayley *The Beauties of England and Wales* (1801–18) c. nagyszabású, huszonöt kötetes munkáját.[19] Könnyen meglehet, hogy az egyébként a botanika iránt is komolyan érdeklődő főnemes többek közt innen merített ihletet, amikor az 1820-as és '30-as években kistapolcsányi, az 1840-es években nagyugróci kastélyának tájképi parkját hozta létre. Hasonló topográfia munkák és útleírások nyilván más magyar arisztokrata könyvtárában is szerepeltek. De arra is van adatunk, hogy brit kertészeti szakkönyv volt magyar főúr birtokában: gróf Károlyi Györgynek megvolt John Claudius Loudon alapvető és nagyhatású munkája, *The Encyclopaedia of Gardening* 1835-ös kiadása.[20]

1830-tól kezdve a magyar utazók újabb hulláma látogatott el Angliába. A reformkor pezsgő szellemi életében fontos szerepet játszottak a külföldi utazások, a nyomtatásban megjelenő úti élményeket gyakran egy egész ország olvasta lelkesedéssel. Ilyen formán hatásuk nem maradt az utazó személyes körében, hanem a társadalom széles rétegébe is elért. Maguk az utazók pedig már az új kor ifjú, nem feltétlenül arisztokrata születésű értelmiségei voltak, akik – mint az ország eljövendő elitje – utóbb kulcsszerepet játszottak a magyar polgári társadalom formálásában.[21] Közülük néhányan Nagy-Britannia egészen távoli tájaira is ellátogattak.

Pulszky Ferenc, a Magyar Nemzeti Múzeum későbbi igazgatója eljutott Írországba, Iona szigetére, a skót Felföldre és Inverness-be. *„A szép vidék, a parkok érdekeltek leginkább, s az arisztokrácia azon kastélyai, melyekben annyi műkincs őriztetik, ezeket kerestük fel kiválóan, itt jöttem azon meggyőződésre, hogy az élet művészetét senki sem gyakorolja nagyobb mesterséggel, mint az angol nagybirtokos"* – írta visszaemlékezésében.[22] Ellátogatott többek közt Studley Park-ba, Castle Howard-ba és Blenheimbe. Ezeket a magyar parkoknál szebbeknek találta, mert a kertművészet haladottabb fázisát képviselték: *„Ebben rejlik parkjaik fő vonzereje, mert lapos tájon ritkán lehetséges a szép kilátás; a mesterséges romokat, az apró pavilonokat, az unalmas fasorokat, a műbarlangokat és kanyargó utakat, kertészeink ezen nyomorúságos segédeszközeit az angolok egészséges ízlése mindig elvetette. A park egy részét meghagyják szabad természetnek, gyakran a kastély közvetlen közelében. Ezt kifogásolja a nagy műértő, Pückler-Muskau herceg, de be kell vallanom, hogy mindig kellemes érzést ébreszt bennem, ha látom a félénk őzet a kastély ablakáig eljönni."*[23]

Szemere Bertalan, a forradalmi Magyarország későbbi miniszterelnöke hasonló módon lelkesedett az angol tájképi parkok romantikus szépségéért, de gazdasági szervezettségéért is. 1840-ben megjelent útirajzában ismertette az angolkertek általános vonásait és informálta magyar olvasóit a kertművészet újabb fejleményeiről, amit nyilván bátorításul is szánt hasonlók létrehozására: *„Mondhatni, ez ország egy óriás park, de miben ismét sűrűn vannak a kisebb parkok. A park (ligetkert) nem egyéb, mint egy nagy tér, mely kőfallal vagy fakerítménnyel körül van véve, s ez belül magas és lom-*

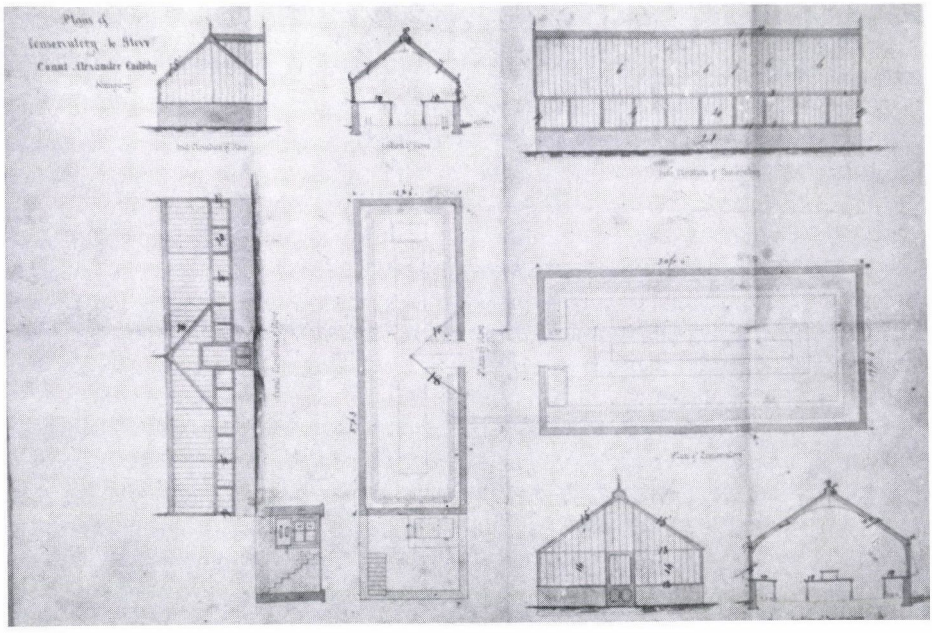

6. William Tierney Clark terve Károlyi György pesti kertjének üvegházához.

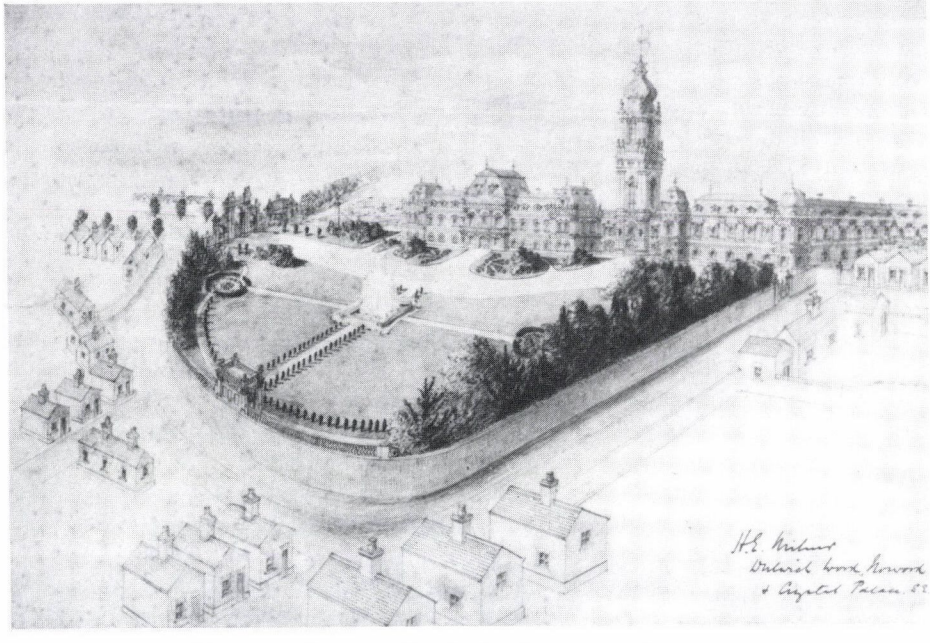
bos fákkal oly sűrűen van körülültetve, hogy a szem át nem hathat rajta. A kapu mellett, mely itt-ott pompás gót ízlésben épült, vagy ékes mezőlakban vagy helvéciai alpesiházban lakik a kapus, s a fasűrű előtt, mely a kapunyílás irányában a belső vidéket eltakarja, virágok s kivált rózsák virulnak, melyek az utazóval egy tündérkastélyt s -világot sejtetnek a fák mögött. Tekervényes kavicsúton haladsz előre, míg végre a park közepén megpillantod a lakot, mely többnyire, akár új, akár régi épület, angol-gót alakú s várte-kintetével a lovagkorra emlékeztet. Ha a gyönyörtelek (pleasure ground), mely közvetlenül a lak körül fekszik, s drága virágoknak, növényeknek, lugasoknak, s más jelenségeknek gyűjteménye, megnézted, e mesterséges kis tér után mindenütt csak a szabad s vad természettel találkozol; lelsz nagy tavat, gyakran messziről ide csapoltat, tele sással, náddal s hajókázó hatytyúkkal – lelsz ősi erdei fákat, hol erdőt képezve, hol rendetlen csoportozatokban elszórva, – lelsz néha patakot is, mely végig follya a dús mezőt s forrást, mely árnyékbul csörgedez ki – lelsz mindenütt legelőket a fák alatt, kaszálókat a tisztáson, s a bokorsövényekkel elkerített részekben lovakat, teheneket, juhokat és őzeket, mik békésen legelnek. A növényország friss lehelete, a természet a maga vad erejében, s a szín- és életgazdag fű, virág, falomb az, mi nélkülözhetetlen élvét nyújtja itt az angolnak. S látni, hogy e gyönyörrel igen összefér a gazdaság."[24]

A Szemere leírásából kibontakozó tipikus angol park már lényegesen különbözik attól, amit Széchényi Ferenc Painshill-ben látott vagy amit Heinrich Nebbien akart létrehozni Pesten. A 18. század végi, leginkább „Capability" Brown nevéhez köthető klasszikus tájképi park nyugalmas szépsége helyett a Humphrey Repton és J. C. Loudon nevével fémjelezhető koncepciót örökítette meg, ahol a virágoknak is szerep jut, és a pleasure ground szemben áll az „érintetlen természet" vad és drámai elemeivel. Ez az éles szemű magyar teljesen tisztában volt azzal, hogy a kertművészet változáson ment keresztül, és fel akarta hívni a figyelmet az új stílus megkülönböztető jegyeire. Figyelemreméltó, hogy még mindig szükségesnek találta a „park" szó elmagyarázását; a szó mára a magyar nyelvben teljesen gyökeret vert, de Szemere idejében ismerete még nem volt magától értetődő. És dicséretes igyekezete, hogy megtalálja a „pleasure ground" magyar megfelelőjét – ez a mai napig senkinek sem sikerült.

Tóth Lőrinc, a későbbi jogtudós és a Kúria bírája szintén foglalkozott a kertművészet fejlődésével, s a „pleasure ground" újabb magyar fordításával próbálkozott: *„Egyébként a' kastélytól* [t.i. Castle Howard] *távolb eső részek egészen hasonlítanak más angol parkokhoz (...) egyes része jól művelt virág- és konyhakert, a' kastély közelében úgynevezett „pleasure ground" (virágostér) 's köröskörül félvad természet, százados fák szent árnyéka; a' fris zöld füvön karcsú őzek, kövér kosok, tarka tehenek legelnek; van tó 's felette híd, berek, nádas, vad erdő 's téres legelő. Oly jól esik ez angol parkot látni, 's élvezni az áldott természetet, mellynek a' cziczomás kertművész nyakát nem tekeré, mint a' körülnyírt, rámára vont franczia kertekben; nem egyebek e'*

7. David Low terve Erdődy Sándor vépi parkjának üvegházához.

8. Henry Ernest Milner terve Festetics Tasziló keszthelyi parkjához.

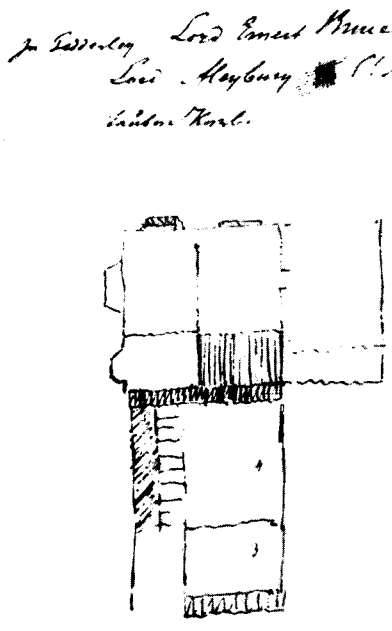
gyönyörű parkok, mint kertté nemesített erdők, hol annak tudata: mily nehéz terebélyes nagy fákat nevelni, tisztelettel kíméli meg a' mély gyökerű, sok százados faóriásokat, a' vidékre költészetet lengő, druidszellemmel lelkesített lombos tölgyeket; – hol a kertész nem tesz egyebet, mint a már meglevő természeti kincseket használja fel, a túlságosan sokat irtja ki, 's tisztít és csinosít, de nem nyír és fodorít, nem elég szemtelen a' természet gyönyörű helyébe saját sovány eszméit állítani."[25]

A 19. század első felében gyakorlatilag már minden magyarországi kastélyt angolkert fog körbe, részben újonnan kialakítottak, részben korábbi, mértani stílusú kertekből átformáltak. A korszak helytörténeti kézikönyveiben alig lehet olyan kastélyt találni, ahol ne szerepelne az a megjegyzés is, hogy „szép angol kert övezi". Ezen helyek jellege is változott az évtizedek folyamán, először a festői szentimentális kertekből lettek „klasszikus" tájképi kertek, majd a „gardenesque" irányzat éreztette hatását, egzotikus növények jelentek meg nagyobb számban, egyes esetekben megnövekedett a vágy a terep természetes állapotának megőrzésére. Ezek a fejlemények többé-kevésbé tükrözték a korabeli, lényegében angliai indíttatású európai fejleményeket. A változó divatirányzatok a városi parképítészetben is éreztették hatásukat.

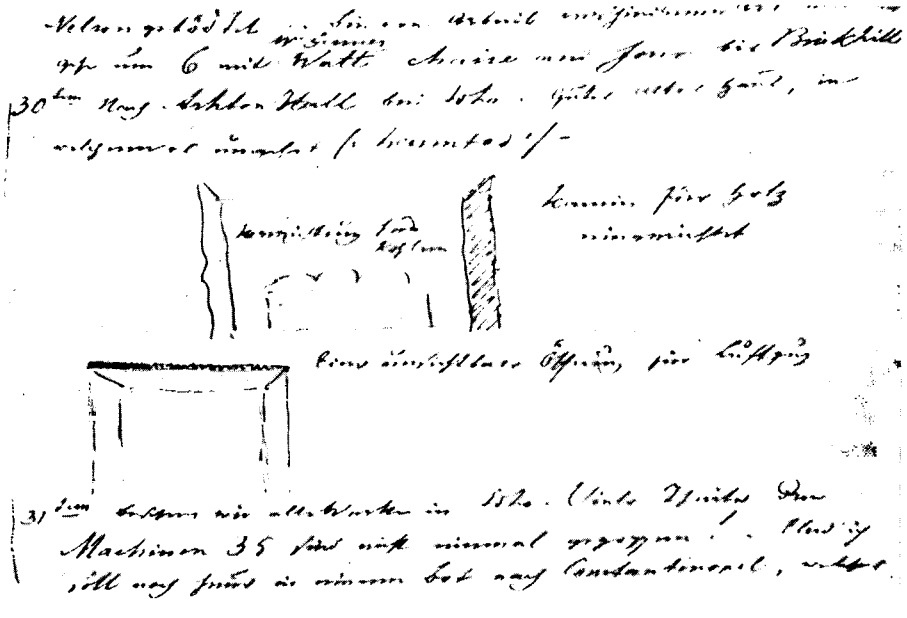
Bár az indíttatás angliai volt, a szóban forgó időszak alatt angol kerttervező magyarországi működéséről nincs tudomásunk; német és magyar szakemberek terveztek angolos stílusban. Az első szigetországi kerttervező az 1880-as években érkezett hozzánk. 1885-ben gróf Festetics Tasziló, akinek egyébként angol felesége volt, bízta meg Henry Ernest Milnert kastélya elhanyagolt parkjának újratervezésével.[26] A megváltozott idők azonban már új igényeket támasztottak. Ennek megfelelően Milner terve jelentősen különbözött a Magyarországon korábban ismert hagyományos „angolkert" koncepciótól: vegyes stílusú parkot irányzott elő, mértanias elemekkel és tengelyre elrendezett utakkal a főépület körül, a tájképi részeket a park kijjebb eső területére összpontosítva.

A kényelmes ház

A magyarországi angolkertek fénykorában, vagyis a 19. század első felében a parkok majd mindegyikében valamilyen méltóságteljes, portikuszos kastély állt. A park elképzelhetetlen volt ház nélkül, és megfordítva. A magyar kastélyok látszólag nagyon hasonlítottak angol társaikhoz, de nem volt sok közük a 18. századi angliai palladiánus épületekhez; az antik ihletésű klasszicista építészet a 18. és 19 század fordulóján leginkább francia, lombard és bécsi közvetítéssel érkezett hozzánk, és 1840-es évekig volt divatban. A belső elrendezést illetően a magyar kastélyok jelentősen különböztek a hasonló angliai épületektől, elsősorban kezdetleges felszerelésük és gazdaságtalan alaprajzi elrendezésük miatt.

9. Vázlat Széchenyi István naplójából: angol ház alaprajzának részlete.

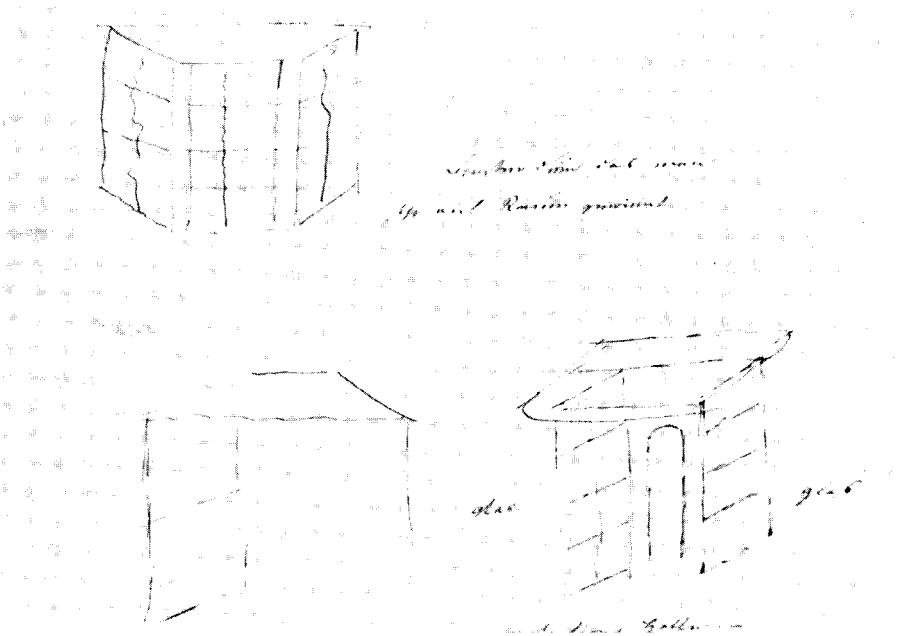

10. Vázlat Széchenyi István naplójából: angol kandalló rajza.

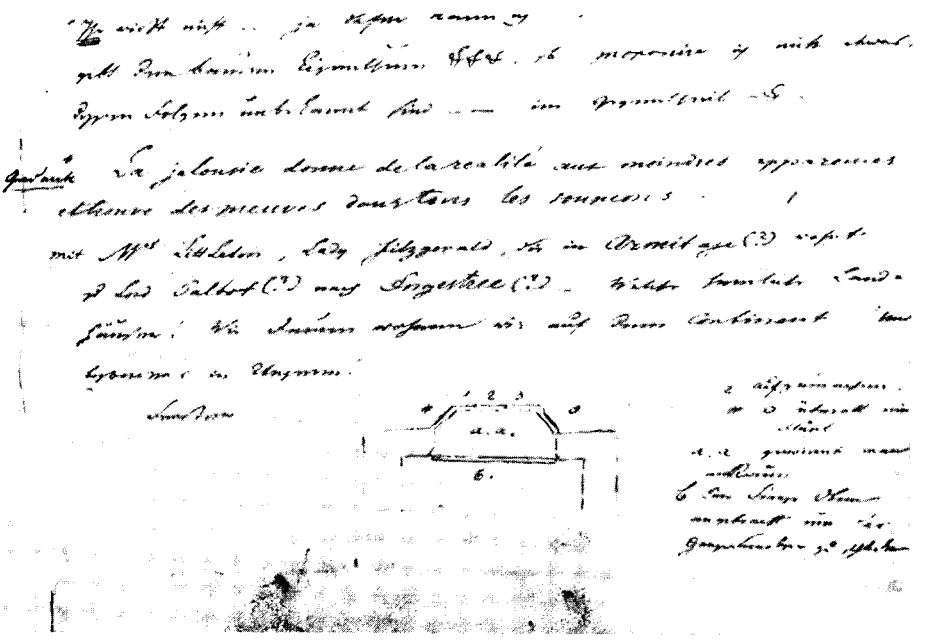
Az embert, aki legélesebben érzékelte lemaradásunkat e területen és aki a legtöbbet tett megszüntetéséért, Széchenyi Istvánnak hívták. Talán apjánál is nagyobb anglofil lévén, a magyar gazdaság és társadalom megjobbításáért mindig brit előképekhez fordult. 1815 és 1834 között nem kevesebb, mint ötször látogatott el a szigetországba, és bár a legtöbb látogatásnak volt valamilyen meghatározott célja – pl. hogy lovakat vásároljon vagy tervezőt találjon a Pest és Buda között építendő hídhoz –, útközben mindig gondosan megnézte a lakóházakat is. Tekintve a maga korában betöltött kivételes szerepét, a „legnagyobb magyar" eltökéltsége, hogy angol minta nyomán megreformálja a magyar lakóház-építészetet, különleges figyelmet érdemel.[27]

Nagy-britanniai élményeit Széchenyi naplójában rögzítette. Sajnos a bejegyzések meglehetősen lakonikusak, helyenként töredékesek; ennek ellenére többé-kevésbé lehetséges követni, mit látott és mi tetszett neki. 1815-ben, első látogatása során az angol lakóházak műszaki felszereltsége ragadta meg. Ezt a következőképpen összegezte: *„Angliában nagyon fontosnak találtam: 1° a kéményeket, melyeket a szél tud forgatni – 2° az ajtókat és sorompókat, melyek mindkét irányban nyílnak és maguktól bezáródnak – 3° a gázvilágítást"*, mely feljegyzése után a vízöblítéses vécé méltatása következik.[28] 1822 nyarán feljegyezte azokat az épületeket, melyeket Yorkshirben látott; sorai a lakóház-építészet iránti növekvő érdeklődésről tanúskodnak, és elragadtatásáról a „komfort"-tól, ami később egyre inkább érdekelni fogja: *„Hemsley Castle – és Mr. Duncan háza meglátogatva – Bramham Lodge Mr. Fox Lawe-nál és aztán Mr. Gascogne-nál – Houldworth és Lumley. Mindnyájuk házában tisztaság és komfort – boldogság is, csak egy bizonyos mértékig."*[29] 1832-es utazása során, miután látta a Stafford melletti Ingestree Hall-t, felkiáltott: *„Milyen csodálatos kastélyok! Milyen után lakunk mi a kontinensen! – És különösen Magyarországon!"*[30] Feljegyezte a cementkészítéshez („hardwick-i kőből") és a gipsz készítéséhez szükséges anyagokat.[31] 1832-ben, majd következő, 1834-es angliai útja során apró vázlatokat rajzolt naplójába angol házak építészeti és műszaki részleteiről. Ezek közt volt alaprajz zárt erkéllyel, zárt erkély távlati rajza, bejárat fölötti üvegtető, tűzhely, lépcső, és a „Mr. Perkins" által feltalált zuhanyozó rajza. A londoni Travellers' Club épületében gondosan megfigyelte és rajzban megörökítette az ágyat, ami az angol komfort egy másik forrása, a bútortervezés iránti érdeklődéséről tanúskodik.[32]

Széchenyit lelkesedése arra vezette, hogy könyvet, egy valóságos traktátust írjon a kényelmes ház témájáról, melyben jelentős részt szentel az angol mintaképnek.[33] Naplójába bejegyezte, melyik napon kezdte el munkáját: 1834. június 30., ami kevesebb, mint két hónap hazatérte után ötödik, egyben utolsó nagy-britanniai utazásáról. Lassan haladt a kézirattal, néha félretette, de 1837-ben már ott tartott, hogy a kiadására gondolhatott. Naplójában munkájára „Pesti por és sár"-ként utalt, de néha „Jobb lak"-nak nevezte; az utóbbi a munka tartalmát valójában jobban kifejezte. Miután a forradalom után Széchenyi a döblingi elmegyógyintézet magányába vo-

11. Vázlat Széchenyi István naplójából: zárt erkély és bejárat fölötti üvegtető rajza.

12. Vázlat Széchenyi István naplójából: zárt erkélyes angol ház alaprajzának részlete.

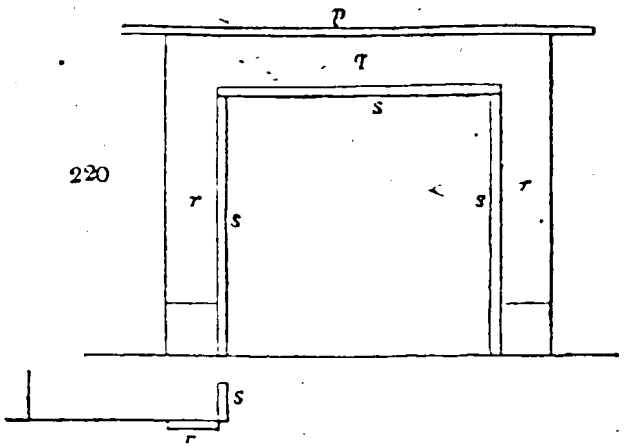
nult, írt egy második előszót is a régóta kész kézirathoz. A könyv azonban Széchenyi életében nem jelent meg; csak 1865-ben publikálták *Pesti por és sár* címen, de már 1866-ban utánnyomták.[34] Az 1858-as előszó 1925-ig nem jelent meg.

A *Pesti por és sár* 138 oldalából csak mintegy húsz foglalkozik a címből sejthető témával, vagyis városszépítéssel, a többit Széchenyi a lakóház-építészetnek szentelte. A munka nem követi a szakpublikációk szabályos és rendszeres okfejtését; egyéni, látszólag esetleges gondolatmenetű írásmű, megtűzdelve a szerző találó, néha csípős megjegyzéseivel.

A szöveg a magyarországi kastélyok általános jellemzésével kezdődik. Széchenyi arra a sajnálatos következtetésre jutott, hogy nálunk a kastélyok nem tökéletesek, sőt unpraktikusak. A folyosók és főleg a feleslegesen nagy lépcsőházak túl sok helyet foglalnak el, a szobák mégsem közelíthetők meg jól, mert egymásból nyílnak. Az ügyetlen alaprajzi elrendezés miatt a tulajdonosok a szolgáikba ütköznek. A rossz szellőzés és különösen a bűzös árnyékszékek miatt sok magyar házban kellemetlen szag uralkodik. És a házak gyakran logikátlan módon poros, büdös, zajos helyen találhatók. Széchenyi számára a jól épített ház sajátosságai a következők: *„Csend, szagtalanság, füst-nélküliség, könnyű tisztíthatás, meleg télen, hűs nyáron, minél több világ a szellőztethetés légvonal nélkül, s oly elosztás, mely szerint nappali, ebédlő s éjjeli szoba, terem kellőleg elkülönítve legyenek."*[35]

Véleménye szerint a fenti ideálhoz legközelebb az angol házak állnak. Ezekben a közös helyiségek ésszerű módon a földszinten, a hálószobák az első és a második emeleten, a szolgáké a tetőtérben találhatók, míg a pince, pontosabban az alagsor raktárakat, kamrákat, további szolga-szobákat, az ebédlőt és néha a konyhát rejti magában. A család és a szolgák számára külön lépcsőház áll rendelkezésre. Az ilyen térbeli specializálódás biztosítja a ház gördülékeny működését. A ház minden lakójának – beleértve a szolgákat is – saját hálószobája van, melyet más nem használhat vagy zavarhat. Ezzel a szerző az angol életforma fontos aspektusát, a „privacy"-t, a magánélet szentségét emeli ki. De nagyra értékeli az angol központi fűtést és a csatornázást, kiemelve, hogy a bejárati csarnok és a főlépcső mint a ház belső világának szerves részei a többi helyiséghez hasonlóan fűtve vannak és be vannak rendezve. Széchenyi az angol kandallót („iron grate") tekinti a legjobb fűtési módnak és a szenet az ideális fűtőanyagnak, továbbá a vízöblítéses vécét az angol ház egyik alapvető kényelmi elemének. Végeredményben, összegzi, az angol ház a lakásforma új koncepcióját képviseli, melyet magyar nyelven még megfogalmazni is nehéz: *„Az angolnak van egy szava ‚comfort' mihez a német ‚Behaglichkeit' közelít, s mit magyarul tán ‚jól-esés' által lehetne valamikép s némelykor visszaadni. Más kitételünk e képzetre nincs, valamint a 'bequem' kifejezésre is csak nem rég támadt szónk a „kényelmes", és mintha a magyar soha nem érezte volna még ‚comfortable' s ‚behaglich' magát s azelőtt soha nem lett volna ‚bequem' helyzetben, mivel ilyes kitételekre s szavakra nem szorult..."*[36]

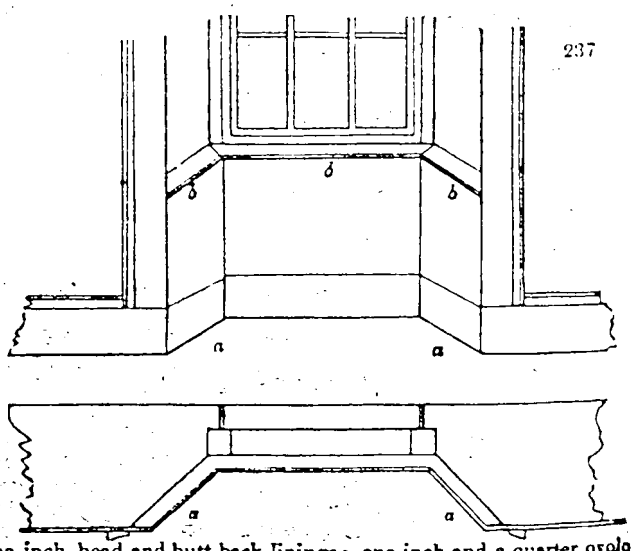
ıb. Such chimneys have generally an inside slip, *m*; but this rests
mb of the fireplace, *n*, instead of the stone jamb, *o*, to which the
-piece are fixed. Fig. 220 is an elevation of a chamber fireplace
ı is the
ıl; r r,
the in-
ıe fire-
ɔrkshire
'ortland
replaces
s to have
mantels,
shelves
s. The
nch and
Portland
jambs.
ry, and
milled
s sawed

nachinery; roofing slate is cleft into laminæ by wedges) skirting

13. Kandalló tervrajzai Loudon *Encyclopaedia of Cottage, Farm, and Villa Architecture and Furniture* (London, 1833) c. munkájából.

(the frames which receive the architraves and the outer edges of the shutters
oper boxings, when they are wrought, framed, rebated, splayed, and beaded),
aves to
ors; one
quarter
ıcks and
ows (in
ı are the
ı the cap-
t is called
ıe width,
r-board),
(the part
rchitrave
ıcts over
, but the
generally
ır side of
ıtal pro-
h proper
e coping
ş to the
backs of
s; viz., to
hown at

g. 237), one-inch bead and butt back linings; one inch and a quarter ovolo
s, with one inch bead and butt back flaps (framed in panels, with a bead

14. Zárt erkély tervrajzai Loudon *Encyclopaedia of Cottage, Farm, and Villa Architecture and Furniture* (London, 1833) c. munkájából.

Széchenyi számos szerkezetei kérdéssel is foglalkozott. Érdeklődéssel állapította meg, hogy Nagy-Britanniában a házak gyakran betonalapzaton állnak. De sajnálattal tapasztalta, hogy egyébként gyenge anyagokból, vékony falakkal épültek; az angliai lakóházak, írta, végeredményben jóformán „kártyavárak". Ezt a hibát az ország enyhe éghajlata miatt megbocsáthatónak találta, és a problémát alapvetően az általánosan érvényben lévő haszonbérleti rendszernek tudta be. A haszonbérletre utalva Széchenyi némi bizonytalanságot hagy a felől, hogy csak a magántulajdonban lévő kastélyok, vagy a kisebb, a haszonbérleti rendszer által érintett városi lakások képezik könyvének tárgyát. Az „angol ház" alatt valószínűleg mindkét lakásformát értette.

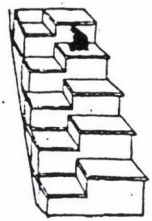
A ház elhelyezése szintén foglalkoztatta őt. Szokatlan ötlettel azt javasolta, hogy ha a házat (kastélyt) a faluban kell építeni, a melléképületek, nem pedig a főépület nézzen az utca felé. A kellemes környezet és a szép rálátás a kertre, jegyezte meg, jelentős erénye az épületnek. A házak tájolására is kitért. Magyarországon a ház nézzen északkeletnek, hogy nyáron védett legyen a nap teljes hevétől és télen az északnyugati szél hatásától. Természetesen példaként Angliát hozta fel, ahol a házak gyönyörű, bár többnyire emberkéz alkotta környezetben, vagyis tájképi parkban állnak. És ott az öreg fák is megmenekülhetnek a fejszétől, hiszen szenet használnak fűtésre.

Az ideális ház építészeti stílusára a pragmatikus Széchenyi nem sok szót fecsérelt. Arra mindenesetre felhívta a figyelmet, hogy az angol építészek régóta építenek kastélyokat gótikus stílusban, melyet az ország szellemehez és éghajlatához idomítottak.

A *Pesti por és sár* különleges könyv. Magyarországon semelyik más arisztokrata, de még hivatásos építész sem írt hasonlót. Sőt Széchenyi egész Közép-Európában az elsők közé számított, aki ilyen élénken érdeklődött az angol ház iránt.[37] A tágabb régióban kevesen vizsgálták meg ilyen alaposan ezt a témát. Kelet-Európából az orosz Nyikolaj Karamzin tekinthető úttörőnek, aki a londoni házakról már 1790-ben érdemben emlékezett meg.[38] Német társai közül megemlítendő Karl Friedrich Schinkel, aki 1826-ban utazott Nagy-Britanniába és a szerkezeti elemek keltették fel érdeklődését, mint a burkolatlan vaslépcsők, bár a „cottage" és a Tudor-stílusú építészet is hatást gyakorolt rá.[39] Alexis de Chateauneuf hamburgi építész többször járt Angliában és a házakkal kapcsolatban olyan kérdések izgatták, mint az elhelyezés és a kilátás.[40] 1839-ben Bécsben az *Allgemeine Bauzeitung*-ban jelent meg egy hosszú tanulmány az angol kertekről és épületekről.[41] A szerző, Freiherr von Welden altábornagy, Nagy-Britanniában első kézből tájékozódott, és észrevételei sok tekintetben hasonlónak Széchenyiéihez. Welden megvizsgálta a kényelem és a gazdaságos házalaprajz összetevőit, a termek és a lépcsőházak berendezését és elhelyezését, a műszaki részeket mint az öblítéses vécé és a vékony emeleti falak, a gótikus stílust, az angol kastélyok elhelyezkedését a kertben szemben az utcavonalban álló német kas-

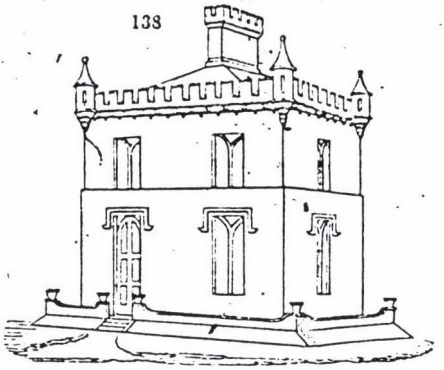
very well for the side screen. If heat were the great consideration, no plant could answer the purpose better than ivy; and it may be observed incidentally, that such a trellis-work

137

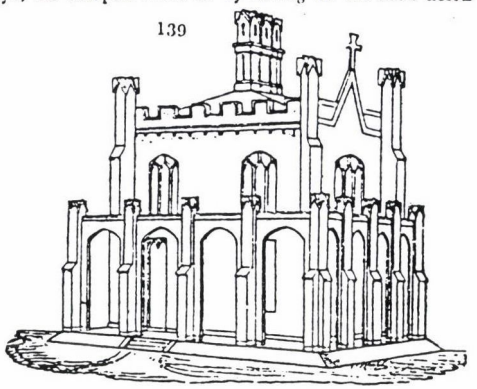

and screen would form a very handsome covering for any building in a garden or pleasure grounds, which it might be desirable to conceal, though a great objection to all such coverings is their harbouring insects, unless birds are so abundant as to keep them under. The greatest improvement, however, of which a cottage, such as Design XVIII. is susceptible, is by adding another story to it. This might be done in various ways; the cheapest would be by turning the two small closets into one economical stair-case, of the kind shown in fig. 137. This description of staircase occupies exactly one half the space of a stair-case on the ordinary plan. This may be easily conceived, when it is observed that every step rises twice the usual height. The space occupied by these two closets is four feet by three feet six inches, and supposing the tread or width of each step of the stair to be eight inches, and the rise eight inches, then the depth of the closet being eight feet, it will admit of carrying the stair eight feet high. After this, the stair may project into the kitchen till it gains the height of the surface of the bed-room floor. This height is exactly eleven feet six inches from the surface of the ground floor, none of our ceilings being lower than ten feet. If the projection of the top of the stair into the kitchen were an insuperable objection, then the bottom might either project two double steps into the bed-room below, the door shutting against the riser (perpendicular board) of the third step; or a trap stair, composed of the two lower steps, and made to fold up, might be resorted to. This practice is to be met with in France, and it is remarkable that the celebrated Jefferson, when making a tour in that country, was so struck with the

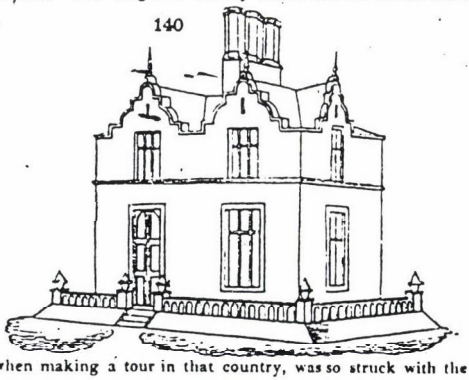
138

139

140

15. Stílusvariánsok illusztrációi Loudon *Encyclopaedia of Cottage, Farm, and Villa Architecture and Furniture* (London, 1833) c. munkájából 138: „Castellated Gothic", 139: „Monastic Gothic", 140: „Elizabethan Style".

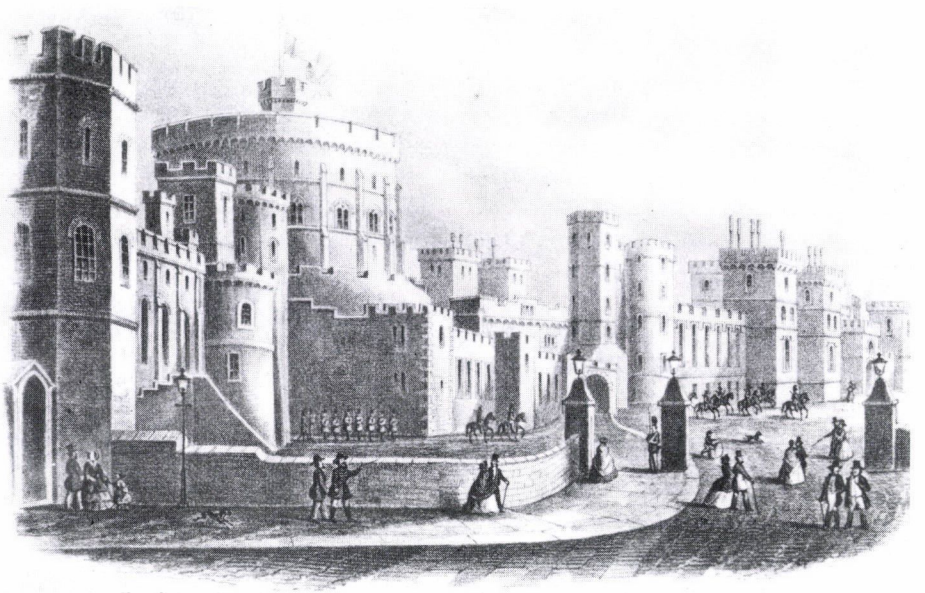
télyokkal stb. Széchenyivel ellentétben viszont, akinek a könyve pusztán szövegből állt, Welden alaprajzokkal és részletrajzokkal dúsan illusztrálta cikkét. Bibliográfiát is állított össze olyan könyvekből, mint pl. J. C. Loudon munkái. Pückler-Muskau herceg, aki – akárcsak Széchenyi – nagy utazó és anglomán volt, szintén el volt ragadtatva az angol komforttól, melyet a technikai részletek ismertetése nélkül magyarázott el.[42]

Ha Széchenyi esetleg támaszkodott is írott forrásokra, nem árulta el, melyek voltak ezek. Naplójában 1825 körül az *Encyclopaedia Britannicá*-t említi, amelyben meg akarja nézni a „cottage system" címszót.[43] Könyvtárában nem voltak angol villa- vagy házépítési mintakönyvek, de jellemző módon volt egy könyv a gázvilágításról, F. Acuun *Treatise on Gas-Light* (London, 1815) c. könyve.[44] Minden alapunk megvan feltételezni, hogy Széchenyi angol házról vallott nézetei leginkább személyes megfigyelésein és eredeti látásmódján alapszanak. Teljesítménye különösen figyelemreméltó, ha összevetjük a korabeli angol publikációkkal. Papworth, Lugar. Gandy stb. korai mintakönyvei többnyire technikai és illusztratív jellegükkel tűntek ki. Széchenyi traktátusa jobban hasonlít egy később munkára, Robert Kerr *The Gentleman's House* c. könyvére (London, 1864), azon kérdések szisztematikus – és immár klasszikusnak számító – feldolgozására, melyeket a magyar szerző a maga szabálytalan stílusában már korábban taglalt.[45]

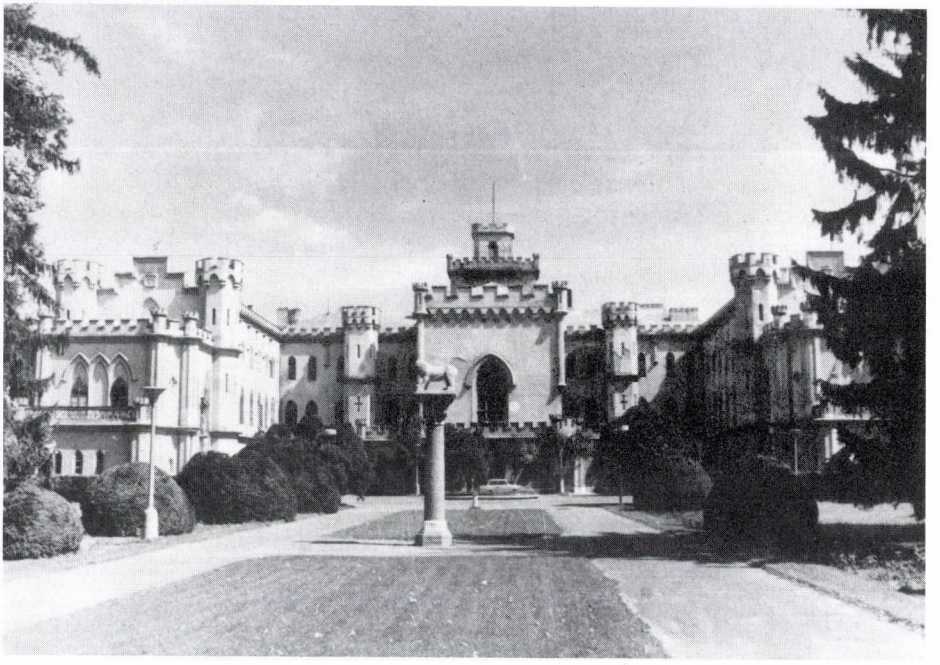
A *Pesti por és sár* koncipiálása és megírása majdnem pontosan egybeesett a fiatal magyarok – korábban említett – hirtelen megszaporodó nagybritanniai utazásaival. Akik a látogatásukról könyvet írtak, nem mulasztották el megemlíteni benyomásaikat az angol házról, pontosabban azon fajta angol házról, melyet módjuk volt megismerni. Például Gorove István, a későbbi földművelési és ipari miniszter Edmund Ashworth gazdag fegyvergyárost látogatta meg Bolton melletti nagy házában. *„Ashworth háza emeletes, faragott kőlapkülsővel, czinfedelékkel; kis portico áll háza előtt, az ajtó nem – mint szokás nálunk – előszobára, hanem belfolyosóra nyílik, balra e folyosóról nyílik a fogadószoba, jobbra az úré, túl e szobán az étterem, ez étterem a kert felé félkörben terül ki, a félkört inkább ablakok, mint falak képezik – mi Angolhonban igen gyakran jelenik meg, – minek czélszerűsége abban áll, hogy a világosság általuk nagyobb, őszi s tavaszi napokban inkább átmelegítenek és ezért ollyan hely, mellyen örömest mulatoz a család, az ablakok majd a padolatig nyúlnak le; – alúl konyhák, éléskamrák, cselédszobák, felül hálótermek, mindenütt végtelen tisztaság; midőn este hálószobánkba vonulunk, papucsokkal kinálának meg (...)*

Angolhonban a belső butorzat mieinktől abban különböz, hogy minden szobák, minden termek, lépcsők gyönyörű szőnyegekkel vannak bevonva, hogy tiszta szép lángjával mindenütt ott a fehér márvány-kandalló s ott a kényelem a bútorzatban –"[46]

Tóth Lőrinc az Angliára oly jellemző, legfőbb lakásformának számító sorházakat és az egyszerűbb lakásokat figyelte meg: „[Doverben] *A' tengerre szép bor barna ház néz, mellyek építési modorában már látszik az Angliá-*

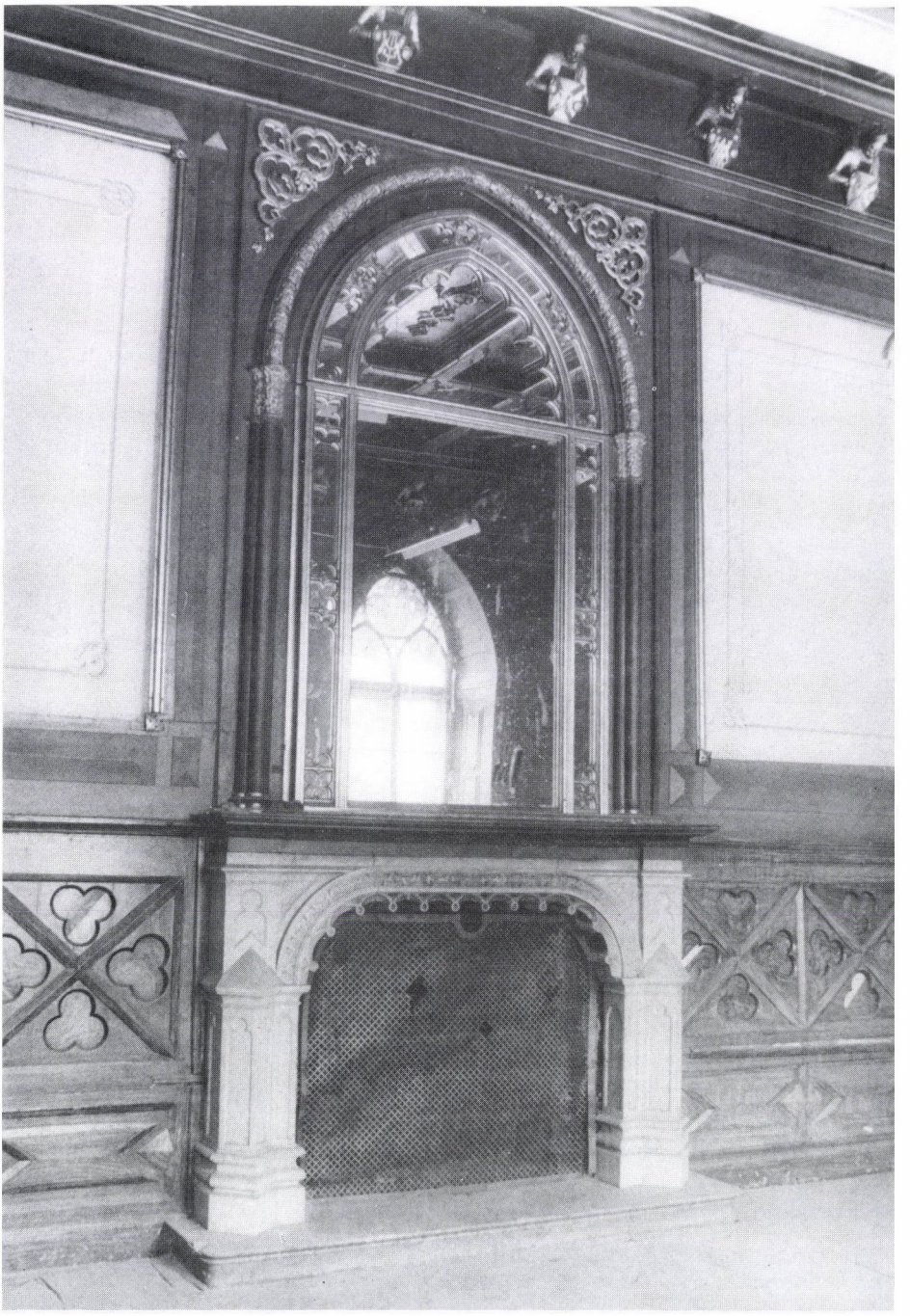
16. A windsori kastély. *Ország Tükre*, 1862. 14. sz. 213.

17. Az oroszvári kastély, Magyarország első várszerű modorban épült kastélya.

ban oly nemesen működő egyesülési, symmetriai szellem. Több háztulajdonos t.i. összeáll, 's házaikat egy terv szerint építik, p.o. öt ház közül a' középső oszloptornáczczal van szépítve, a' két szélső kerek, vagy góthalakú, a' két közbülső florenzi, vagy egyptusi 's a' t. az egész pedig igen nagyszerű 's meglepő arczulatú rendszeres sort képez. A' házak előtt vasráccsal elrekesztett kis márvány-udvarok vannak, mellyekre a csinos, ragyogó, ollykor rézzel szegett 's kisimított ajtó (soha sem kapu) nyílik, egyenesen egy szőnyegezett előterembe vezetve, mellyből ismét oldalt fogadási 's hivatalos teremek, 's a' ház felsőbb emeleteibe ékes művű, szőnyeges lépcsőzet, nyílnak. A' házak Angliában csaknem mind úgy építvék, hogy egyben csak egy család lakik; a' földalatti osztályban van konyha, cselédszoba mosóhely, 's minden, mi szennyel jár, az első emelet többnyire salon 's ebédlő-terem, a' második s' harmadik emeletek háló- és vendégszobából állnak. Majd minden házban víz van vezetve, 's a' falakon csinos rézcsapok pillantvák meg, azonnal kibuggyan a' tisztaság eszköze, 's ezért a' házakban rendszerint gyönyörű csín és tisztaság uralkodik, nem kisebb, mint Hollandiában, de azon túlzás nélkül, melly a' tisztaságot eszköz helyett czélnak tekinti, 's annak a' kényelmet feláldozza. A' nem felnyíló, hanem kocsiablakkint alá eresztendő ablakokban kristály üvegtáblák vannak, mellyeknek kevéssé convexus felszíne kettőzteti ragyogásukat. A' nép pedig tisztelve becsüli a' tisztaságot, 's a' párisi és pesti utczák ronda szemete Angliában seholsem undorít. Uribb családok háztartásában csaknem egész ház szőnyeggel van borítva, mellyek legalább a' ház előpitvarában s' a' lépcsőkön semmi tehetősb angol lakán nem hiányzanak; az ajtók mind rézzel szegve 's veres vagy zöld finom posztóval borítva; a' teremekben minden kényelemeszköz, elasticus ülőhelyek, felséges kandalló 's tüzelő készület, az asztalok szebbnél szebb albumokkal s' képgyűjteményekkel fedve, hol 'a gems of Beauty és Valter Scott 's Byron caracterei mellett híres pályalovak arczképei sem hiányoznak."[47]

Irinyi József, a forradalmi Magyarország későbbi politikusa szintén leírta az angol sorház-rendszert, de egyben élesen kritizálta is a magyar szemnek szokatlan építési formát. A többi magyar utazóval ellenétben a vakolatlan téglaburkolat is felkelte a figyelmét. Véleménye jelzi, hogy az épített környezet esztétikumát e nagyon is befolyásoló tényező milyen hatást válthat ki egy más kultúrából érkező látogatóban. A téglaburkolat kérdésének behatóbb tárgyalására most nincs mód, de utalni kell rá, hogy ebben az időben a vakolatlan nyerstégla presztízse a magyarországi építészetben alacsony volt, a hasznossági, később az ipari építészet sajátjának tekintették, és más épületműfajokban csak ritkán alkalmazták. E tény tükrében válik érthetőbbé Irinyi ellenvetése: „*Kivéve azonban nehány nemesebb ízlésű palotát, avagy mulatóház alakú épületet; az angol házak' tekintete rendkívül kellemetlen, sőt azt mondhatnám bizonyos tompaság, bágyadtság van rajtok, 's általok egész Londonon. Ez ugyan is azon idétlen szokásból és parasztízlésből ered, miszerint nem csak hogy bizonyos eleven színre nincsenek a' házak festve mint nálunk és Bécsnek pompás külvárosaiban, hanem*

18. Kandalló a nagyugróci kastélyban.

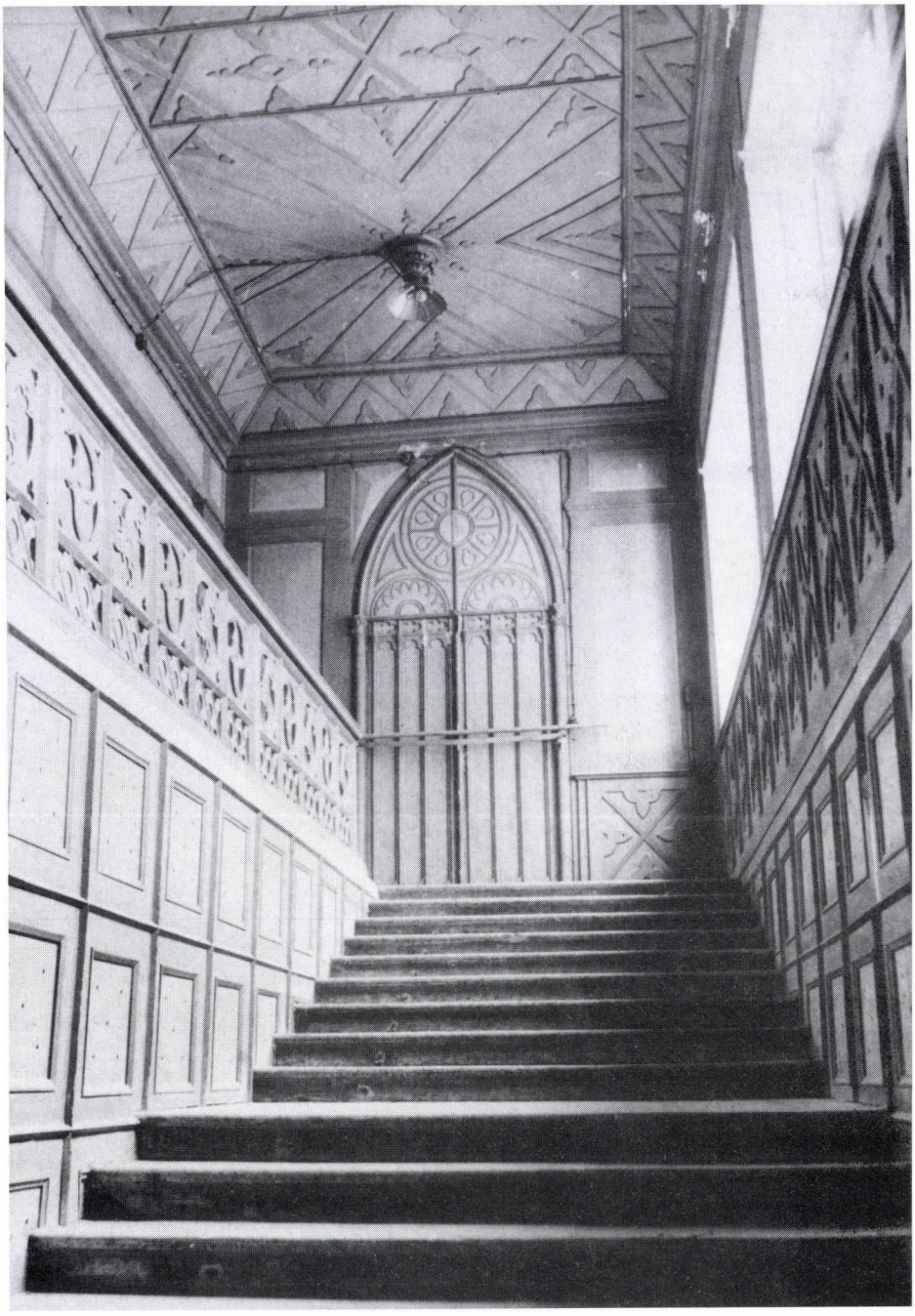
még teljesen meszeletlenül sőt vakolatlanul is hagyatnak, 's az ekkép mezetelenül álló téglák, mellyek itt barnák, minden vidámság és derültség nélküli, sőt visszataszító és sötét képet adnak az egésznek.

És aztán kérdek én mindenkit, mi gyönyörűség lehet abban, hogy tíz ezer utcza és kétszáz ezer ház van Londonban, midőn ez csak annyit tesz, hogy 10,000 utcza van illyen és 200,000 sajátságos, de ízléstelen házzal megrakva?"[48]

Több utazó az angol otthon és az angol életforma sajátosságának, a komfortnak a mibenlétét, egyáltalán meghatározását boncolgatta. A komfort az európai kultúrtörténet viszonylag új jelensége[49], és mást jelentett a 19. század első felében Angliában mint mondjuk Magyarországon. A reformkori magyar otthonokban a komfort egyes elemei kétségtelenül jelen voltak. De Angliában a praktikus alaprajzi elrendezés, a használó-barát bútorzat és belső kialakítás, az otthonosság érzetét keltő anyagok – fa, textília (szőnyeg) – alkalmazása, valamint a korszerű technológia kombinációja a kényelem mindent átható jelenlétét biztosította, amit a külföldi látogatók lenyűgözőnek találtak.

Pulszky Ferenc, aki – mint korábban szó esett róla – az angol és a magyar kerteket is összevetette, a komfort fogalmában meglátta az általánosat, a sajátos angol életformát is: *„Mint ahogy az angol nyelvben vannak hangok, melyek az idegen számára jóformán kiejthetetlenek, mivel Európa más nyelvében alig találhatók, így a briteknek vannak szavaik, melyek lefordíthatatlanok, és egyébként is szokatlanok. Ilyen szó a „comfort"; semelyik más nyelv nem tudott eddig ugyanilyen jelentésű szót felmutatni, a francia a legkevésbé, mert a mozgékony, hiú szalon-élet teljes ellentétben áll a „comfortable" fogalommal, de a németnek van egy kifejezése, amely közelít hozzá, a „behaglich" szó. A kettő közt a különbség alapjában véve nem jelentős, de a német „Behaglichkeit"az angol „comfort"-hoz úgy viszonyul, mint egy jól párnázott nagypapa-szék a meleg kályha mellett egy tisztára sikált, két lámpással megvilágított szobában egy csoport különféle formájú, rugalmas székhez és heverőhöz egy vastag szőnyegen, amely az elegáns szoba teljes padlóját befedi, míg a fényesre csiszolt acélkandalló kosarában a csendesen izzó kőszén egyenletes hőmérsékletet tart és az ízléses csillár karjaiból tiszta gázláng tör elő. – Ez a fogalom a kontinensen eddig még idegen, de annál inkább jelen van a boldog szigeten. Kifejeződik ez az angol ember egész életében és tevékenységében: kis házában, mely épp elég nagy egy családnak, bőséges reggelijében, széles ágyában, de még politikai nézeteiben is."*[50]

Szemere Bertalan, akit elsősorban az angol sorház érdekelt, szintén megfigyelte az angol komfort különleges mivoltát, de észrevette gazdasági és társadalmi hozadékát is: *„Az angol nemcsak a szavat „comfort" bírja, de azt is, mit jelent, s nekünk nemcsak a szó hiányzik, de a dolog is. S midőn a comfort megszerzésén dolgozik, felfödözések által tökéletesít, fogyasztás által folyásban tartja az ipar sokféle ágait, a kereskedésnek szárnyakat ád s intézeteket hoz létre."*[51]

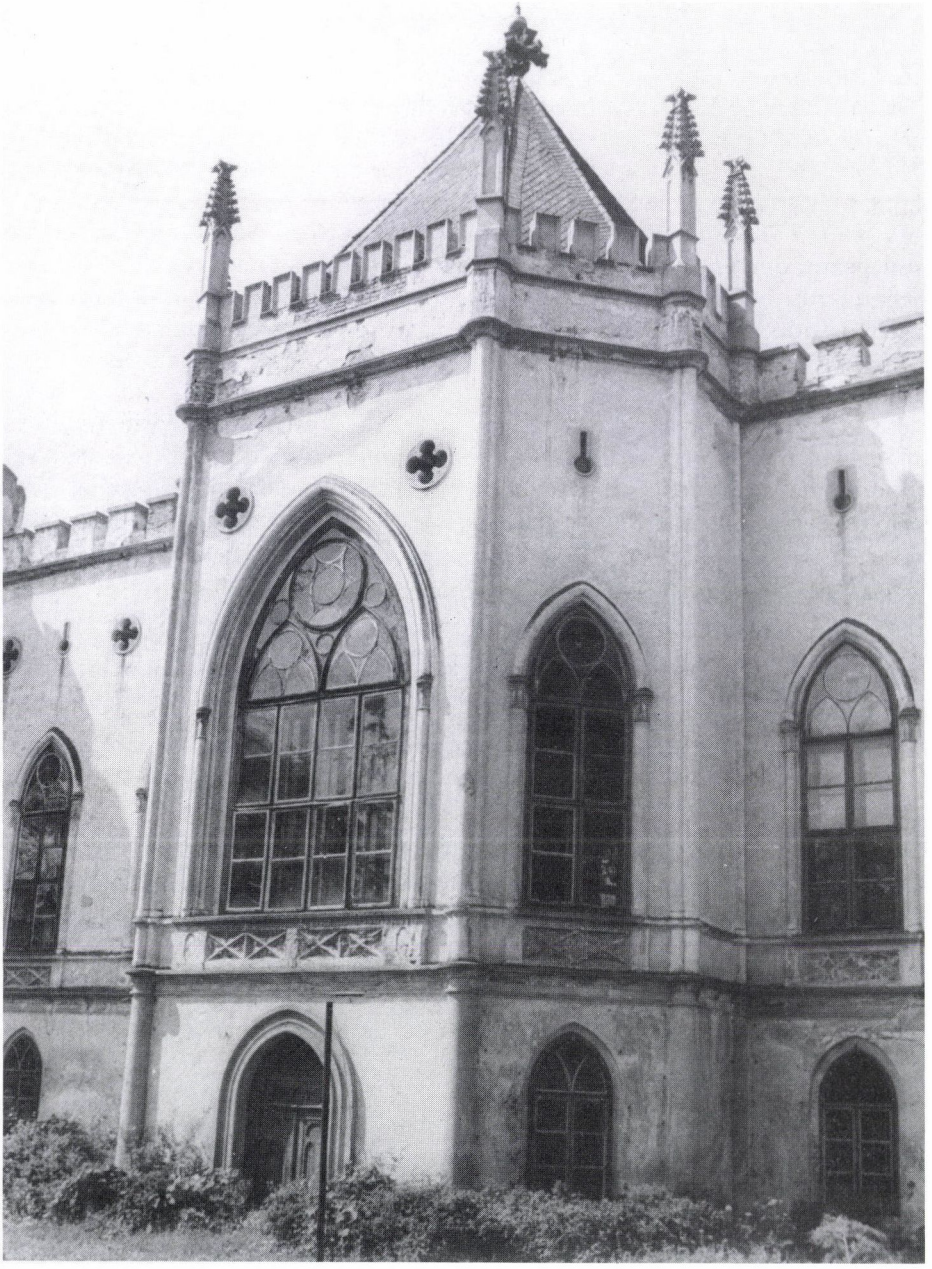
19. Faburkolatos lépcsőház a nagyugróci kastélyban.

Pulszky és Szemere komfortról szóló okfejtése, sőt még kifejezésmódja is annyira hasonló Széchenyi korábban idézett argumentumához, hogy az embernek az a meggyőződése támad, a fiatalabb szerzők ismerték a legnagyobb magyar e kérdésbe vallott nézeteit. Bár Széchenyi könyve ekkor még kéziratban feküdt, nyilván megvitatták vele a témát és végül magukévá tették nézeteit. Az, hogy a „komfort" hány jelentős magyar elmét mozgatott meg, mindenesetre jelzi a kérdés magyarországi időszerűségét.

A kérdésről léteztek ellentétes nézetek is. Báró Eötvös József, a későbbi kultuszminiszter – aki 1837-ben látogatott Nagy-Britanniába[52] – szintén bekapcsolódott a vitába, gúnyosan emlékezve meg az angol komfort Széchenyi által magasztalt jegyeiről. Tudjuk, Eötvös politikai és személyes viszonyát Széchenyivel ellenséges érzület árnyékolta be. Túlzás lenne arra gondolni, hogy Eötvös komfortról alkotott véleményével szándékosan akart Széchenyivel szembeszegülni? Természetesen az angol lakásformával kapcsolatban megfogalmazott ellenérzését a hagyományos közép-európai kultúrában otthonos ember természetes reakciójának is tekinthetjük. Eötvös *A falu jegyzője* c. regényében ezt írja: „*Van Angliában egy különös dolog, amit comfortnak neveznek, s mely e nemzetnek annyira tulajdona, hogy a szót fordíthatlannak mondhatjuk. Vannak, kik azt magyarul „kommoditásnak" akarnák nevezni, mióta azonban a comfort a cserepesi házba behozatott, Taksony megyében mindenki meg volt győződve arról, hogy a két dolog között roppant különbség lézetik (...)*

A comfort főképp három dologban áll. Az első: hogy a ház külső alakjában simmetria ne legyen. A második: hogy belsejében mindenféle kis folyosók s főképp kisebb lépcsők legyenek a szobák között. A harmadik: hogy, mennyire lehet, az egész lakás egy s pedig kis brámaféle lakattal zárassék. Szőnyegek s jó karszékek igen kívánatosak, elkerülhetlen azonban egy vagy több s pedig kőszén égetésre épült kandalló, melynek szaga a comfortot Angliában tetemesen neveli és a világért sem volna fával fölcserélhető.

Mindezt, mihelyt Jakab úr Angliából visszatért, a Bántornyiak ősi lakában alkalmazásba vétetett. A nyolcablakos kastély mellé egy egészen Loudon encyclopaedia of cottage architecture szerint tervezett angol emeletes ház épült; a régi tornyok egyike, mely az új épülettel összeköttetésben állt, fölemeltetett, s Lajos úrnak a tűzveszély ellen tett minden észrevételeinek daczára falépcsővel láttatott el. A ház egyik oldalán a kert felé nagy üvegveranda, a ház másik végén, be az udvarnak, más földszinti épület állíttatott, mely a tekeasztalt foglalá magában. Szóval, ki Angliában volt, vagy legalább festéseken látta a vidéket, melyekben a nagy britek laknak, Bántornyi James háza előtt a boldog szigeten vélhetné magát, s ha a három vagy négy szilva- s a valóban tiszteletre méltó masánszki almafa nem pótolták is ki egészen a roppant tölgyeket, melyek angol lakóházakat környeznek, legalább a vörös- s fejérre festett fal, bizonyos távolból tekintve, a lehetőségig utánozá a vakolatlan falakat, melyeket James Angliában annyiszor látott."[53]

20. Zárt erkélyhez hasonló kiugrás a nagyugróci kastély főhomlokzatán.

A falu jegyzőjé-ben kifigurázott anglomán nemesember – Bántornyi Jakab, vagy másként James – a korabeli Magyarország jól ismert figurája lehetett. Ha hinni lehet Eötvösnek, akkor az ilyen érdeklődésű ember Loudon enciklopédiáját használta. Pontos címét idézve, John Claudius Loudon *Encyclopaedia of Cottage, Farm, and Villa Architecture and Furniture* (London, 1833) c. munkájáról van szó. E tanulmányban a termékeny skót szerzőnek a kertészeti témájú munkásságára már kitértünk; imént idézett építészeti munkája a maga területén nem kevésbé fontos és nagyhatású. Elsősorban műszaki kérdésekre összpontosító, nagyszámú illusztrációval ellátott könyv, amely kitér olyan – Széchenyi által is taglalt – kérdésekre, mint a komfort, szellőzés, kandallók, vízöblítéses vécé, tájolás, de nem általános, hanem technikai összefüggésben. A könyv számos ábrája az Angliában divatos építészeti stílusvariánsokról is tájékoztatta a kortárs brit és külföldi olvasókat.

Az irodalmi művek és szakpublikációk számbavétele után nézzük meg, miként érvényesültek az angol hatások a tényleges, megvalósult épületeken. Maga Széchenyi nem épített sokat, elől járt azonban az újdonságok alkalmazásában. Kibővíttette nagycenki kastélyát, amire 1834 és 1840 között került sor Hild Ferdinánd helybeli építőmester terve szerint; az új épületszárny egyszerű homlokzattal készült, nagy, egyenes záródású kettős ablakokkal, melyek az angol késő gótika világát idézik. Ez újszerű volt, de nem nagyszabású. A pincében azonban gázfejlesztő készülék[54], a földszinten vízöblítéses vécé kapott helyet. Az utóbbi a maga nemében az első volt az országban, és ennek megfelelő reverenciával tekintette meg 1840-ben a diéta itt járó küldöttsége.[55] Széchenyi Pesten bérházat építtetett. Először azt akarta, hogy szokatlan formában, toronnyal épüljön, de a megvalósult formában (Hild József, 1844) lényegében nem különbözött a szokásos városi lakóházaktól.[56] Viszont az angolos stílusú, nagyszabású sorház ideája a legnagyobb magyart még a döblingi elmegyógyintézetben is foglalkoztatta. Podmaniczky Frigyes visszaemlékezése szerint, amikor 1857-ben utoljára meglátogatta Széchenyit, palotaszerű, egységes épületcsoport létrehozását javasolta Pesten, a londoni Belgrave Square lakóházaihoz hasonlót.[57]

Angolos épületek, elsősorban kastélyok nagyobb számban 1840 után jelentek meg Magyarországon; ezek azonban nem komfortjukkal vagy fejlett műszaki felszerelésükkel, hanem inkább a könnyebben megragadható és megvalósítható angolos építészeti stílusukkal tűntek ki. A várszerű („castellated") és az ezzel szorosan összefüggő Neo-Tudor stílusvariánsokról van szó. Választásukkal a magy megbízók valójában nem az egykorú, kora viktoriánus ízlést követték, hanem – némi fáziskéséssel – a megelőző korszakét, az angol Regency-ét. A festői Tudor Revival ugyanis az 1810-es és az 1830-as évek között volt Angliában a legelterjedtebb; erről többek közt John Nash (Caern Castle, Cornwall, 1808 k.), Anthony Salvin (Mamhead, Devon, 1828–38) és William Wilkins (Tregothan, Cornwall, 1816–18; Dalmeny House, 1814–17) jelentősebb munkái tanúskodnak.[58] Olyan minta-

21. Festetics Dénes „cottage"-stílusú kastélya Bogáton.

könyvek is megjelentek, melyek ezt az építészeti modort népszerűsítették. Ilyen volt többek közt Robert Lugar *Plans and Views of Buildings, Executed in England and Scotland in the Castellated and Other Styles* (London, 1823) és Thomas F. Hunt *Exemplars of Tudor Architecture Adapted to Modern Habitations* (London, 1830) c. munkája, de hasonló stílusú épületek rajzai megtalálhatók voltak Loudon említett *Encyclopaedia*-jában is. A legnagyobb hatású épület e tekintetben kétségtelenül a windsori kastély volt abban a formájában, ahogy azt Jeffry Wyatville várszerű modorban átépítette (1824–40); hírének és rangjának köszönhetően az épület számos közép-európai építtetőre gyakorolt ellenállhatatlan vonzerőt és hasonló stílusú kastély építésére ösztökélte őket.[59] A angol királyi épületet Szemere Bertalan is elragadónak találta: „*Windsor, barátom, különösen gyönyörű lovagvár (...) Áll egy magas tetőn, négyszög meztelen kövekbül építve, melyeknek közeiben a vakolat kovákkal van tele szurkálva. Részei közt nincs symetria s így az egész alak annál regényesb, vadabb, phantasticaibb. S királyilag fölséges a gömbölyű torony, mely a vár közepén egy másik halomtetőrül, mint koronás oszlop emelkedik föl, s ormán magas árbocfárul lobog a szélben Britannia zászlója.*"[60]

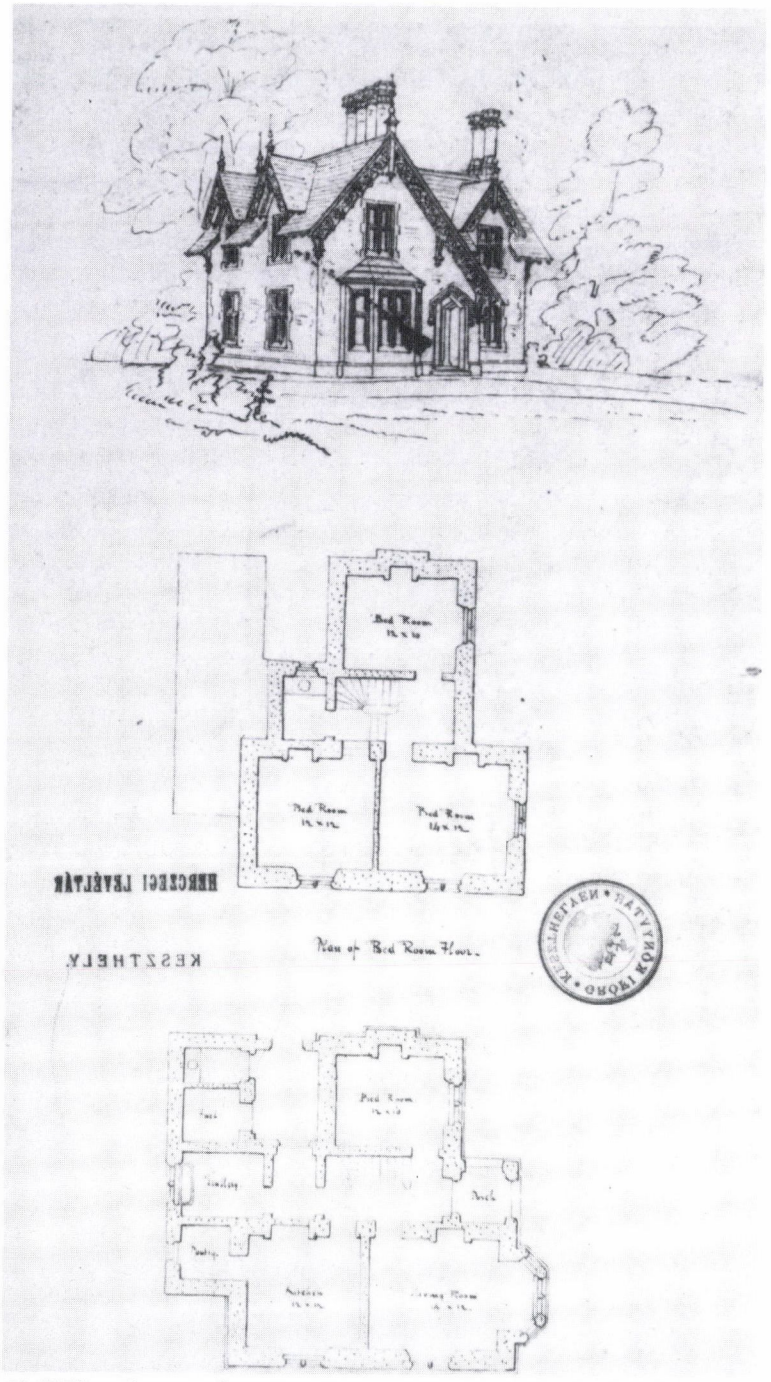
Az első várszerű modorban készült magyarországi épületek főrangúak kastélyai voltak: gróf Zichy-Ferraris Emánuel oroszvári (1840–44), gróf

Keglevich János nagyugróci (1844–50), és gróf Erdődy Sándor vépi (1846–47) kastélya.[61] Minthogy valamennyi esetben korábbi épület átalakításáról volt szó, az új formák elsősorban új homlokzati elemeket jelentettek: csúcsívek, szögletes szemöldökpárkányok, pártázatos mellvédek, tornyocskák kerültek a megújított, de tömegükben és feltehetőleg alaprajzi rendszerükben lényegében változatlan kastélyokra. Nem véletlen, hogy amikor Széchenyi Oroszváron járt, nem mutatott különösebb érdeklődést a kastély – általa talán felszínesnek ítélt – angolos jellege iránt. Egyébként mindhárom említett kastélynak volt valami konkrét angol kapcsolata. Oroszváron az építtető felesége angol volt és az ő kedvéért választottak „angol" stílust. Nagyugrócon egy korabeli leírás szerint a kilátótorony *„Ezsébet-féle stylben egy angol rézmetszvény szerint épült";* a megbízó, gróf Keglevich János volt az, aki – mint korábban szó volt róla – könyvtárában őrizte Britton és Brayley monumentális topográfiáját. Az építkezés már folyamatban volt amikor Keglevich utazást tett Nagy-Britanniában és felkereste a neogótikus Walter Scott-emlékművet Edinburgh-ban.[62] És Vép építtetője, gróf Erdődy ismert anglofil volt, aki utazásai során vízfestményeken megörökítette „Angol, Skót, Írország (...) regényes vidékeit" és könyvtárában *„az angol irodalom legkiválóbb termékei vannak képviselve."*[63]

A homlokzatok markáns stílusjegyei mellett e korai várszerű Neo-Tudor kastélyok belsejükben többet rejtettek pusztán dekoratív angolos elemeknél. Az oroszvári kastély nagyterme például a földszinten burkolatlan öntöttvas támaszokon nyugszik. Mind az oroszvári, mind a nagyugróci kastélyban – Széchenyi szellemében – kandalló készült. A nagyugróci kastély lépcsőháza a többi teremhez hasonló módon díszített és faburkolatos, így fokozva a „komfort" érzését, továbbá a homlokzat középső, trapéz alaprajzú kiugrása nagyon is úgy néz ki, mint egy angol zárterkély vaskosabb magyar kiadásban.

Oroszvárat Franz Beer, Nagyugrócot Alois Pichl, Vépet Johann Romano tervezte. Egyikük sem angol építész volt; valamennyien Bécsben, illetve a Habsburg monarchia különböző pontjain dolgoztak. Beer tervezte Schwarzenberg herceg számára udvari építészi minőségében a csehországi Hluboká (Frauenberg) kastélyát, Közép-Európa legnagyobb és legpompásabb ilyen jellegű építményét. Az 1840-es évekre a várszerű építési modor és a felújított Tudor-stílus, bár eredendően Angliából érkezett, a közép-európai építészet fő áramába kerülve meggyökeresedett. Lőréses mellvédek és tornyocskák hamarosan megjelentek városi lakóházakon, sőt középületeken is. Ez a modor annyira beépült a régió építészeti formakincsébe, hogy amikor például 1857-ben Gerster Károly a pesti építőmesterek céhéhez mesterjogért folyamodott, remekfeladatként nevelőintézetet kellett terveznie *„az angol úrilak- vagy Erzsébet-stílusban"*[64]

Az 1850-es években egy másik angol divat is megjelent a magyar építészetben, a „cottage" (kunyhó) stílus. A legnagyobb ilyen épületek egyike valóságos kastély léptékben Bogáton épült gróf Festetics Dénes megbízásából (1856–61).[65] Joggal feltételezhetjük, hogy brit könyvek és rajzok köz-

22. William Burn egyik „cottage"-terve a Festetics család levéltárában.

vetítették az új modort: a Festetics család levéltárában őriznek egy sorozat cottage-okhoz készült tervrajzot, melyek William Burn skót építész szignóját és az 1855-ös datálást viselik.[66] Sajnos a bogáti kastély építésze egyelőre ismeretlen.

Ranolder János csopaki villája az angol építészet részletekben pontatlan átvételére példa. Ranolder veszprémi püspök az Anglia-járók nagy nemzedékéhez tartozott.[67] 1860 körül elhatározta, hogy villát építtet, de építésze, Szentirmay József nem volt járatos ebben a modorban.[68] Így tervezhette meg a sűrű osztású nagy ablakokat, melyek megtévesztően hasonlítanak az angol elhúzható ablakokhoz (sash window), bár valójában nem úgy működnek.

Szentirmayt nem lehet hibáztatni. Akkoriban nagyon kevés építész jutott el Angliába. Kulturális különbségek is elijeszthették őket, de Nagy-Britanniában egyébként is alig működtek építészeti oktatási intézmények, ahol képezhették volna magukat.[69] Ott az ifjak egy-egy gyakorló építészhez álltak be a szakma elsajátítására, és ez a személyes oktatási forma sok külföldinek komoly akadályt jelentett. Kivételek természetesen akadtak. Wieser Ferenc későbbi pesti építész például több évet töltött Angliában az 1840-es és '50-es években, bár az 1847-ben Harriet Pither-rel kötött házasságán túl más részlet szigetországbeli tartózkodásáról nem ismert.[70] A neogótikus Weber-villa Budán és más épületei határozottan angolos jellegűek. Egy magyarról tudjuk konkréten, hogy valamilyen nagy-britanniai képzésben részesült: Voyta Adolf két évig Thomas Brassey vasútépítő irodájában dolgozott.[71] Sajnos az 1860-ban Magyarországra visszatért Voyta tevékenysége még feltáratlan; csak találgatás tárgya lehet, vajon volt e szerepe az elkövetkező évtizedekben a Dunántúlon felépült, furcsán megkésettnek tűnő, angolos stílusú kastélyok tervezésében. Azonban sem Wieser, sem Voyta nem tartozott a magyar építészek elitjéhez. A legjelentősebb magyar építészek ebben az időben Ausztriában és Németországban végezték tanulmányaikat.

1860 után a Tudor és a várszerű építési modor kiment a divatból, a magyarországi kastélyok inkább tisztán neogótikus, de még gyakrabban neorenszánsz vagy neobarokk stílusban épültek. Néhány neogótikus épületnek is határozottan angolos jellege volt, mint például a martonvásári kastélynak, melyet egy ismeretlen építész alakított ki a Brunszvik család számára az 1870-es évek első felében.[72] A Nádasdy család nádasdladányi kastélya különleges; 1873-76-ban épült a Tudor és a várszerű modor minden elemével.[73] Az ekkor Magyarországon már divatjamúlt stílusvariánshoz a család vélt angol leszármazása miatt ragaszkodhattak. Azt is tudjuk, hogy melyik angol mintakönyvet használta a megbízó és építésze, Linzbauer István budapesti építész: Joseph Nash *The Mansions of England in the Olden Times* c. munkájának 1869–72-es kiadását, melyet a Nádasdy család könyvtárában őrzött. Ugyanezt a mintakönyvet használhatta az 1880-as években – Linzbauer halála után – Hauszmann Alajos is, amikor a nyitott fa fedélszékes ősök csarnokát tervezte. A nádasdladányi kastély azért is példaértékű, mert benne megvalósult a terek elosztásának és specializálódá-

sának az a rendszere továbbá a technikai felszereltség magas foka, melyet Széchenyi már az 1830-as években képviselt és amely az angliai kastélyépítészetet a 19. század folyamán jellemezte.[74]

*

Mint láttuk, az „angolkert" és a kényelmes ház eszméje a 19. század nagy részében jelen volt a magyar kertművészetben és építészetben. Az angol kerttervezés hatása Magyarországon nagyobb és tartósabb volt, mint az angol lakóház-építészeté. A festői és a tájképi kert iránt érzett lelkesedés a 19. század végéig eltartott, sőt, az angol indíttatású kerttervezési elvek és gyakorlat a maga gazdagságában és változataiban a magyarországi kertművészet legfontosabb vonulatát, valójában az alapját képezte. Az angol ház, a komfort kérdése az 1830-as évektől izgatta a magyarokat, a kifejezetten angol indíttatású várszerű és rokon stílusvariánsok divatja érdemben az 1840-es és 50-es évekre korlátozódott. Az angol háztervezési és műszaki újítások ellenben tovább éltek, a magyar építészeti, illetve építőipari kultúra szerves részévé váltak anélkül, hogy különösebb nemzeti jellegük maradt volna. (Sajátos kivétel az öblítéses vécé, amit a mai napig „angol vécé"-ként is számon tart a magyar nyelv.)

A 20. század elején az angol építészet újabb eszméi érték el Magyarországot, pl. az Arts and Crafts és a kertváros mozgalom, ami igencsak érintette a lakóház-építészetet is. Azonban a stílus már más volt, és e mozgalmakat a korábbiakhoz képest új ideológiai és művészeti eszmék táplálták.

További kutatásra lesz még szükség, hogy az angol kapcsolatok szövedékét és hatását még jobban megismerjük. Sok részletkérdés és még több konkrét alkotás vizsgálata van még hátra. A jelenlegi tendenciák szerencsére kedvezőek: mind a kertművészet, mind az enteriőrművészet kutatása fellendülőben van Magyarországon, ami új eredményeket ígér.

JEGYZETEK

* Ez a tanulmány átdolgozott változata az eredetileg angolul, József SISA: The 'English Garden' and the Comfortable House. British Influences in Nineteenth-Century Hungary címen megjelent írásnak. In: Britain and Hungary. Contacts in Architecture and Design during the Nineteenth and Twentieth Century. Szerk. Gyula ERNYEY. Bp., 1999. 71–94. Köszönetemet fejezem ki Eve Kahnnak, Stefan Muthesiusnak és Gavin Stampnek a tanulmány elkészítéséhez nyújtott segítségükért.

[1] Az angol–magyar kapcsolatok szerteágazó irodalmából most csak az egyik legátfogóbb jellegű tanulmányt idézem. Sándor FEST: Anglo–Hungarian Historical and Cultural Relations. Különlenyomat az Angol Filológiai Tanulmányok – Hungarian Studies in English IV. kötetéből. Debrecen, 1969. Az európai összképhez lásd „Sind Briten hier?" Relations between British and Continental Art 1660–1880. München, 1981.

[2] Az anglománia magyarországi történetéhez lásd László ORSZÁGH: „Anglomania" in Hun-

gary, 1780–1900. The New Hungarian Quarterly XXII. No. 82 (Summer 1981), 168–179.

[3] Az angolkert Nagy-Britannián kívüli hatásáról többek közt lásd Nikolaus PEVSNER (szerk.): The Picturesque Garden and Its Influence outside the British Isles. Washington, D.C. 1974; Adrian von Buttlar: A klasszicizmus és a romantika kertművészete. Bp., 1999. (eredeti kiadás Köln, 1989.)

[4] A magyar angolkertekről egyebek közt lásd Anna ZÁDOR: The History of the English Garden in Hungary. Acta Historiae Artium XXXIII. (1987–8), 291–344; GALAVICS Géza: Magyarországi angolkertek. Budapest, 1999. Az angol kapcsolatok egyes kérdéseiről lásd József SISA: Landscape Gardening in Hungary and Its English Connections. Acta Historiae Artium XXXV. (1990–2), 193–206.

[5] PAPP Júlia: Művészeti ismeretek gróf Sándor István (1750–1815) írásaiban. Művészettörténeti Füzetek 21. Budapest, 1992. 32, 121.

[6] [SÁNDOR István]: Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldetett levelei. Győr, 1793. 293, 295

[7] BENKŐ Loránd: (szerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, III. Budapest, 1976. 108.

[8] SÁNDOR 6. jegyz. i. m. 313.

[9] József SISA: Count Ferenc Széchényi's Visit to English Parks and Gardens in 1787. Garden History XXII. (1994) 64–71.

[10] ÖRSI Károly: A nagycenki kastélykert története. Műemlékvédelem XX. (1976) 4–12.

[11] Robert TOWNSON: Travels in Hungary with a Short Account of Vienna in the Year of 1793. London, 1797. 50. (Az eredeti angol szöveg fordítása a jelen tanulmány szerzőjétől.)

[12] HORNYÁK Mária: A Brunszvik család martonvásári angolkertjének története a források tükrében. Művészettörténeti Értesítő, XLI. (1992), 87–97; Jana SULCOVÁ: Tri kapitoly zo stavlenych dejín kastiela v Dolnej Krupej. Ars 1996, 13. sz. 161–214.

[13] Heinrich NEBBIEN: Ungarns Folks-Garten der Koeniglichen Frey-Stadt Pesth (1816), szerk. Dorothee NEHRING. München, 1981.

[14] Miss PARDOE: The City of the Magyar, and Hungary and Her Institutions in 1839–40, III. London, 1840. 361. (Az eredeti angol szöveg fordítása a jelen tanulmány szerzőjétől.)

[15] Budapesti Történeti Múzeum, Kiscelli Múzeum, Tervtár: 17.648.1 – 17.648.10

[16] SISA József: A vépi volt Erdődy-kastély Vas megyében. Műemlékvédelem XXI. (1977) 170–173.

[17] CSATKAI Endre: Kazinczy és a képzőművészetek. Budapest, 1983. 35.

[18] SISA József: „Bárki mit mond is, az Architectura törvényi csupa önkényen alapulnak." Széchenyi István építészeti érdeklődése, Művészettörténeti Értesítő XLI. (1992) 47.

[19] SISA József: Alois Pichl (1782–1856) építész Magyarországon. Művészettörténeti Füzetek 19. Budapest, 1989. 65.

[20] SISA József: A csákvári Esterházy-kastély parkja. Művészettörténeti Értesítő XLVI. (1997) 170.

[21] Országh 2. jegyz. i. m. 175.

[22] PULSZKY Ferenc: Életem és korom, I. Budapest, 1958. 124. (Eredeti kiadás: 1880–82).

[23] [Ferenc PULSZKY]: Aus dem Tagebuche eines in Grossbritannien reisenden Ungarn. Pesth, 1837. 77. (Az eredeti német szöveg fordítása a jelen tanulmány szerzőjétől.)

[24] SZEMERE Bertalan: Utazás külföldön. Budapest, 1983. 330–331. (Eredeti kiadás 1840)

[25] TÓTH Lőrinc: Úti tárca 5. Britföldön. Pest, 1844. 216–217.

[26] H. E. MILNER: The Art and Practice of Landscape Gardening. London, 1890. 106–111.; PÉCZELI Piroska: A keszthelyi Festetics-kastély. Budapest, 1964. 30.; Magyar Országos Levéltár: T 3. No. 531–532. Milneren kívül, aki kerttervező volt, alighanem angol kertészek is dolgoztak Magyarországon. Ismert például, hogy 1875-ben egy bizonyos Albert Millard működött Kolozsváron, ahol a városi sétány gondozása volt a feladata. KŐVÁRY István: A kolozsvári sétatér keletkezés és fejlődése 1812–1886. Kolozsvár, 1886. 27.

[27] Széchenyi ez irányú érdeklődéséről általában lásd SISA 18. jegyz. i. m. 45–61.

[28] Gróf SZÉCHENYI István naplói. Szerk.: VISZOTA Gyula. I. kötet. Budapest, 1925. 782. (Az eredeti német szöveg fordítása a jelen tanulmány szerzőjétől.)

[29] Uo. II. kötet. 1926. 294.

[30] Uo. IV. kötet 1934. 336.

[31] Uo. IV. kötet 1934. 314.
[32] Uo. IV. Kötet 1934. 450.
[33] Széchenyi könyvének történetéről lásd SISA 18. jegyz. i. m. 48–52.; FENYŐ Ervin: A Buda-pesti por és sár kiadástörténete. In: SZÉCHENYI István: Buda-pesti por és sár. Budapest, 1995. Lásd szintén: József SISA: English Influence on Hungarian Romantic Architecture. The New Hungarian Quarterly XIII. No. 87. (Autumn 1982) 182–185.
[34] SZÉCHENYI István: Pesti por és sár. Töredékek Gróf Széchenyi István fennmaradt kézirataiból. Szerk. TÖRÖK János. Pest, 1866. Egy új kiadás kissé megváltoztatott címmel néhány évvel ezelőtt jelent meg. (Lásd 33. jegyz.) Az elkövetkezőkben ebben a tanulmányban az utalások az 1866-os kiadásra vonatkoznak.
[35] SZÉCHENYI előző jegyz. i. m. 30.
[36] Uo. 38.
[37] A német nyelvű államokról e tekintetben lásd Stefan MUTHESIUS: Das englische Vorbild. München, 1974. 56–59, 71–73.
[38] N. KARAMZIN: Letters of a Russian Traveller, ford. Florence JONAS (1958). Idézi Alec CLIFTON-TAYLOR: The Pattern of English Building, 4. kiadás, szerk. Jack SIMMONS. London – Boston, 1987. 210.
[39] Karl Friedrich SCHINKEL: Reise nach England Schottland und Paris. Szerkesztette és jegyzetekkel ellátta Gottfried RIEMANN, a tanulmányt írta David BINDMAN. Berlin, 1986.
[40] Mary FOX (szerk.): The Country House (with Designs). London, 1843.
[41] WELDEN: Ueber dekorierende Landschaft-Gartenkunst. Anlagen sogenannter Natur- oder englischer Garten und Gebäude, im großen, wie im kleinsten Maßstaben, ganz vorzüglich für Deutschland und die wohlhabendere Mittelklasse berechnet. Allgemeine Bauzeitung IV. (1839) 23–31, 54–64, 91–103, 122–137, 171–185, 211–221.
[41] [PÜCKLER-MUSKAU]: Briefe eines Verstrobenen. Ein fragmentarisches Tagebuch aus England, Wales, Irland und Frankreich, geschrieben in den Jahren 1828 und 1829. (2. kiadás) Stuttgart, 1831. 3.
[43] SZÉCHENYI Naplók (28. jegyz. i. m.) II. 723.
[44] BÁRTFAI SZABÓ István: Gróf Széchenyi István könyvtára. Budapest, 1923. 17.
[45] Önálló könyv a témáról Németországban később született, Robert DOHME: Das englische Haus. Berlin, 1889. A téma klasszikusa azonban nem ez, hanem az ugyanilyen címmel 1904–5-ben ugyancsak Berlinben megjelent, máig felülmúlhatatlan mű Hermann MUTHESIUStól (3 kötet). Tömörített angol nyelvű kiadása 1979-ben jelent meg.
[46] GOROVE István: Nyugot. Utazás külföldön, II. Pest, 1844. 45.
[47] TÓTH 45. jegyz. i. m. 6. Az angol sorházakról lásd Stefan MUTHESIUS: The English Terraced House. New Haven – London, 1982.
[48] IRINYI János: Német-, francia-, és angolországi Uti jegyzetek, II. Halle, 1846. 135–136.
[49] J. CORNFORTH: English Interiors. 1790–1848, the Quest for Comfort. 1978. (ezt a munkát nem tanulmányoztam személyesen); Witold RYBCZYNSKI: Home. A Short History of an Idea. Harmondsworth, 1987.
[50] PULSZKY 23. jegyz. i. m. 55–56.
[51] SZEMERE 24. Jegyz. i. m. 272.
[52] SŐTÉR István: Eötvös József (2. kiadás) Budapest, 1967; EÖTVÖS József: Levelek. Szerk. OLTVÁNYI Ambrus. Budapest, 1976.
[53] EÖTVÖS József: A falu jegyzője. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1971. 154–155. (Eredeti kiadás 1845.)
[54] Dávid Ferenc közlése
[55] KRISZT György: Nagycenk. Bp., 1982. 10.
[56] ZÁDOR Anna – RADOS Jenő: A klasszicizmus építészete Magyarországon. Bp., 1943. 166; Sisa 18. jegyz. i. m. 52.
[57] PODMANICZKY Frigyes: Egy régi gavallér emlékei. Válogatás naplótöredékeiből 1824–1887. Szerk. STEINERT Ágota. Bp., 1984. 344–345.
[58] David WATKIN: Regency. A Guide and a Gazetteer. London stb., 1982.
[59] A windsori kastély közép-európai recepciójáról lásd Viktor KOTRBA: Die Anfänge der Neugotik in den böhmischen Ländern. Alte und Moderne Kunst, X. (1965) 81. sz., 43–44; Klaus EGGERT: Der sogenannte „Historismus" und die romantischen Schlösser in Österreich. In Renate WAGNER-RIEGER – Walter KRAUSE (szerk.): Historismus und Schlossbau. München, 55–82.
[60] SZEMERE 24. m. 315–316.
[61] KOMÁRIK Dénes: A romantikus kastélyépítészet kezdetei Magyarországon. Építés-Építészettudomány VII. (1975) 431–451; SISA 16. jegyz. i. m.

[62] SISA 19. jegyz. i. m.
[63] PULSZKY Ferenc: Két magyar úri lak. Fővárosi Lapok 1877. 150. sz. 130, 131.
[64] KOMÁRIK Dénes: Építészképzés és mesterfelvétel a XIX. században. Pesti mesterek és mesterjelöltek. Építés- Építészettudomány III. (1971) 399.
[65] SISA József: Adalékok a magyarországi romantikus kastélyépítészethez. Ars Hungarica VIII. (1980) 115–116.
[66] Uo. 115.
[67] ORSZÁGH 2. jegyz. i. m. 175.
[68] SISA 65. Jegyz. i. m. 118.
[69] Roger DIXON – Stefan MUTHESIUS: Victorian Architecture. London, 1978. 14.
[70] KOMÁRIK Dénes: Wieser Ferenc (1812–1869). Művészettörténeti Értesítő XXXVI. (1987) 142–154.
[71] SISA József: Magyar építészek külföldi tanulmányai a 19. század második felében. Művészettörténeti Értesítő XLV. (1996) 177.
[72] HORNYÁK Mária: Martonvásár – Brunszvik-kastély és Beethoven Emlékmúzeum. Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára 368. Budapest, 1990.
[73] SISA József: A nádasdladányi Nádasdy-kastély. Művészettörténeti Értesítő XLX. (2000) 21–54.
[74] Mark GIROUARD: The Victorian Country House. New Haven – London, 1979.

Hornyik Sándor

A KREATIVITÁS ELMÉLETE ÉS GYAKORLATA ERDÉLY MIKLÓS MUNKÁSSÁGÁBAN

Először a XIX. század második felében Galton vizsgálta a zsenik természetét egy kialakulóban lévő tudományág, a pszichológia keretein belül. Galton a zsenialitás örökletes meghatározottságát kutatta.[1] Ám e korai kísérlet folytatása sokáig váratott magára. A pszichológia klinikai tudománnyá vált a XX. század elején, amelynek homlokterében inkább a patologikus esetek kutatása állt, nem pedig a gondolkodás innovatív teljesítményeinek vizsgálata. A szakirodalom egybehangzóan 1950-re teszi a kreativitáskutatás fellendülésének kezdetét.[2] 1950-ben J. P. Guilford az Amerikai Pszichológiai Társaság előtt mondott elnöki beszédében és a társaság lapjában megjelent tanulmányában hívta fel a figyelmet a kreativitáskutatás elhanyagoltságára.[3] Ez szimbolikus aktus is volt egyben, amely kifejezte a növekvő társadalmi és gazdasági igényt a kreativitás kutatására. Magyarországon 1974-ben jelent meg Erika Landau összefoglaló munkája: *A kreativitás pszichológiája*. Erdély Miklós nemcsak, hogy olvasta Landau művet,[4] hanem az általa vezetett Kreativitási gyakorlatokon is „kötelező olvasmány"-nak számított a könyv.[5] P. Watzlawick, J. Weakland, R. Fisch: *Változás* c. művét viszont nem ismerte Erdély. A szerzők kreativitással kapcsolatos felfogása, gondolkodásmódja, érdeklődési köre azonban szoros párhuzamba állítható Erdély Miklóséval. Mivel Erdély csak egy rövid tanulmányban fejtette ki kreativitással kapcsolatos nézeteit[6], érdekes és tanulságos lehet az övéhez hasonló logikai rendszer ismertetése.

A kreativitás fogalma a hatvanas-hetvenes évek fordulóján a művészeti életben is megjelent Joseph Beuys és Robert Filliou munkásságában. Erdély mindkét művész munkáit ismerte, Beuysról esszét is írt.[7] Mindhárom művész gondolkodásában fontos szerepet töltött be a kreativitás eszméje, amely elválaszthatatlanul összefonódott a szabadság fogalmával is. Erdélyre, Beuysra és Fillioura is elementáris erővel hatottak az 1968-as események. Bizonyára egyetértettek volna abban is, hogy a művészet fogalmát sokkal tágabban kell értelmezni annál, mint ahogy a „szakemberek" teszik. Erdély az említett hatások után maga is vállalkozott gyakorlati művészetpedagógia művelésére. 1975-től Maurer Dórával közösen Mozgástervezési és kivitelezési gyakorlatokat indított a Ganz Mávag Művelődési Központban, ami 1976-ban a Kreativitási gyakorlatok nevet vette föl. Az 1977-ben megszűnt gyakorlatok folytatásaként szervezte meg Erdély a Fantáziafejlesztő gyakorlatokat (FAFEJ). Ebből nőtt ki 1978-ban a kor egyik legprogresszívebb alkotócsoportja az InDiGo (Inter Diszciplináris Gondolkodás), amelynek tevékenysége már túlmutat a szorosabb értelemben vett művészetpedagógián.

A kreativitás pszichológiája

Erika Landau a kreativitáskutatás három aspektusát emeli ki könyve elején: a személyiséget, a folyamatot és a produktumot. A szakirodalom általában a három nézőpont egyikét előtérbe állítva vizsgálja a kreativitást. Guilford írt elsőként kreatív személyiségjegyekről. Ezek szerinte: a könnyedség (fluency), a rugalmasság (flexibility), a kidolgozottság (elaboration) és az eredetiség (originality).[8] Guilford ezeket a személyiségjegyeket esetenként tovább is osztja. Megkülönböztet szóbeli, asszociációs, ötletszülési és kifejezési könnyedséget, ill. spontán és adaptív rugalmasságot is.[9] Az általa kidolgozott kreativitás-teszt definíciói alapján a könnyedség az a képesség, amellyel szavakra, gondolatokra vagy asszociációkra emlékezünk. A rugalmasság gondolataink egymásba fordíthatóságát és problémákra alkalmazhatóságát fejezi ki. Az elaboráció az a képesség, amelynek segítségével a meglévő információinkból felépíthetünk egy gondolati struktúrát. Az originalitás pedig a dolgok másképp látásának képessége.[10] Ezek közül az utolsó a legfontosabb, amely megkülönbözteti a divergens (többirányú) gondolkodást a konvergens (egyirányú) gondolkodástól. Barron még egy fontos kreatív személyiségjegyet határozott meg: a külvilággal szembeni nyitottságot, amit az originalitás mellett a kreatív személy leglényegesebb tulajdonságának tekint.[11] Guilford nyomdokain Lowenfeld, majd Getzels próbálta meg tesztek segítségével elhatárolni a kreativitást az intelligenciától. Szerintük az intelligencia az információk raktározásának és ismert minták szerinti összekapcsolásának képessége, amely inkább konvergens gondolkodásban nyilvánul meg. Ezzel szemben a kreatív egyének egymástól látszólag távoli információkat is képesek a divergens gondolkodás segítségével összekapcsolni és ezáltal újszerű megoldásokkal szolgálnak. Torrance a kreativitás és az intelligencia kutatása során eljutott addig a pontig, hogy a kreativitás szerinte teljesen független az intelligenciától.[12] Kutatásai során kimutatta, hogy az iskolákban előnyben részesítik a konformitást, a tanult módszerek konvergens, megoldásra irányuló alkalmazását a szabad, divergens, kreatív gondolkodással szemben.

Akik a személyiség helyett inkább a folyamatra koncentrálnak, azok a kreativitást problémamegoldásnak tekintik. A problémamegoldás folyamatát általában négy fázisra osztja a szakirodalom: előkészítési fázis, lappangási fázis, felismerési fázis és igazolási fázis.[13] „Az előkészítési fázis a probléma felfogását és a problémára vonatkozó információk összegyűjtését foglalja magába. A lappangási fázis olyan várakozási idő, amelyben nem tudatosan keressük a megoldást. A felismerési fázisban előáll a megoldás hirtelen felismerése. Ennek a megoldásnak az ellenőrzése és igazolása a negyedik fázisban történik." – foglalja össze röviden E. Landau.[14] A problémamegoldás típusát tekintve egy másik felosztás szerint megkülönböztetnek organizált és inspirált folyamatot. Az inspirált folyamatban nem ismerik a megoldás eredetét, itt a lappangási fázis válik különösen fontossá,

a tudatalatti asszociációs kapcsolásai. Míg az organizált folyamatban ismert megoldási sémák újszerű alkalmazásáról, csoportosításáról van szó. A kreatív produktum legismertebb meghatározása Ghiselintől származik: „A kreatív teljesítmény ... egy jelentésuniverzum első formába öntése, annak kifejezése, hogy az egyén hogyan érti meg világát és saját magát."[15] Ghiselin két szintet különböztet meg a produktumok esetében: elsődlegest és másodlagost. Az elsődleges termék megváltoztatja egy kultúra jelentésuniverzumát, míg a másodlagos csupán bővíti azt.

A kultúra említése nyilvánvalóvá teszi, hogy a kreativitás nem vizsgálható és definiálható csupán az egyének vonatkozásában. Erre Landau is felhívja a figyelmet a kreativitás motivációit vizsgáló pszichoanalitikus és kommunikatív elméletek tárgyalása során. A pszichoanalitikus elméletek az egyén múltjában keresik az alkotóképesség gyökereit. Mc Clelland szerint: „A jövő tudósa egyszerűen egy olyan fiatal, aki az anyja iránti szerelméből és az apa iránti gyűlöletből fakadó szégyenérzését az apával való korai és teljes azonosulással oldja fel, valószínűleg a fallikus fázisban."[16] Mc Clelland és kollégái téziseit Freud alapozta meg szublimációs elméletével, amely szerint minden kulturális teljesítmény a libidó energiájának eltérítésére vezethető vissza. Az egzisztencialista elméletek az önmegvalósításban látják a kreativitás legfontosabb mozgatórugóját.[17] Rolo May szerint az önmegvalósítás a szubjektum és a külvilág találkozása során következik be. Ez az elmélet már átvezet a kreativitás kommunikatív elméletei felé, amelyek szerint a kreativitás fő motivációja a kommunikáció. A kreatív személy a külvilágból érkező impulzusok (feladatok) hatására, a külvilág iránti kíváncsiságától hajtva egyre többet akar felfogni az őt körülvevő világból.

Landau munkáját *A kreativitásra való nevelés* c. fejezettel zárja, amelynek elejéről egy hosszabb szövegrészt idézek, mivel leginkább ez hathatott Erdély Miklósra: „A kreativitáskutatásból fakadó egyik legfontosabb feladat az interdiszciplináris nevelés. A tudós, a filozófus, a művész és nem utolsósorban a pszichológus az embert a saját szempontjából vizsgálja és kutatja. A nevelő feladata viszont az, hogy az egyes tudományok között úgy alakítsa ki a kapcsolatokat, hogy a tanuló kreatív egyénné váljon. A tanulónak meg kell tanulnia, hogy a külvilágban nyitottan és előítélet nélkül tájékozódjon, mérlegelje a különböző lehetséges megközelítési módokat és ezeket tapasztalati világának különböző területeiről származtassa. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a tanuló a felvetett problémához más tantárgyakból idéz fel asszociációkat vagy ezt az új problémát más, már tanult (vagyis tapasztalt) problémával hozza kapcsolatba."[18]

Landau szerint a kreatív nevelés elengedhetetlen feltétele a kreatív nevelő. A kreatív nevelés mellett – amely elsősorban az általános iskolákra vonatkozik – szó esik a kreativitásra való átnevelésről is. Ezen a területen A. F. Osborn tette meg az első lépéseket az általa kidolgozott CPS (Creative Problem Solving) gyakorlatokkal.[19] Bebizonyította, hogy a kreatív magatartás az élet minden területén hasznos lehet az emberek számára. „A gon-

dolkodásban kimutatta a perceptuális, emocionális és kulturális gátlásokat. Perceptuális gátláson a problémák izolálásának és lehatárolásának nehézségeit érti. A kulturális és emocionális gátlások között a konformizmust, az ész és a logika túlértékelését, a hibáktól való félelmet, a perfekcionizmus vonzását és a tekintélytiszteletet hangsúlyozza."[20] A gátlások oldására csoportos „brainstorming" gyakorlatokat dolgozott ki, amelynek lényege a késleltetett megítélés. A résztvevők szabadon asszociálhatnak, gondolataikat nem éri represszív kritika sem a vezető, sem a csoport más tagjainak részéről. Ez az utolsó fejezet bizonyosan nagy hatással volt Erdély Miklós vezetői magatartására a Kreativitási és a Fantáziafejlesztő gyakorlatokon. A CPS gyakorlatokról leírtak hatottak a foglalkozások szellemiségére is. Landau könyvének fontosságát mutatja, hogy a Kreativitási gyakorlatok egyetlen nagyobb kiállításához készült katalógus rengeteget idéz belőle.[21]

A kreativitás mint problémamegoldás

Watzlawickék munkájának középpontjában a problémák kezelése és megoldása áll. A könyvet pszichoterapeuták írták, akiknek feladata a hozzájuk forduló betegek kezelése, azonban a pszichotikus rendellenességek esetében nagyon nehéz határt vonni a beteg és az egészséges személyiség között. Így könyvük mindenkihez szól, akiknek nehézségeik vannak problémáik megoldása terén. Mivel az emberek lelki problémái nem választhatóak el szociális kontextusuktól, az interdiszciplináris szemlélet szükséges velejárója a rövidtávú problémamegoldó terápiának. A szerzők azonban az interdiszciplinaritást ennél tágabb, ismeretelméleti kontextusban is használják.

A könyv egy példázattal kezdődik, amelyben egy látszólag illogikus lépés old meg egy problémát. Egy középkori vár védői a hosszú ostrom alatt kifogytak élelmiszerkészleteikből, így az éhhalál vagy a vár feladása között kellett dönteniük. A kapitány ekkor megsüttette az utolsó ökröt, beletöltette a hasába a maradék gabonát, majd átdobatta az egészet a vár falán a védők legnagyobb meglepetésére.[22] A megvető üzenet láttán az ostromlók elvonultak a vár alól, mivel azt hitték, hogy a várbelieknek még rengeteg a tartaléka. Az effajta látszólag ésszerűtlen cselekedetek gyakran vezethetnek állandósulni látszó problémák megoldásához.

A problémák kezelésének szemléltetéséhez matematikai elméleteket hívnak segítségül a szerzők: a csoportelméletet és a logikai típusok elméletét. A csoportelmélet alapján a rendszereken belüli változásokat írhatjuk le, azaz egy csoport tagjaival végezhetünk műveleteket, de nem tudjuk vizsgálni a csoport és tagjainak logikai viszonyát. Ehhez már a logikai típusok elméletére van szükségünk, amelynek segítségével kiléphetünk egy rendszerből, és azt egy tágabb rendszer keretein belül más rendszerekkel összehasonlítva vizsgálhatjuk. Egy rendszer vagy egy játék[23] szabályait csak kívülről

tudjuk megváltoztatni. A játékon belül csak olyan lépéseket tehetünk, amit engedélyez a játék. Viszont ha illogikus módon kilépünk a rendszerből, akkor olyan lépéseket teszünk, ami a rendszeren belülről szemlélve teljesen értelmetlen. Ezeket nevezik paradoxonoknak, látszólagos ellentmondásoknak. Ilyen paradox lépés volt a védők szemében – akik kizárólag az éhen halni vagy feladni a várat rendszerén belül gondolkodtak – a kapitány látszólag illogikus döntése: az élelmiszertartalék maradékának kidobása a várból. A kapitány képes volt kilépni egy zárt, kétirányú logikai rendszerből, és rájött, hogy a maradék élelem kiporciózása nem jelenthet megoldást a problémára. A várkapitány látszólag illogikus lépését nevezik a szerzők másodfokú változásnak.[24]

Egy általánosabb példa a nyelvek esete: egy nyelven számtalan dolgot kifejezhetünk, azonban a nyelv egészére vonatkozó állításokat csak egy másik nyelven (metanyelven) közölhetünk, amely már magasabb logikai szinten kell hogy álljon, mivel tartalmaz az előző logikai szint egészére vonatkozó állítást is.[25] A logikai sor természetesen a végtelenségig folytatható, és talán jobban megvilágítja a logikai típusok elméletét, mint előző, kissé földhöz ragadt példánk. Vagyis egy rendszeren belülről nem állíthatunk semmit a rendszer egészére vonatkozóan – Gödel híres tétele szerint: egy rendszeren belülről nem igazolható a rendszer konzisztenciája.[26]

Szerzőink A. Koestler biszociáció elméletére is hivatkoznak a másodfokú változás kontextusában[27], amikor is egy eszmét (vagy ha tetszik problémát) két, egymástól független rendszer részeként tudunk szemlélni és a két rendszer közötti gondolati ugrás (másodfokú változás) elvezethet a probléma megoldásához. Erdély Miklós is ismerte Koestler elméletét és beépítette saját művészetelméletébe is.[28] A paradoxonok szellemisége is közel állt Erdélyhez, amelyekről egy egész fejezet szól Watzlawickék könyvében. Erdély nemcsak a matematika és a természettudományok logikai paradoxonaihoz vonzódott – Russel féle halmazelméleti paradoxon, Heisenberg féle határozatlansági reláció, relativitáselmélet – hanem a keleti gondolkodás, a zen buddhizmus paradoxonaihoz: a koanokhoz is.[29] A koanok szintén egy leegyszerűsödött, két pólusú gondolkodási rendszerből nyújtanak kiutat, amely szerint ha egy állítás nem igaz, akkor az ellenkezője biztosan igaz. A koan egymásnak látszólag ellentmondó állításokból áll. Watzlawickék példája a következő: Tai Hui zen mester egy botot mutatott tanítványainak és ezt mondta: „Ha ezt botnak nevezitek, állíttok; ha nem botnak nevezitek, tagadtok. Hogyan tudnátok megnevezni az állításon és a tagadáson kívül?"[30] Szembesülve a paradoxonnal, hogy egyik állítás sem feltétlenül igaz – hanem az igazság egy magasabb logikai szinten van – eljuthatunk a „szatori"-hoz, vagy Watzlawickék szavaival: egy magasabb logikai szintre.

Watzlawick, Weakland és Fisch Koestler biszociáció elméletére, a zen buddhizmus filozófiájára és Wittgenstein játékelméletére támaszkodva, interdiszciplináris eszközökkel megalkottak egy problémamegoldó technikát, amelyet frappánsan „az átalakítás nemes művészetének" neveztek. Rövi-

den így foglalják össze módszerüket: „Az átalakítás tehát azt jelenti, hogy megváltoztatjuk azt az érzelmi vagy konceptuális keretet, amelyben egy helyzetet felfog valaki, s egy másikba helyezzük, amelybe ugyanennek a szituációnak a tényei éppolyan jól vagy még jobban beleillenek, s ezáltal megváltozik az egésznek a jelentése."[31] Erdély Miklós hozzájuk hasonlóan felhasználta Koestler és Wittgenstein elméleteit, és hatott rá a zen buddhizmus filozófiája is, a végeredmény azonban egy a pedagógiában is alkalmazott művészetelméleti rendszer lett, melynek holisztikus szemlélete nem is áll olyan távol egy hasonlóan széles látókörű pszichoterápia szemléletétől.

A kreativitás egyetemessége Koestler filozófiájában

A tudomány és a művészet kapcsolatának holisztikus felfogásáról Erdély Miklós így ír: „Tehát erről (a holisztikus felfogásról – HS) nem szabadna lemondani, az egyik legnagyobb emberi, szellemi-lelki teljesítményről, ami egy egésznek a felfogását jelenti, és annak fogalmi megközelítését."[32] A két szféra egységes szemléletének kidolgozásán fáradozott Arthur Koestler. Erdély Miklós ismerte Koestler biszociáció elméletét, amelyet saját művészetelméletébe is beépített[33], élete alkonyán pedig egy *Koestler* c. festményt is alkotott.

Koestler szerint a tudomány és a művészet fejlődésében ugyanazok a kreatív energiák működnek, ezért a két szféra megismerése egymástól elválaszthatatlanul összefonódik. Mindkét terület mozgatórúgója a szabad, kötöttségektől mentes, kreatív gondolkodás. Koestler a kreativitás problémakörével *The Act of Creation* c., hatalmas volumenű munkájában foglalkozik. A mű alapgondolata az, hogy a humorban, a tudományban és a művészetben ugyanolyan alkotói módszerek érvényesülnek. A mű két könyvből épül fel, amelyek közül én csak az elsőt ismertetem. A második könyv az író szándéka szerint az elsőben kifejtett analógiák természettudományos megalapozását szolgálja. Koestler a teljességre törekedve a sejtbiológia, a neurofiziológia, az etológia és a pszichológia elméleteit felhasználva támasztja alá az első könyv téziseit.

Koestler a nevetés logikájának ismertetésével kezdi könyvét. A vicc működésének lényegét abban látja, hogy a mesélő a történetet hirtelen az addigi referenciasíkkal össze nem egyeztethető referenciasíkra helyezi át. A következő viccet hozza fel egyik példájául: Egy márki XIV. Lajos udvarában belép a saját hálószobájába és egy püspököt talál az ágyában a feleségével, kifejezetten intim helyzetben. A márki lassan a nyitott ablakhoz sétál és áldásra emeli a kezét. A rémült feleség meglepve kérdezi: – Maga meg mit csinál? – A püspök úr az én kötelességemet teljesíti – válaszolja a márki – ezért én teljesítem az övét. A két referenciasík: a magánélet szférájában az in flagranti helyzete, amelyhez meglepetésszerűen kapcsolódik a hivatalos szféra udvari hierarchiája.[34] A két sík közötti hirtelen kapcso-

latteremtést nevezi Koestler biszociációnak. Majd egzaktabb nyelvre is lefordítja teóriáját: a referenciasík, asszociatív kontextus, logikai típus, diskurzus univerzum szinonimáit a gondolati mátrix fogalmával helyettesíti, amelyben általában egy meghatározott kód szerint mozgunk. A humor forrása az, ha egy eseményt vagy gondolatot egy gondolati mátrixból hirtelen egy másikba helyezünk át, ahol ugyanazt az eseményt, helyzetet vagy kifejezést más szabályok, más kód szerint fogjuk fel.[35]

Koestler a humor típusainak széles skáláját ismerteti a durva szóvicctől a finom iróniáig, amelyekre egyaránt érvényes a biszociatív struktúra. A viccek felépítésében három elv fontosságát emeli ki, amelyek meghatározzák egy poén sikerességét. Ezek a következők: eredetiség (originality), hangsúly (emphasis) és gazdaságosság (economy)[36], azaz egy poénnak az addigi történethez képest újdonságot kell tartalmaznia, a történet legmegfelelőbb helyén kell elhelyezni a poént, ahol a két mátrix távolsága a legnagyobb, és a poén nem lehet sem túl rövid, sem túl terjengős. Koestler szemléletes példája a következő: Egy herceg a birtokain utazgatva az ünneplő tömegben felfigyel egy fiatalemberre, aki meglepően hasonlít rá. Magához szólítja a fiút és megkérdezi tőle: – Dolgozott valaha az anyád a palotámban? – Nem uram – válaszolja a fiú –, de az apám igen.[37]

A nevetés úgy keletkezik, hogy a befogadónak egy logikai szakadékot kell áthidalnia, amely elválasztja az egyik gondolati mátrixot a másiktól. A poén felfogása során az adrenalinszint növekszik, a felhalmozódott feszültség a megértés pillanatában nevetés formájában szabadul fel. Ezt a folyamatot Koestler az önmagát érvényesítő („self-assertive") típusba sorolja. A poén megértése öncélú. A megértés során az ember önbizalma, önértékelése erősödik meg. A másik típus az önmagát transzcendáló („self-transcending") viselkedés, amely leginkább a sírásban nyilvánul meg, és Koestler elméletében a művészet logikáját testesíti meg. A tudomány emocionális logikája inkább a nevetés, a felfedezés aktusára épül, de természetesen nincsenek éles határok. Az emberi aktivitás folyamatos spektrumot alkot, amely a biokémiától egészen a költészetig terjed.[38] A vicc megértésében és egy tudományos probléma megoldásában ugyanaz a logika érvényesül, a biszociáció folyamata, amely két egymástól addig függetlennek tekintett gondolati mátrixot kapcsol össze.

Az első könyv második részét a tudományos felfedezések vizsgálatának szenteli a szerző. A biszociatív logika mellett a tudományos felfedezések intuitivitását hangsúlyozza, amelyről a racionalista felfogású tudománytörténészek általában hajlamosak elfelejtkezni. Az intuíció nemcsak a művészetben tölt be lényeges szerepet, hanem a tudomány fejlődésében is. Az intuitív felfedezés egyik legszebb példája a természettudományok fejlődésében a kémikus Kekulé esete. Kekulé fedezte fel a szerves vegyületek gyűrűs szerkezetét. Az inspirációt egyik álmából merítette, amelyben egy a saját farkába harapó kígyó jelent meg. Ébredése után hasított belé a felismerés, hogy ugyanez a szerkezet a kémiai vegyületláncok esetében is

lehetséges.[39] Az álom állapotában a tudatalatti lép működésbe, amely nem ismeri az egót korlátozó gondolkodási szabályokat, nem különböztet meg egymástól független kódokat és mátrixokat. Az álom állapotában a tudat szabadon csapong az egymástól látszólag független gondolati mátrixok között, és ez tudatalatti biszociatív aktusokat eredményezhet.

A tudományt és a művészetet nemcsak közös intuitív gyökerük kapcsolja össze Koestler szerint, hanem a szépség fogalma is, amelyet a művészet birodalma sajátított ki. Egy matematikai bizonyítás ugyanolyan szép lehet, mint a Mona Lisa mosolya. Einsteint idézi, aki szerint éppúgy létezik tudományos ízlés, mint ahogy van irodalmi vagy művészi ízlés is.[40] Gondoljunk csak Einstein relativitás elméletére, amely Max Born szerint „szebbé és nagyobbá" tette a tudomány univerzumát.[41] Paul Dirac pedig Schrödinger hullámelméletéről azt állította, hogy annak kidolgozásában nagyobb szerepe volt az elmélet szépségének, mint a tapasztalati tényekkel való megfelelésének.[42] A tudományos elméletek szépsége mellett a tudományos gondolkodás képi jellege is hidat ver a két birodalom között. A közhiedelemmel ellentétben a nagy tudósok képletek és jelek helyett sokkal inkább vizuális képekben gondolkodnak. Koestler itt Faradayt és Einsteint hozza fel példaként.[43]

A tudományos felfedezések esetében a biszociatív logika a divergens gondolkodás[44] képességével párosul, ezt nevezi Koestler „thinking aside"-nak.[45] Ennek során a tudós képes kilépni az adott tudományág merev mátrixából, a mechanikus gondolati sémákból, és át tud lépni egy másik gondolati mátrixba, amelyet addig az előzővel inkompatibilisnek tartottak. A felfedezés aktusa során képes meglátni a két mátrix közötti rejtett analógiát. Majd képes a két mátrixot összekapcsoló szimultán gondolkodásra is. Így egyesítette Kepler a csillagászatot és a fizikát, Faraday az elektromosságot és a mágnesességet, vagy Einstein az energiát és az anyagot egyetlen koherens elméletben.

A harmadik részben a művészi alkotást vizsgálja Koestler, amelyben a humorhoz és a tudományhoz hasonlóan szintén a biszociáció működését fedezi fel. A költészetben például a tartalom és a költői forma mátrixainak összekapcsolásából ered az esztétikai élvezet. A formai szépség maga is olyan mátrixok összekapcsolódásából származik, mint a rím, a ritmus, vagy a metafora. Ugyanígy a tartalmi eredetiség is a témák és toposzok újfajta kombinációjában rejlik. A művész a tudóshoz hasonlóan a tudatalatti szabad asszociációiból meríti inspirációját, ihletét. A tudományhoz hasonlóan azonban a művészet sem pusztán az intuíciók alapján fejlődik. A hagyomány, a történetiség éppolyan lényeges szerepet játszik a művészetben is, mint a tudományban. Ebben a kontextusban Jung kollektív tudatalattiját említi a szerző és a művészetben központi szerepet betöltő archetípusokat.

A merev perceptuális kódok, művészi konvenciók legalább annyira meghatározóak a művészetben[46], mint a tudományban a kikristályosodott, megmerevedett elméletek. Mindkét birodalmat a konvenció és a kreativitás

dichotómiája mozgatja. A művészet kiemelkedő forradalmárai egy-egy ilyen konvención vagy perceptuális kódon képesek túllépni. A mátrixok megmerevedésének és új mátrixok kialakításának circulus vitiosusa mozgatja nemcsak a tudomány, hanem a művészet történetét is. Az új mátrixok kialakulásában nemcsak az egyéni invenció játszik szerepet, hanem a „cross-fertilization" is, amikor az egyik kultúra megtermékenyítőleg hat a másikra. Ilyen biszociatív folyamatok hatottak például a reneszánszra és a XX. század eleji avantgárd művészetre Koestler szerint.[47]

A művészet birodalma abban tér el a tudományétól szerzőnk szerint, hogy a „self-transcending" folyamatok uralják. Hiszen a művészetben mindig jelen van az alkotás – befogadás kettőssége. A befogadás folyamán az ember „kilép" önmagából és egy másik világ részesévé válik („participatory movement"). Mégis, ha lényegileg vizsgáljuk a két „domain"-t, rájövünk arra, hogy mindkettő történetileg a mágiából ered, és mindkettőt ugyanaz az „exploratory drive" ösztönzi a világ minél teljesebb felfedezésére és megismerésére. Az alkotás gesztusában mindkét területen ugyanazok a kreatív folyamatok működnek, amelyet Koestler biszociáció terminusával fejez ki.

Beuys és a társadalomformáló kreativitás

Joseph Beuys tevékenysége a képzőművészet hagyományos ágaitól (grafika, szobrászat), a pedagógiai tevékenységen át, egészen a politikai aktivitásig terjedt. Legfontosabb médiumának az akciót tekintette szemben a statikus műtárgyakkal, mert alkalmasabb eszköznek tartotta az alkotás és a gondolkodás folyamatainak megjelenítéséhez.[48] Pedagógiai tevékenységének centrumában a kreativitás fogalma állt, a művészet elsősorban változást és változtatást jelentett számára. 1961-től volt a düsseldorfi művészeti főiskola (Staatliche Kunstakademie) tanára, ahonnan 1972-ben elbocsátották, mivel a felvételi eredmények semmibevételével kívánta gyarapítani az intézmény hallgatóinak számát, szó szerint véve a német alkotmány azon paragrafusát, hogy minden állampolgárnak joga van a tanuláshoz. Beuys politikai aktivitása és pedagógiai tevékenysége is része volt művészetének, mivel a művészet fogalmát kiterjesztette az emberi tevékenység minden területére – der „erweiterte Kunstbegriff". Beuys szerint bármiféle emberi tevékenység művészet lehet, ha kreatív energiák táplálják és ha szabadabbá képes tenni az embert. A művészet, a kreativitás és a szabadság egymástól elválaszthatatlan, szinte szinonim fogalmak voltak számára: „Kunst ist gleich Mensch, ist gleich Kreativität, ist gleich Freiheit. Jeder Mensch ist schöpferisch, also frei."[49] Az előbbiekkel összhangban azt vallotta, hogy minden ember művész, és a képzőművészet csak az egyik, bár talán a leginkább nyilvánvaló, megjelenési formája az emberi kreativitásnak.

Beuys képzőművészeti munkásságát a szimbolikus jelentések gazdagsága és a szokatlan anyagok felhasználása jellemezte, célja a művészet fogalmának olyan mértékű kiszélesítése volt, hogy az magába foglalja az egész emberi univerzumot. Nagy hatást gyakorolt rá Leonardo da Vinci és Goethe, akik koruk polihisztoraiként a művészetek mellett a természettudományokban is jártasak voltak. Beuys is a holisztikus szemlélet híve volt, aki nem tartotta helyesnek a tudomány, a művészet, a vallás és a politika elkülönítését, mert azok valójában az emberiség egy tőről fakadó szellemi termékei. Nézeteinek szellemi előképét Rudolf Steiner antropozófiai szemléletű írásaiban találta meg, aki a három részre szakadt társadalmi organizmus újraegyesítéséért szállt síkra: „A társadalmi élet csak akkor lehetne egészséges, ha az állam, a gazdaság és a szellemi élet összetalálkozna".[50] Beuys – Steiner nyomdokain járva – a természettudományos világkép által szétforgácsolt emberi tudat egyesítését kombinálta a francia forradalom eszméivel: „Egyenlőség az állam és az igazságszolgáltatás előtt, testvériség a gazdaságban és szellemi szabadság".[51] Steiner teozófia eszméinek hatására Beuys is két uralkodó princípiumot érzékelt a világban: a meleget és a hideget (az életet és a halált). Szobrászati teóriáját is erre a gondolatkörre építette: az alkotás a káosz állapotából a rendezett forma felé tartó mozgás, ahol a káoszt a következő fogalmak jellemzik: meghatározatlan, organikus, meleg, kiterjedés, a rendet pedig az alábbiak: meghatározott, kristályos, hideg, összehúzódás.[52]

Beuys művészetében a régi, kikristályosodott formák meghaladását tekintette céljának, amelynek elérésében meleg princípiumot (energiát) sugárzó anyagok segítették. Ezek közül a legfontosabbak: a zsír, a filc és a méz. Mindhárom anyag amorf, a zsír és a méz energiát raktároz magában, amely égésük során szabadulhat fel, a filc pedig állati szőrből készült szigetelőanyag, amely képes megőrizni a meleget. (A zsír és a filc képzőművészeti szerepének azonban mindenekelőtt személyes okai voltak Beuysnál. A II. Világháborúban pilótaként szolgált a Luftwaffénél, és egy bevetés során gépét lelőtték a Krím-félsziget felett. A súlyosan sérült pilótát krími tatárok vették gondjaikba. Életbennmaradását annak köszönhette, hogy testét vastagon bekenték zsírral és lószőrből készült takaróba csavarták, ami megmentette a kihűléstől és a kiszáradástól.)

A szobrászat azonban nem csupán a hagyományos értelemben vett anyagformálást jelentette Beuys számára, hanem a társadalom formálását is. Ezt nevezte ő „szociális plasztiká"-nak, amelynek célja a társadalom átalakítása úgy, hogy minden ember a lehető legteljesebb szabadságot élvezhesse, és megvalósulhasson a steineri Dreigliederung, a politika, a gazdaság és a művészet egymásba forrott hármas egysége. A szociális plasztika nem dolgozhat pusztán a hagyományos értelemben vett művészi eszközökkel, ezért lett Beuys életében egyre fontosabb a kommunikáció, a pedagógiai és a politikai tevékenység. Szorosan vett politikai tevékenységének kezdetét 1967-re tehetjük, amikor megalapította a Deutsche Studentenpartei-t, amely a

„világ legnagyobb pártja, de a legtöbb tagja állat."[53] Az állatokban testesült meg Beuys számára az a fajta szellemi egylényegűség a természettel, amely a fogyasztói társadalomból már régen kihalt.[54] A párt legfőbb célkitűzése egy erőszakmentes, szabad, demokratikus társadalom megvalósítása volt. Ugyanezért a célért szállt síkra Beuys 1971-ben, amikor megalapította az Organisation für direkte Demokratie durch Volksabstimmung-ot, amely 1972-ben vált világszerte ismertté a kasseli Documentán.[55]

Beuys radikális gondolkodása kezdetben utat talált magának a polgári társadalom keretein belül is – a düsseldorfi művészeti főiskola tanáraként. Hivatalos művészetpedagógiai munkájának azonban 1972-es elbocsátása véget vetett. Ekkor már csírájában létezett a Freie Internationale Hochschule für Kreativität und interdisziplinäre Forschung[56] (A Kreativitás és Interdiszciplináris Kutatás Szabad Nemzetközi Főiskolája). Beuys 1971-ben tervezetet készített egy Freie Hochschule számára, ahol a diákok a szociális kényszerektől szabadon tanulhatnának, és amely megvethetné egy eljövendő szabad társadalom alapjait. A hallgatók ösztöndíjban részesülnének, így nem kényszerülnének rá, hogy önfenntartásuk végett olyan alkalmi munkákat végezzenek,[57] ami az állam számára is hasznos tanulmányaiktól rabolja el az idejüket. Az ösztöndíj alanyi jogon járna mindenkinek, és nemcsak a kiváltságosok privilégiuma lenne. 1973-ban egyesületet hozott létre a FIU megalapításának előmozdítására, amelynek tevékenysége 1974-ben a düsseldorfi Freie Hochschule létrehozását eredményezte.

A FIU teljes nevében szereplő kreativitás és interdiszciplinaritás volt az „intézmény" szellemiségének alapja. „Die einzig revolutionäre Kraft ist die Kraft der menschlichen Kreativität ... – die einzig revolutionäre Kraft ist die Kunst" – írta Beuys.[58] A szabadság eszméjével összhangban az iskolának nem volt semmiféle hivatalos, bürokratikus struktúrája. Az előadásokra, amelyet meghívott előadók tartottak, bárki járhatott. Az előadások célja a minden emberben meglévő kreatív képességek felszabadítása volt. A kreativitás legfőbb gátja a világ diszciplínákra osztottsága, amelyben minden diszciplínát a maga törvényei uralnak. Ezek a kikristályosodott törvények akadályozzák az emberi szellem szabad mozgását. A FIU-n az oktatás ezért interdiszciplináris szemlélettel folyt. A „tanterv"-ben a művészeten kívül olyan diszciplínák is szerepeltek, mint a szociológia, a pszichológia, a kommunikációelmélet és az informatika.[59] Az interdiszciplináris oktatás lehetőséget teremthet arra, hogy megsemmisüljenek a politika, a gazdaság és a művészet területeit egymástól élesen elhatároló falak. Az embereknek fel kell ismerniük, hogy mindhárom területen ugyanaz a kreativitás működik. A három szféra folyamatait egységben kell szemlélni ahhoz, hogy újra lehessen egyesíteni őket. Csak így lehet képes arra az emberiség, hogy a társadalmat és a gazdaságot is a művészethez hasonlóan szabadon és kreatívan formálja. Csak így valósulhat meg a kreativitás holisztikus felfogásán alapuló „szociális plasztika", a szabad, demokratikus társadalom megformálása.

Filliou és a kreativitás szabadsága

Robert Filliou a hatvanas évek végén írta egyik legismertebb művét a *Teaching and Learning as Performing Arts*-ot, amely önéletrajz és művészi hitvallás is egyben. Filliout a művészet játékossága és szabadsága vonzotta. Azt vallotta, hogy a művészetnek és az életnek egyaránt poétikusnak kell lennie.[60] Mindkettőnek az alapja a folyamatos megújulás, az emberi alkotóképesség maximális kihasználása. A művészek legfontosabb szerepe a társadalomban a kreativitás népszerűsítése: „As promoters of creativeness, they will gain greater control of their environment, and escape the particular ghetto society confines them to: mere providers of utilitarian entertainment or snobish values to the leisure class."[61] Filliou az 1968-as mozgalmak szellemiségével összhangban a gondolat forradalma és a képzelet szabadsága mellett szállt síkra. Azért, hogy az emberek legalább a munkaidő letelte után képesek legyenek szabadidejüket kreatívan eltölteni, hogy az a lehető legnagyobb örömet szerezze nekik. A szabadidő arra kínál lehetőséget, hogy bárki kiléphessen a fogyasztói társadalom járműból és művésszé válhasson. Beuyshoz hasonlóan Filliou is úgy gondolta, hogy mindenki művész, mert a művészet nem más, mint a szabadidő kreatív felhasználása.[62] Ebből következik, hogy a művészeknek nem szabadna műalkotásaikból élniük, mert ezáltal a fogyasztói társadalom részévé válnak és elveszítik alkotói szabadságukat.

Filliou művészete inkább a „gondolat szépségére" és nem a tárgyak szépségére épül. A szobrászatot és a költészetet egyesítő assemblage-a: *Un Poête 22 choses mal faites de haut* a társadalom által szemétre vetett tárgyak költői összeállítása.[63] Filliou interdiszciplináris szemlélete nemcsak műfaji tekintetben határozta meg munkásságát.[64] *Prinzip der Äquivalenz* c. munkájában a közgazdaságtan érték és csereérték fogalmait bírálta művészi formában, matematikai struktúrát felhasználva.[65] Munkáit gyakran illette a „research" megjelöléssel, deklarálva ezzel azt, hogy a tudományt és a művészetet nem tekinti egymástól független szférának. 1969-ben készíti a *Research on Art and Astrology*-t, ami vizuálisan is gyönyörű alkotás, 1973-ban a *La Valise – Research in Dynamics, and Comperative Statics* címűt.[66] Filliout, Erdély Miklóshoz hasonlóan[67], a kozmológiai elméletek is érdekelték. Hol máshol nyilvánulhatna meg imponálóbban az emberi alkotószabadság, mint alternatív tér-idő koncepciók kimunkálásában.[68] Az eredetiség, az alternatív megoldások kutatása határozta meg Filliou munkásságát, de leginkább mégis a mindent elsöprő játékosság és humor teszi vonzóvá művészetét. „Én például hatvan paradicsom magas és 111225 Koppenhága – Párizs vonatút idős vagyok" – nyilatkozta egyszer Filliou.[69]

Teaching and Learning as Performing Arts c. könyvének felépítését és gondolatiságát is a játékosság jellemzi. Gazdasági és filozófiai eszmefuttatások váltakoznak benne személyes emlékekkel, anekdotákkal, akció-költeményekkel, neves művészekkel[70] készített interjúkkal és kreatív játékok

leírásaival. Ezt a vonzó kaleidoszkópot a kreativitás gondolatköre tartja össze, amelynek propagálását – mint már említettem – Filliou a művészek legfontosabb feladatának tekinti. A szerző az írást és az olvasást is művészetnek, performance-nek titulálja. Ennek szellemében a könyv olvasóját társszerzőként aposztrofálja, akinek a saját szövegével megegyező szabad „írásteret" biztosít a könyvében. A szabad „írástér"-re és az együtt gondolkodás, együtt alkotás fontosságára több alkalommal is felhívja az olvasó figyelmét, a humort sem mellőzve.

A mű központi gondolata a „permanent creation" eszméje, a kreativitás folyamatos, forradalmi alkalmazása az életben, a művészetben, a gazdaságban és az oktatásban egyaránt. A változások legfőbb letéteményesei természetesen a gyermekek, a felnövekvő új nemzedékek, akiknek el kell sajátítaniuk a „permanent creation" képességét. A hagyományosan ellenőrzésen és fegyelmen alapuló nevelést – amely nem nyújt elegendő teret a kreativitás számára – fel kell hogy váltsa az olyan játékos, szabad, kreatív oktatás, amely nem konformizálja az egyéneket.[71] A tanítás és a tanulás Filliou szerint egymástól elválaszthatatlan, komplementer folyamat, amelyben a szabadság mellett az egyenlőségnek kell érvényesülnie nemcsak a hallgatók, de a hallgatók és az oktatók viszonylatában is. Az oktatásnak arra kell irányulnia, hogy enyhítse a fogyasztói társadalom legnagyobb rákfenéjét a specializációt. A specializáció, a diszciplínákra osztottság a szabad, kötöttségektől mentes gondolkodás legnagyobb gátja. A világ holisztikus szemlélete Filliou számára is kulcskérdés. Hiszen a tudománynak és a művészetnek ugyanaz a játékos kreativitás a mozgatórúgója.

Robert Filliou Joachim Pfeuferrel közösen dolgozta ki a *Poipoidrome* projectet, amely az *Institute of Permanent Creation* materializálódásának tekinthető.[72] Pfeufer meghatározása szerint a „Poipoidrom a gondolkodás, a cselekvés és a kommunikáció funkcionális viszonya. Minimális Poipoidrom lehet egy szék, egy munkapad vagy egy nyitott elme."[73] A „poipoi" egy Maliban, találkozások alkalmával használatos kifejezés, amikor is az emberek üdvözlésképpen egymás tulajdonai felöl érdeklődnek. A „poipoi" kifejezés megszakítja a kérdések sorát – jelenthet búcsúzást is, de az udvarias kérdések újrakezdését is. A Poipoidrom olyan interaktív teret teremt, amely játékos „műalkotásokkal" kreatív együttgondolkodásra készteti a látogatókat. A műalkotások célja a szabad, asszociatív gondolkodás propagálása. Az egymással összefüggő kisebb térrészek középpontjában található a poipoitojás, ami a meditáció helye. A Poipoidrom lehetőséget kínál arra, hogy kilépjünk a mindennapok sztereotípiáiból, és új felfogásban láthassuk a világot és benne önmagunkat is.[74] A Poipoi szellemiség a szakítás és újrakezdés szabadságát propagálja, a másként gondolkodás örömteli, felszabadító hatását.

Erdély Miklós művészetelmélete

Erdély Miklós művészetelmélete gyűjtőlencseként sugározta az általa instruált, majd bátorított fiatal művészek felé az élet- és művészetbölcseletek széles skálájának egyedi szintézisét (vagy még inkább montázsát). Erdély elméleti írásain belül montázselmélete központi jelentőségű.[75] A montázs nemcsak filmes, képzőművészeti és irodalmi munkásságát határozta meg, hanem egész bölcseletének struktúráját is. Művészetelméletét – parafrazeálva Koestler kifejezését – a poliszociáció jellemzi, vagy egyszerűbben szólva „a minden összefügg mindennel" gnosztikus toposza.

A *Montázs-éhség* c. tanulmányában a montázs újra felfedezésének fontosságára hívja fel a figyelmünket Erdély Miklós, amelyet az egyetlen adekvát filmkészítési módszernek tart. Nem csupán technikailag, hanem eszmeiségében is. Bírálja kora mozgó illusztrációvá alantasult filmtermését. A montázs elméletének megújításában Sz. M. Eizenstein munkásságára támaszkodik, aki szerint két képkocka összegének mindenképpen valamilyen többletjelentést kell hordoznia – ezzel kapcsolatban közismert Eizenstein gyakran idézett tézise: egy meg egy legyen egyenlő hárommal. Hasonló, nem illusztratív, többletjelentést generáló szemlélettel kell a filmhez illeszteni a hangot és a filmzenét is Eizenstein és Erdély szerint egyaránt.

Erdély szerint a montázselv a képzőművészetben és a színházban is lényeges szerepet tölt be: „A festészet összes újabbkori irányzata valamiképpen a montázselvet környékezi vagy valósítja meg."[76] Rátalálhatunk a montázs eszméjére Cézanne, Delaunay, a dadaisták, a szürrealisták és a pop-art festészetében is. Sőt Artaud is valamiféle montázsos látomás igézetében próbálta megreformálni a színházat – állítja Erdély. Majd felteszi a kérdést: ha a montázs ennyire „a levegőben van", akkor miért nem alkalmazzák a filmben? Válasza: a film túlságosan a valóság leképezésének igézetébe került. Másrészt a montázs túlságosan telítődött a rárakódott, szimbolikus, irodalmias jelentésrétegekkel. A montázsnak kerülnie kellene a kiürült jelek, fogalmak használatát. „A montázs rendelkezzen a rémület gyorsaságával",[77] ne a fogalmi, hanem az asszociatív gondolkodásra apelláljon, amely a tudat legmélyebb rétegeit is képes megmozgatni. Írását ezzel a gondolatával zárja: „Nincs más mód a felismert igazságot kifejezni, mint a szétszedett valóságot a felismerés ihletésében újra összeállítani."[78]

Ugyanezzel a gondolattal indítja *Montázsgesztus és effektus* c. tanulmányát: „A montázs ... ollójával belevág a status quo szokásokkal és társadalmi normákkal felszentelt képébe. S mikor azt más összefüggésben újra összeszereli, akkor a hagyományos szemlélet számára felháborító, anarchikus összevisszaságot hoz létre."[79] A dadát tekinti a montázs szellemi atyjának. A szürrealizmus érdemének pedig azt tartja, hogy a montázs elvét kiegészítette a freudi álomszimbolikával.

A montázs azonban nem csupán avantgárd alkotói gesztus, hanem az emberi gondolkodás metaforájaként is felfogható. A valóság kontinuitását

1. Rajzolás kifelé fordított rajztáblával. Kreativitási gyakorlatok, 1975–77.

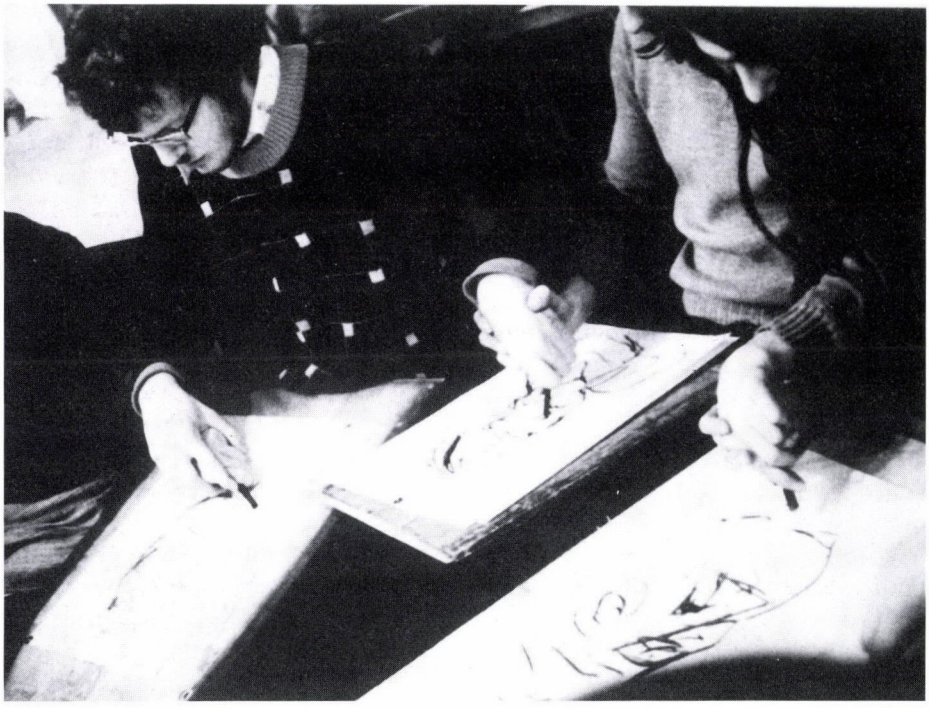
a fogalmi gondolkodás nyelvi kvantumok formájában képezi le. „A montázsban kétségtelenül a szellemi autonómia nyilvánul meg" – írja Erdély.[80] Majd a tanulmány címének szellemében kifejti, hogy a montázs lényege nem az összeszerelés gesztusa, hanem a befogadóra gyakorolt hatása: az effektus. A jó műnek gondolatébresztőnek kell lennie, nem gondolatot kell közölnie, hanem létre kell hoznia a befogadóban azt az állapotot, amelyből maga a műalkotás megszületett. „A művészi kifejezést a fentiek szerint nyugodtan nevezhetjük állapotkommunikációnak" – szögezi le a szerző.[81] Továbbá a jó műnek kerülnie kell a valóság direkt leképezését, a valósággal való izomorfiát. Erdély zseniális metaforát talál az ilyen típusú műalkotásra: a hologramot. A hologram pusztán interferenciacsíkok halmaza, maga a felvétel teljességgel különbözik attól, amit közvetít. Ráadásul a hologramfelvétel bármilyen kis töredéke tartalmazza az egész képet. Erdélyt elbűvöli a rész és az egész eme szimbolikus egysége.[82]

Az állapotkommunikáció folyamata a jelentéskioltás logikája szerint valósul meg, ami nem hasonlít a formális logika analitikus szemléletéhez, nem részekből építi fel az egészet, hanem a keleti filozófiák szellemiségére építve a korábban már említett koanok ugrásszerű logikáját követi. Az egész jelentése nem a megismert részek összege, hanem több annál és egyben más is. Erdély másik példája a jógi, aki nem lépésről lépésre, hanem meditatíve, villanásszerűen képes felfogni egyszerre az egészet. A műalkotásnak követnie kell a koanok paradox logikáját, ahol a részállítások értelmét meghaladva ismerhető meg a magasabb logikai szinten elhelyezkedő igazság. A koanok triviális logikai szinten egymásnak ellentmondó állításai egy magasabb, emocionális „logikai" szinten egységet alkotnak. A jelentéskioltás elve szerint tehát a műalkotás egyes részeinek ki kell oltaniuk egymás triviális jelentését, hogy ezáltal valami új, eddig nem tapasztalt megismerésben részesülhessen a befogadó.

Erdély szerint a tudomány már eljutott addig, hogy felismerje a részigazságok csődjét. Gondoljunk például az einsteini relativitáselméletre, amely egységbe foglalta a mechanika és az elektromosságtan tételeit, vagy a kvantummechanikára, amely magasabb logikai síkon, egységben képes látni a fény kettős természetét, vagy a Heisenberg-féle határozatlansági relációra, mely szerint nem határozható meg egyszerre az elektron pillanatnyi helyzete és pontos sebessége. Most a művészeten a sor, hogy a jelentéskioltás logikája szerint, állapotkommunikáción keresztül képessé váljon a magasabb igazságok megismerésére, a részek és az egész egységben látására.

Társadalom, szabadság és kreativitás

Erdély Miklós az *Optimista előadás* fejtegetéseit azzal kezdi, hogy az ember (a poszt-neoavantgárd művész) illetékessége minden létét érintő dologra kiterjed.[83] Így észre kell vennie környezete (a társadalom) aránytalansá-

2. Aktív-passzív rajzgyakorlat. Kreativitási gyakorlatok, 1975–77.

gait, hibáit is. Sőt a rossz dolgok kijavítására alternatívákat kell javasolnia még akkor is, ha azok megvalósíthatatlannak tűnnek. Majd a 68-as diákmozgalmak ilyen irányú szellemiségére mutat rá, amelyek egyúttal megteremtették egy új avantgárd művészet szellemi platformját is. Marcuséra hivatkozva a forradalom kudarcát abban látja, hogy a társadalom által teremtett represszív (fogyasztói) szükségletek elterelik a figyelmet a szabadabb, örömtelibb élet szükségletéről. A társadalom a mindennapi, fogyasztói szükségletek propagálásával a választás szabadságának illúziójába ringatja az embereket, akik ezáltal megfeledkeznek egy alternatív társadalom létrehozásának lehetőségéről. A művészet maga is integrálódott ebbe a társadalomba, és már arra is képtelenné vált, hogy elgondolja az ugrást, „a mennyiségekre épített társadalomból egy szabadabb társadalom minőségébe. (H. Marcuse).”[84] Erdély abban is egyetért Marcuséval, hogy az emberiség rendelkezik a szabad társadalom megvalósításához szükséges anyagi és intellektuális erőforrásokkal, és a meg nem valósulás oka az, hogy „a fennálló társadalom totális mozgósításban van a felszabadulás lehetősége ellen. (Marcuse).”[85]

Véleményük akkor tér el, amikor Erdély kijelenti, hogy nemcsak azok az utópiák valósíthatóak meg, amelyeknek a társadalom represszió szab gátat, hanem azok is, amelyek természeti törvényekbe ütköznek. Mivel „az

ismert természettörvények abszolút értelme megdőlt."[86] Az emberek azonban erről sem szerezhetnek tudomást, mivel a hatalmi apparátus totális információzárlatot tart fenn. A fogyasztói társadalom a tudományra alapozva legitimálja önmagát. „Manapság minden törvénytisztelet alapja a természettörvények kételymentes tisztelete" – írja Erdély[87]. Ezért áll érdekében a hatalmi apparátusnak a természettörvények kétségbevonhatóságának eltitkolása: „minden titok hadititok". Ezzel szemben a fizikában lezajlott forradalom magatartásában benne van az a fajta abszurditás és nyitottság, amit a művészetnek is el kell sajátítania, ha érdemi alternatívákat kíván nyújtani a jelenlegi társadalom megváltoztatására. „A természettörvények megrendülése pszichikusan visszaadja az ember méltóságát. Feljogosít, mert megszabadítja az egyént a szükségszerűség legördülésében játszott apró fogaskerék szerepétől és a funkcionalista szemléletből származó alávetettség érzésétől" – állítja Erdély.[88] A művészet feladata az új, paradox gondolatmodellek megismerése és azok közvetítése, ennek eszközéül pedig a jelentéskioltás és az állapotkommunikáció kínálkozik, illetve annak par excellence művészi formája: a montázs.

A filmezés késői fiatalsága c. írásában a fogyasztói társadalom represszív működését a kortárs filmművészet példáján mutatja be. A film csupán arra szolgál, hogy elbódítsa a néptömegeket, hamis szükségleteket alakítva ki bennük.[89] A hatalmi apparátus működésére jellemző, hogy céljainak elérésére felhasználja és kisajátítja az új művészeti ágakat, köztük a filmet is. Ez ellen kell védekezniük az alkotóknak úgy, mint ahogy azt Brecht is tette, megtagadva drámáinak film általi kommercializálását. Vagy úgy, ahogyan ezt a kísérleti film teszi a társadalommal szembeni oppozíciójában, azáltal hogy elutasítja a kommersz film eszközeit és visszatér a montázs radikális szabadságához. A montázshoz, amelyben korlátozatlanul érvényesülhet a képzelet szabadsága. (Mint tudjuk, a képzelet szabadsága volt a 68-as metafizikai forradalom egyik jelmondata.) Erdély a képzelet felszabadítását tartja a művészet legfontosabb feladatának, mert csak ez alapozhat meg minden további változást. A képzelet felszabadítását pedig csak a normáktól eltérő, a konformitást meghaladó, kreatív személyiség érheti el. A művészet nem pusztán magánvaló dolog, amely független lehet a társadalom más szféráitól, hanem eszköz a kreatív élet, a kreatív, szabad társadalom megvalósítását célzó ember kezében. A művészetnek fontos szerepe lehet a kreativitás fejlesztésében is. Erdély Miklós Landau könyvének ismeretében jelenti ki: „Abban azonban megegyeznek a különböző pszichológiai vizsgálódások, hogy a művészeti képzés a legalkalmasabb a kreativitás kifejlesztésére."[90]

Erdély Dániel, Erdély Miklós fia, írja visszaemlékezésében: „Apám sokat forgatta a második frankfurti iskola szerzőinek műveit, elsősorban H. Marcusét és T. W. Adornót kedvelte és idézte."[91] Majd megemlíti, hogy Erdély Miklós olvasta Marcuse *Értekezés a felszabadításról* c. írását. Az értekezés alcíme: az *Új szenzibilitás*, melynek jegyében „a technika a művészethez közelítene, a művészet pedig a valóság átalakításához".[92] A cél a tudat felszabadí-

3. Pozitív-negatív etűdtervezés két figurára komponálva. Kreativitási gyakorlatok, 1975–77.

tása, amely lehetővé tenné a tudományos és a művészi gondolkodás közötti ellentét felszámolását. Marcuse szerint az esztétikai dimenzióban benne rejlik a szabadság gondolata. A művészetnek azonban össze kell fognia a tudománynyal ahhoz, hogy a társadalmat ténylegesen módosítani képes, valódi termelőerővé váljon. A képzelet szabadságának az „érzékek rendje" szab határt, de amint láttuk, Erdély szerint a természettudományos forradalom éppen ezek megkérdőjelezésére jogosít fel bennünket. Erdély és Marcuse egyetértenek abban, hogy a tudat felszabadítását a világ racionalizálása gátolja meg. Ennek meghaladására tehet kísérletet a művészet a tudományra támaszkodva.

Az új tudatnak új nyelvre is szüksége van, ami Erdély szerint a montázs elve alapján épülhetne fel. Marcuse viszont a radikálisan elnyomott szubkultúrák (négerek, punkok) nyelvében fedezi fel a szabadság szellemét. Erdély tehát a nyelv kérdésében Marcusénál is radikálisabb és konzisztensebb alternatívát vázol fel. Az eltérés oka az, hogy Marcuse elsősorban olyan eszköznek tekinti az új szenzibilitás művészetét, amelynek segítségével megvalósíthatóvá válik a társadalmi utópia. A munkásságban csalódott Marcusénak mindenképpen szüksége van valamilyen társadalmi rétegre, amely realizálni képes a tudat forradalmát. Ezzel szemben Erdély gondolkodásának középpontjában elsősor-

ban a művészet forradalma áll, amely egyúttal az egyén gondolkodására és a társadalom felépítésére is felszabadító hatással lehet.

A művészet terén elsajátított kreatív szemlélet természetesen az élet más dimenzióiban is érvényesülhet. Nemcsak a művészek számára lehet hasznos az, hogy művészeti képzésben részesülnek. „Ellenkezőleg: a legtöbbet attól lehet remélni, ha a kreatív szemlélet az élet más területein is jelen van. Ha különböző, a leglélektelenebbnek látszó területeken is lényeglátó, rugalmas, feladatukat meta-szinten is átlátni képes emberek tűnnek fel."[93] Az előző fejezetben láthattuk, hogy a rugalmasság fogalma milyen lényeges szerepet tölt be a kreativitás pszichológiájában, míg a meta-szinten való gondolkodás a palo-altói pszichoterapeuta csoport problémamegoldó módszerének lényegét alkotja. Erdély azonban a pszichológusokkal ellentétben a kreativitást nem személyiségjegynek tekinti, hanem olyan „készenléti állapotnak", amelyben az ember „minden helyzetben képes felismerni a feladatot és azt találékonyan, független eredetiséggel oldja meg."[94] Erdélynek ez a gondolata érdekes módon egyezik Watzlawickék felfogásával, akik a probléma felismerését tartják a problémamegoldás első és legfontosabb lépésének és a kreatív beállítódás fontosságát hangsúlyozzák a problémamegoldás kapcsán. Szerintük bárki képes lehet arra, hogy az élet bármely területén kreatív megoldást találjon egy problémára, ha képes felülemelkedni azon vagy képes új megvilágításba helyezni azt. Erdély szerint a kreatív ember „újra és újra revideálni képes állapotát, üde alternatívákkal lepi meg környezetét, és segíti kilépni áldatlan, megcsontosodott élethelyzetekből."[95]

A montázs, a szabadság és a kreativitás fogalmai szorosan összefüggenek egymással és kölcsönösen feltételezik is egymást Erdély Miklós gondolkodásában. A jelentéskioltás elve csak akkor tud működésbe lépni, ha kreatív szemlélettel közelítünk a valósághoz és a művészethez. Csak a divergens gondolkodás segítségével vagyunk képesek meglátni a látszólagos ellentmondások egységét. Csak így érthetjük meg a világot és benne önmagunkat, és csak így szabadulhatunk ki a hétköznapi racionalizmus elnyomása alól. Az Erdély által propagált holisztikus szemlélet egyet jelent a kreatív, többsíkú gondolkodás gyakorlásával az élet minden területén.

Kreativitási gyakorlatok

Erdély Miklóst Papp Tamás hívta meg a Ganz Mávag Művelődési Központba 1975 szeptemberében, az előző vezető távozása után, a szobrászkör irányítására. Erdély már korábban is komoly lehetőségeket látott a pedagógiai munkában. Az 1973-as *Jön a farkas* c. szemléletformáló gyakorlatok[96] után 1974-ben a Fiatal Művészek Klubjában (FMK) szervezett előadássorozatot *Eseményhorizont* címmel. A sorozatot Erdély *Lehetőségvizsgálat* c. munkája vezette be, és többek között Perjés Zoltán tartott előadást a fekete lyukakról, valamint Szabó Árpád a matematikai bizonyításról.

4. Kreativitás – Vizualitás kiállítás, 1976.

Erdélynek néhány hét eltelte után elege lett a szobrászkörben folyó, hagyományos modellrajzolásból, és Maurer Dórával közösen új típusú foglalkozást indítottak.[97] Egy közös emlék lett a Mozgástervezési és kivitelezési gyakorlatok (később Kreativitási gyakorlatok) legfőbb inspirációja. Maurer Dóra így emlékszik vissza erre: „'71 tavaszán mindketten részt vettünk a müncheni Kunstzone művészeti vásáron, és bejutottunk Maurizio Kagel zeneszerző kreatív kurzusára. Itt az egyik gyakorlat arról szólt, hogy a résztvevők mindegyike valamilyen mozdulatot talált ki, amit a sorban következő megismételt, és hozzátette a magáét. Ezt azért említem, mert Erdély megtorpedózta az engedelmes láncolatot: megismételhetetlen mozdulatot talált ki, felhajtotta és lerajzszögezte a dobogóra terített szőnyeg sarkát. Később Kagel kiértékelte a csoport munkáját, és azt mondta, hogy a magyar úr elrontotta a gyakorlatot."[98]

A kezdeti, Mozgástervezési és kivitelezési gyakorlatok név Maurer Dórától származott, de az egyes gyakorlatokat közösen találták ki Erdély Miklóssal.[99] Erdély később így írt a foglalkozás létrejöttét segítő miliőről és Papp Tamás szerepéről: „Itt kell megjegyezni, hogy ezt a koraszülött kezdeményezést a szakkör szervezői mintegy inkubátorban nevelték fel, a lehetséges szellemi és anyagi támogatást megadva, ugyanakkor védelmet nyújtottak

az értetlenség romboló behatásai ellen."[100] A foglalkozásokra kéthetenként került sor a Ganz-Mávag művelődési házának egyik helyiségében. Ugyanitt kapott helyet Maurer rajzszakköre is, szintén kéthetes időközönként, és kölcsönösen hatottak is egymásra. Maurer így sommázta a két foglalkozás kapcsolatát: „A kreativitási gyakorlatok általában vett kreatív készenlétre nevelnek, a rajzszakkör feladata az, hogy specializálja ezt a készenlétet: alkalmakat teremtsen az alkotókészség kibontakozására a vizualitás területén."[101] A visszacsatolás pedig abban nyilvánult meg, hogy Erdélyt kezdetben elsősorban a rajzolás kérdései foglalkoztatták.

A Kreativitási gyakorlatokat általában Maurer Dóra kezdte el egy meghatározott feladat ismertetésével, amelyre Erdély különféle variációkat dolgozott ki.[102] Maurer szállította a vizuális ötletet, amelyekhez Erdély cselekvéssorokat kapcsolt, mintegy akcióvá változtatta azokat.[103] Az utolsó évben (1977) Erdély egyedül vezette a gyakorlatokat, ekkor már szinte kizárólag mozdulatismétléses feladatokat végeztetett.[104] 1976 végén Maurer fokozatosan eltávolodott a Kreativitási gyakorlatoktól, amit azzal indokolt, hogy hiányoztak számára a gyakorlatok kiértékelései, és már nem érdekelték az „egymás 'befolyásolásával' zajló etűdök" – passzivitási és szolgasági[105] gyakorlatok, mozdulatismétlések.

A gyakorlatok első közelítésben két csoportba sorolhatók: rajzos és nem rajzos gyakorlatok.[106] A rajzos feladatok kezdeti újdonsága a rajzoló és a modell hagyományos elhatárolásának megszüntetése volt. A kurzus tagjai helyettesítették a modellt, és különféle segédeszközök segítségével bonyolult pózokat vettek fel. A későbbiekben ez a gyakorlat kiegészült magának a rajzolás folyamatának különböző típusú nehezítéseivel, torzításaival. Ezek közül a kifelé fordított rajztáblán történő rajzolás volt a legáltalánosabb.[107] A nem rajzos feladatok kivitelezésében mozgások és mozdulatok kölcsönös, tervszerű utánzása, ismétlése és továbbfejlesztése volt a meghatározó, és esetenként a kamera is fontos segédeszközzé vált.

A gyakorlatok újszerű, meglepő, inspiráló helyzeteket teremtettek az érzékelés és a rajzolás folyamataiban, amelyek kreatív gondolkodásra ösztönözték a résztvevőket. Az egyes feladatok segítettek túllépni az érzékelés és az ábrázolás rögzült sémáin, sztereotípiáin. A gyakorlatok szellemisége természetesen a hatvanas-hetvenes évek avantgárd művészetének legfontosabb problémaköreire reflektált: eredeti és másolat, azonosság és hasonlóság, ismétlődés és szekvenciák apró változásokkal, a mozgás ábrázolása, az akció képzőművészeti médiummá válása. A kortárs tendenciákkal szinkronban – és az interdiszciplinaritás jegyében – a gyakorlatokon más művészeti ágak: a zene, a színház, a film, a fotózás eszköztárát is felhasználták egy hagyományos képzőművészeti médium: a rajzolás megújítására.

A gyakorlatok kiaknázták a kollektíva inspiráló és felszabadító erejét is. Olyan légkör teremtése volt a cél, ahol enyhülhetnek a konformitás és a teljesítménykényszer kreativitást gátló hatásai. A résztvevők alkotó módon befolyásolhatták a foglalkozás menetét is. Javaslatokat tehettek arra, hogy

5. Modell és videó képének egyesítése egy rajzban. Kreativitási gyakorlatok, 1975–77.

milyen gyakorlatokat csináljanak és a megadott gyakorlatokat is szabadon továbbfejleszthették. A feladatok tematikája a képzőművészet jelentésrétegeinél tágabb személyes és társadalmi horizontokra is kiterjedt. Az ismétlés, a konformitás csapdájával szembesültek majd minden gyakorlat során a résztvevők. Másrészről átélhették a deviáns magatartást sújtó akadályozást is, a zavarásra kihegyezett gyakorlatok végzése közben. Háy Ágnes szavaival szólva: valójában „élethelyzetek modellezése" folyt a gyakorlatokon. Az élethelyzetek modellezése során a résztvevők lehetőséget kaptak arra, hogy felülemelkedjenek a problémákon, a másikban tükröződő önmagukat szemlélve mélyebb önmegértéshez juthassanak el.[108] Lábas Zoltán így foglalta össze a Kreativitási gyakorlatokon szerzett élményeit: „A kreativitási gyakorlatok tapasztalatai új szemléletet alakítottak ki bennem, ami segített megtalálni a művészet és az élet számtalan más területe közti kapcsolatot: növelték problémaérzékenységemet, gondolkodásra késztettek a mindennapi élet és a művészi munka során egyaránt."[109]

Fantáziafejlesztő gyakorlatok (FAFEJ)

A FAFEJ 1977 őszén jött létre a Vizivárosi Pinceklubban, ahol egy éven át heti rendszerességgel folyt. 1978 őszén a foglalkozás átköltözött a Marczibányi Téri Ifjúsági házba, ahol még vagy két hónapig tartott, majd a FAFEJ átalakult Inter-Diszciplináris-Gondolkodás kurzussá. A FAFEJ szellemisége szervesen illeszkedik a Kreativitási gyakorlatok munkájához, de a kreativitás kérdéseit a gondolkodás mechanizmusainak szintjén vizsgálta. Erdély Miklósék igyekeztek „kilazítani azokat a szellemi megszorultságokat, amelyek alapvetően gátolják az átfogó kreatív magatartás kialakulását."[110] A korábbi, művészi munka gyakorlatából átvették a komplexitást és a holisztikus szemléletet, „ami már a korszerű gondolkodásban is nélkülözhetetlen". A FAFEJ vége felé, már a Marczibányi téren, legalább egy hónapig kizárólag csak koanokkal foglalkoztak.[111] Erdély emlékei szerint a FAFEJ-en megjelenő főiskolások[112] egyre inkább szorgalmazták azt, hogy végre már csináljanak is valamit, mert gondolkodni már tudnak. Valószínűleg ez vezetett a későbbi kiállítások megrendezéséhez, ahol a főiskolások, Háy Ágnes szerint, egyre inkább átvették az irányítást. Enyedi Ildikó szerint Erdély soha sem ellenezte kiállítások rendezését, de az tagadhatatlan, hogy nem a tárgyalkotás volt számára az elsődleges.

A foglalkozásokon Erdély olyan feladatokat adott a résztvevőknek, amelyek az ismert gondolkodási sémák megkérdőjelezését szolgálták. Erdély szavaival: a feladatok célja „az evidenciák kétségbe vonása" volt.[113] Erdély a következő evidens feladatmegoldó, gondolkodási típusokat gyűjtötte össze: 1. Fordítás, vagy tükrözés; 2. Dupla fordítás (az eredeti megoldáshoz való, más szempontok szerinti visszatalálás); 3. Fokozás (Növelés minden mértéken felül); 4. Redukció, zsugorítás; 5. Összevonás, összefüggésbe-hozás (más kérdéscsoporttal); 6. Eltávolodás, elidegenítés, értelmezhetetlenné tevés; 7. Teljes abszurditás (Rendszerint nyelvi szinten). Ezeket nevezte Erdély „szabvány kreatív műveletek"-nek. A feladattípusok kitalálásában az volt a fő szempontja, hogy új gondolkodási stratégiák születését segítse elő. A feladatokat szóban, vagy írásban kellett megoldani, úgy hogy mindenki hallhatta a másik válaszát, ami minden résztvevőt hozzásegített a maga és a mások által használt logikai formulák felismeréséhez.[114] A sémáktól, sztereotípiáktól való eltérést az is segítette, hogy Erdély gyakran korlátozta a feladat megoldásának módját: egy szóval, három szóval, ábrával stb. A feladatra adott válaszokat Erdély a következő alkalommal kiértékelte aszerint, hogy ki milyen típusú választ adott, és azok milyen filozófiai, vallásos vagy tudományos ismeretanyagra támaszkodtak.

Lábas Zoltán emlékei szerint a FAFEJ-en sok szó esett a művészet és a tudomány kapcsolatáról is. Erdély gyakran emlegette Einstein, Schrödinger, Heisenberg nevét, és már ekkor felmerült az óra-paradoxon (Einstein) megfilmesítésének ötlete is.[115] Lábas szerint a jó hangulatban folyó találkozások alkalmával a képzőművészet minden hagyományos ágát megkri-

6. Láncrajz. Kreativitási gyakorlatok, 1975-77.

tizálták és elvetették, talán csak a happeninget nem. Erdély is úgy emlékezik vissza, hogy a „kreativitási gyakorlatokban és a FAFEJ-ben az egész avantgárd háttér-eszmeköre és filozófiai udvara sűrítve volt."[116] Erdély úgy látta, hogy az egész avantgárd „belesüllyed" az általa evidensnek tartott gondolkodási típusok variálásába.

Enyedi Ildikó szerint nem az invenció volt a gyakorlatok lényege, hanem a konformitás tudatosítása, a szabvány kreatív gondolkodás felismerése.[117] A sémákon csak akkor tudunk túllépni, ha alaposan ismerjük őket. A sémák felismerését segítette a feltett kérdések abszurditása, jelentéktelensége vagy éppen banalitása is. Enyedi szerint a kérdések és a feladatok a kikristályosodott anyag-struktúra-funkció hármasok meglazítását szolgálták.[118] A következő három kérdésre több akkori résztvevő is emlékszik: A világítás jövője, avagy milyen lesz a világítás 2000-ben? (Enyedi Ildikó az egyik válaszra is emlékszik: Az ember a szemével fog világítani.) Miért nem képes az ember járni? (Háy Ágnes két válaszra emlékszik: Mert az ember vagy vontat vagy vontatják. Mert az ember sejtekből áll, amik szétcsúsznak.) Milyen összefüggés mutatható ki a romániai földrengés és aközött, hogy aznap életemben először belelapoztam egy szakácskönyvbe?

Enyedi Ildikó Erdély Miklós pedagógiai technikáját ismertető írásában hangsúlyozza azt, hogy Erdély pedagógiai módszere különbözött a kialakult kreativitás-iskolák módszereitől.[119] A különbségek ellenére én bizonyos analógiák meglétére szeretném felhívni a figyelmet. Erdély maga is kiemeli

„az elhalasztott értékelés" technikájának fontosságát pedagógiai gyakorlatában. Ami azt jelenti, hogy a gyakorlat vezetője a felmerülő ötleteket nem kritizálja meg azonnal, hanem hagyja azokat érvényesülni. Az elhalasztott értékelés csökkenti a válaszolókra nehezedő teljesítménykényszert, nagyobb teret enged a szabad asszociációknak, a divergens gondolkodásnak. Az elhalasztott értékelés vagy késleltetett ítélet kifejezés Osborntól származik, és a kreatív problémamegoldó technikák (CPS) kifejlesztésének alapját képezi.[120] Erdély valószínűleg Landau könyvében találkozott Osborn nevével, de munkásságát biztos hogy nem ismerte alaposabban.[121] Ennek ellenére pedagógiai gyakorlata rokon vonásokat mutat a késleltetett ítéletre és a brainstorming-ra épülő CPS technikákkal. A CPS-nek is a kreatív környezet megteremtése az alapja, amit Erdély kreatív állapotnak nevez. A CPS-nek is a csoportos együtt gondolkodás a lényege, amelynek során értékítéletek hiányában a résztvevők ötletei inspirálóan hathatnak egymásra (brainstorming). A CPS a probléma felvetésével kezdődik, amit az ötleteket generáló divergens gondolkodás szakasza követ, majd a konkrét megoldásra irányuló konvergens szakasz zár le.

Az utolsó konvergens szakasz ugyan nem volt meg a FAFEJ-en, de később az Indigo csoport tevékenysége során ez is megvalósult. Az Indigo kezdeti szakaszában, amikor közös environmenteket készítettek, úgy találtak ki egy kiállítást, hogy összejöttek, és mindenki elmondhatta a kiállítással kapcsolatos ötletét. Ezután a legjobb egymással összefüggő ötletek alapján építették meg a kiállítást. A kiállítás megtervezése és megépítése megfeleltethető a CPS konvergens szakaszával. Természetesen Erdély nem ismerhette a CPS technikáját, ráadásul az ő módszere a hasonlóságok ellenére is más volt. Erdélyt a gyakorlatok vezetésében inkább vonzotta az esetlegesség, az irracionalitás, mintsem hogy rögzített szabályokhoz tartotta volna magát. Néha jónak tűnő válaszoknak semmilyen figyelmet sem szentelt, egy kevésbé ötleteset pedig alaposan megvizsgált. Vagy éppenséggel azért dicsért egy választ, amire a válaszadó álmában sem gondolt.[122]

A koanok

A FAFEJ-en feltett kérdésekre adott válaszok alapján mondta Erdély, hogy „...nagyon sokszor tapasztalhattam – ezért mentünk át a koánra –, a legjobb ideák leginkább a zen, tehát a buddhista gondolkodáshoz állnak közel. Nem véletlenül. Rájöttem, hogy ott van a jelentéskioltás technikája, mint vallási szisztéma vagy praxis használatba véve."[123] Így indokolta tehát Erdély a koanokkal való foglalatoskodást. A találkozások alkalmával koanokat olvasott fel, amelyek mintául szolgáltak hasonló koanok készítéséhez – ez volt az úgynevezett „Koan-gyár" a Marczibányi téren. Bori Bálint emlékei szerint a Marczibányi téren közkézen forgott Miklós Pál akkoriban megjelent könyve: *A zen és a művészet*.[124] Ez lehetett a koanok egyik

7. Aktív-passzív rajzgyakorlat. Kreativitási gyakorlatok, 1975-77.

8. Bódy Gábor a Kreativitás – Vizualitás kiállításon, 1976.

forrása. De Erdély ismerte A. W. Watts és E. Herrigel műveit is.[125] Wattstól a következő koant idézte egyik tanulmányában: „Egy szerzetes ezt kérdezte: – Azt mondják, minden dolog visszavezethető az Egységre, de hova lehet az egységet visszavezetni? – Csao Csou, a mester válaszolt: – Mikor Cs'ing tartományban jártam, csináltattam egy köntöst, ami hét csint nyomott."[126]

Erdély egészen brutális montázsnak tekintette ezt a koant, ahol semmilyen kapcsolat sem fedezhető fel a kérdés és a válasz között. A koan Erdély egyik kedvelt metaforája volt, amikor saját művészetelméletéről – a jelentéskioltás technikájáról – beszélt.[127] A koan a zen mesterek nyelvi eszköze – egy látszólag értelmetlen rövid dialógus – , amelynek segítségével a tanítvány eljuthat a szatori állapotába. A szatori az igazság pillanata, a lelki béke, a megvilágosodás állapota. A koan hozzásegítheti a tanítványt ahhoz, hogy meglássa önmaga és a világ valódi arcát.[128] A szatori során – az európai filozófia retorikájával szólva – a tanítvány felismeri a világ relativitását, az objektum és a szubjektum elválasztásának értelmetlenségét. E. Herrigel így ír a szatoriról: „Az igazságot megragadni annyit jelent, hogy az ember túllép saját létezésének korlátain és megragadja őt az igazság."[129]

A koan lényege felszabadító hatásában rejlik. Az önmagáról és a lét értelméről töprengő ember a reflexív gondolkodás ördögi körébe záródik, amelyből egyetlen kivezető út lehetséges: annak a felismerése, hogy lehetetlen „a tudat által megragadni a tudatot".[130] A koan megszabadíthat a cél irányúltságú, megoldásra törekvő gondolkodás blokkoló hatásától. „Ez némileg emlékeztet a szabad asszociáció pszichoanalitikus gyakorlatára, amely arra hivatott, hogy a gondolatok szabad áramlását megszabadítsa a 'tudattalan' gátlásoktól" – írta A. W. Watts a koanok felszabadító hatásától.[131] A koanok gyakorlata azonban még inkább emlékeztet a kreativitás fejlesztését célzó módszerek alkalmazására, amelyeken az az elsődleges cél, hogy az ember ki tudjon lépni a hétköznapi gondolkodás sémáiból és felszabaduljon a teljesítménykényszer nyomása alól.

Watts szerint a szatori „egyetlen hirtelen ugrás a hétköznapi tudatból a 'tökéletes, felülmúlhatatlan megvilágosodásba'." Ugrás, amely egy magasabb logikai szintre (Watzlawick és társai – másodfokú változás) vezet, amely képes áthidalni a vonatkoztatási rendszerek közötti szakadékot (Koestler – biszociáció). Erdély is az ugrás képét érezhette a leginkább magáénak a zen tanításaiból. A megvilágosodás pillanatában az ember nem kap választ az élet nagy kérdéseire, éppúgy, ahogy a zen mester sem válaszol a tanítvány kérdéseire, amelyekben a zen mibenlétét firtatja. Mégis intuitíve, megmagyarázhatatlan módon a tanítvány megsejt valamit a világmindenség lényegi egységéből, és ezáltal képes felülemelkedni a „naiv realizmus" hétköznapi szemléletén.

FELHASZNÁLT IRODALOM

ADRIANI, Götz – KONNERTZ, Winfried – THOMAS, Karin: Joseph Beuys. Leben und Werk, Köln: DuMont, 1981

BACSÓ Zsuzsa Éva: Erdély Miklós és az InDiGo. In: A modern posztjai, szerk.: KESERŰ K., Budapest: ELTE BTK, 1994

BARKÓCZY Ilona – KLEIN Sándor: Gondolatok az alkotóképességről és kutatásának egyes problémáiról. In: Magyar Pszichológiai Szemle, 1968

BARTHOLY Eszter: Erdély Miklós: Bujtatott zöld. In: Magyar Műhely, 1983/67

BARTHOLY Eszter: Mélyinterjú Erdély Miklóssal. In: Hasbeszélő a gondolában, Bölcsész Index, Budapest, 1987

BEKE László: Művészet/tanulás/utópia. In: Vizuális kísérletek, formai tapasztalatok, Budapest: Népművelési Intézet, 1980

BEKE László: Erdély Miklós. Krono-logikai vázlat. In: Híd, 1982/3

BEKE László – Erdély Miklós: Egyenrangú interjú. In: Hasbeszélő a gondolában, Bölcsész Index, Budapest, 1987

ENYEDI Ildikó: Egy pedagógiai technika (Az 1977/78. évi fantáziafejlesztő gyakorlatok módszereinek elemzése.) In: Magyar Műhely, Erdély különszám, 1983

ERDÉLY Dániel: „Mi kis" életünk. In: Árgus, 1991/5

ERDÉLY Miklós: Kreatív és fantáziafejlesztő gyakorlatok. In: Tanulmányok a vizuális nevelés köréből, Budapest: MTA Vizuális Kultúrakutató Munkabizottság, 1978

ERDÉLY Miklós: Művészeti írások. Budapest: Képzőművészeti, 1991

ERDÉLY Miklós: Második kötet. Budapest: Magyar Műhely, 1991

ERDÉLY Miklós: Kollapszus orv. Budapest: Magyar Műhely, 1991

ERDÉLY Miklós: A filmről. Budapest: Tartóshullám, 1995

Erdély Miklós. Kiállítási katalógus, szerk.: Beke L. és Szőke A., Budapest, Óbuda Galéria, 1986

Erdély Miklós. Kiállítási katalógus, szerk.: Kovács P., Székesfehérvár, Csók István Képtár – István Király Múzeum, 1991

FILLIOU, Robert: Teaching and Learning as Performing Arts, Köln – New York: Gebr. König, 1970

FIRESTIEN, Roger L. – TREFFINGER, Donald J.: Eszközök a kreatív problémamegoldás hatékony előmozdítására. In: A kreativitáskutatás új útjai, Budapest, 1989

GHISELIN, Brewster: Ultimate Criteria for two levels of creativity. In: Scientific Creativity, ed.: C. W. Taylor and F. Barron, New York: Wiley and Sons, 1957

GUILFORD, J. P.: Creativity. In: American Psychologist, 1950

HERRIGEL, Eugen: Az íj és a nyíl ösvénye, Budapest: Buddhista Misszió, 1981

HERRIGEL, Eugen: A zen-út, Budapest: UR, 1997

ILLICH, Ivan: A társadalom iskolátlanítása. In: Valóság 1975/11

ISAKSEN, Scott G.: Kreativitáskutatás. Egy kialakulóban lévő tudományág perspektívái. In: A kreativitáskutatás új útjai, szerk.: Magyari Beck István, Budapest: MTA, 1989

Joseph Beuys. Kiállítási katalógus, szerk.: Caroline Tisdall, New York, Solomon R. Guggenheim Museum, 1979/80

KOESTLER, Arthur: The Act of Creation. New York: Laurel, 1964, magyarul: Teremtés, Budapest: Osiris, 1998

Kreativitás – Vizualitás. Kiállítási katalógus, Budapest, Józsefvárosi Kiállítóterem, 1976

KURDY Fehér János: Az egytől lásd a szépet és indulj felé. In: Jelenkor, 1992/5

KURDY Fehér János: „A fejlettebb visszanyúl, hogy fejlettebb legyen." In: Katedrális, 1992

LÁBAS Zoltán: Kollektív rajzolás az Erdély-Maurer csoportban. In: Művészet, 1978/9

LANDAU, Erika: A kreativitás pszichológiája, Budapest: Tankönyvkiadó, 1976

MARCUSE, Herbert: Értekezés a felszabadításról. In: Új symposion, 1970/65

MARCUSE, Herbert: Az egydimenziós ember, Budapest: Kossuth, 1990

MAURER Dóra: Tanulmány-vázlat vizuális nevelés ügyben. In: Tanulmányok a vizuális nevelés köréből, Budapest: MTA Vizuális Kultúrakutató Munkabizottság, 1978

MAURER Dóra: Egy valódi mester. Havas Fanny interjúja. In: Beszélő melléklet, 1991.10.24,
MCCLELLAND, D. C.: On the psychodinamics of creative physical scientist. In: Contemporary approachoses to creative thinking, ed.: Gruber, Terrel, Wertheimer, New York: Atherton, 1962
MIKLÓS Pál: A zen és a művészet, Budapest: Magvető, 1978
Művészetpszichológia, szerk.: Halász László, Budapest: Gondolat, 1973
NAGY Pál: Párhuzamos életrajzok. Robert Filliou, Erdély Miklós. In: Magyar Napló, 1991.11.29.
OSBORN, A.: Applied Imagination, New York: Scribers, 1963
PETERNÁK Miklós: Beszélgetés Erdély Miklóssal 1983 tavaszán. In: Árgus, 1991/5
Poipoi, szerk.: Beke L. és Bálint A., Budapest: Artpool, Műcsarnok, 1998
Polentransport. Kiállítási katalógus, szerk. Beke László, Budapest, Ernst Múzeum, 1989
Robert Filliou 1926–87. Zum Gedächtnis. Hg. von H.-W. Schmidt, Düsseldorf, Städtische Kunsthalle, 1988
SÁGI Mária: A kreativitás a pszichológiában. In: Valóság, 1979/10
SEBŐK Zoltán: Új misztika felé. Beszélgetés Erdély Miklóssal. In: Híd, 1982/3
SOMOGYI György: Művészet mint a kreatív magatartás modellje. In: Művészet, 1978/9
STACHELHAUS, Heiner: Joseph Beuys, Leipzig: Philip Reclam, 1989
STEINER, Rudolf: A magasabb világok valósága, Budapest: Genius, 1993
SUGÁR János: A senki földjén voltunk...Bardi Teri interjúja. In: Beszélő melléklet, 1991. 10. 24.
SZŐKE Annamária: „Titok a jövő jelenléte". In: Nappali Ház, 1997/1
TISDALL, Caroline: Zsírról, mézről meg a többiről. In: Múltidézetek. Vál.: Beke L., Budapest: Népművelési Intézet, 1980
VISCHER, Theodora: Joseph Beuys. Die Einheit des Werkes, Köln: DuMont, 1991
WATTS, Alan W.: A zen útja, Budapest: Polgár, 1997
WATZLAWICK, Paul – WEAKLAND, John H. – FISCH, Richard: Változás. A problémák keletkezésének és megoldásának elvei, Budapest: Gondolat, 1990

JEGYZETEK

[1] ISAKSEN 1989. 26.
[2] MAGYARI BECK I. 1989. 6., ISAKSEN 1989. 21., SÁGI 1979. 66–79., KLEIN 1982. 168–177.
[3] GUILFORD 1950. 444–454.
[4] SEBŐK 1981. 367.
[5] Lábas Zoltán szóbeli közlése.
[6] ERDÉLY MIKLÓS: *Kreatív és fantáziafejlesztő gyakorlatok*. in. *Tanulmányok a vizuális nevelés köréből*, Budapest MTA Vizuális Kultúrakutató Munkabizottság, 1978
[7] ERDÉLY MIKLÓS: [Nürnberg – Beuys] In: *Művészeti írások*, 1991
[8] Guilfordnak 1973-ban jelent meg egy fontos tanulmánya a kreatív személyiségjegyekről *Az alkotóképesség a művészetekben* címmel a *Művészetpszichológia* c. tanulmánykötetben.
[9] GUILFORD 1973. 74–78.
[10] LANDAU 1976. 46.
[11] i. m. 23.
[12] i. m. 60.
[13] LANDAU 1976. 75.
[14] uo.
[15] GHISELIN 1957. 150.
[16] MC CLELLAND 1962. 153.
[17] LANDAU 1976. 68.
[18] i. m. 107.
[19] i. m. 116. (Osborn 1963-ban jelentette meg máig nagy hatású művét, amely megalapozta a CPS technikák használatát: az *Applied Imagination*-t.)
[20] uo.
[21] A *Kreativitás – Vizualitás* katalógusról van szó, amely az 1976 júniusi kiállításhoz kapcsolódott.
[22] WATZLAWICK 1990. 19.
[23] A könyv egyik „hőse" Wittgenstein, a szerzők többször hivatkoznak nyelvjáték elméletére.
[24] Az elsőfokú változás egy logikai rendszeren belül megy végbe, a másodfokú változás képes kilépni a látszólag zárt logikai rendszerből.

[25] WATZLAWICK 1990. 36.
[26] A Gödel tétel filozófiai és ismeretelméleti súlyát Erdély Miklós is felismerte.
[27] WATZLAWICK 1990. 52.
[28] 1973-ban jelent meg a *Művészetpszichológia* c. kötetben KOESTLER: *The Act of Creation* c. könyvének egy rövid fejezete.
[29] A Fantáziafejlesztő gyakorlatokon több hónapig foglalkoztak koanok készítésével.
[30] WATZLAWICK 1990. 124.
[31] i. m. 129.
[32] BEKE 1987. 187.
[33] Erdély montázs elméletére gondolok. Az elméletet bemutató diagramnak része a biszociáció is, amely egyértelműen Koestler nevéhez kapcsolódik. ERDÉLY 1995. 159.
[34] KOESTLER 1964. 33.
[35] i. m. 38. A kreativitás és a logika nyelvének összekapcsolása Watzlawickék elméletében is fontos szerepet kap.
[36] i. m. 82.
[37] i. m. 84.
[38] i. m. 332.
[39] i. m. 118.
[40] i. m. 146.
[41] i. m. 245.
[42] u. o.
[43] i. m. 170–171.
[44] A divergens gondolkodás a kreativitás pszichológiai elméleteiben is központi szerepet foglal el.
[45] KOESTLER 1964. 145–178.
[46] Koestler elsősorban Warburg pátoszformulákról írt műveire és GOMBRICH: *Art and illusion* c. munkájára támaszkodik.
[47] KOESTLER 1964. 394.
[48] Erdély Miklósnak is az akció volt az egyik legkedveltebb művészeti médiuma.
[49] ADRIANI – KONNERTZ – THOMAS 1981. 286.
[50] STACHELHAUS 1989. 41. Stachelhaus így sommázza Rudolf Steiner célkitűzését, amelyet *Bewegung für Dreigliederung des sozialen Organismus* c. művében fejtett ki 1918-ban.
[51] STACHELHAUS 1989. 42.
[52] BEUYS 1979. magyarul: Polentransport, 1989. Melléklet, 2.
[53] STACHELHAUS 1989. 216.
[54] A későbbiekben politikai aktivitása a Zöldek tevékenységével is összekapcsolódott. A kapcsolat alapja az ember és a természet organikus, „ökologikus" szemlélete volt.
[55] Beuys egy száz napos akció keretében agitált a direkt (azaz nem pártokon alapuló) demokrácia mellett. Az akció legfontosabb eleme a közönséggel való kommunikáció volt.
[56] A továbbiakban a szakirodalommal egybehangzóan FIU-nak fogom rövidíteni, amely Free International University-t takar.
[57] ADRIANI – KONNERTZ – THOMAS 1981. 281.
[58] i. m. 286.
[59] i. m. 315.
[60] FILLIOU 1970. 23.
[61] i. m. 14.
[62] i. m. 22.
[63] FILLIOU 1988. 104.
[64] Filliou a költészet és a szobrászat határán mozgó alkotásait „suspense poem" nek nevezte. i. m. 102.
[65] i. m. 58.
[66] i. m. 75–86.
[67] A tudomány és a művészet szférájának összekapcsolása mindkét művész életében alapvető fontosságú volt.
[68] Felidézem néhány ilyen tematikájú művének címét: *Just about time*, *Time in an nutshell*, *The Upside Down World*, *Whispered Art History*.
[69] FILLIOU 1988. 104.
[70] John Cage, Joseph Beuys, Allan Kaprow, Benjamin Patterson.
[71] FILLIOU 1970. 138.
[72] Budapesten 1976-ban, az FMK-ban épült meg a *Poipoidrome* egy változata, az *1. sz. Reális téridejű poipoidrom*, amit 1998-ban az Artpool stábja Galántai György vezetésével rekonstruált *Installáció* c. kiállításukon.
[73] *Poipoi* 1998. 34.
[74] Erdély Miklós is azt tekintette a művészet céljának, hogy kizökkentse az embereket a mindennapi élet „naiv realizmusá"-ból
[75] „A montázs fogalmát meg kell tisztítani a korai avantgárd porrétegétől és tudatosítani, hogy nem egy átmeneti művészeti korszak kuriozitása csupán, hanem olyan szerkesztési elv, melyben a konkrét és az eszmei egyszerre, dialektikus egységben érvényesülhet. A tudomány feladata ezek után kimutatni részigazságainak csődjét; minden látszólag logikus levezetésről, hogy burkolt ellentmondás. A montázs olyan technika, mely megidézi az ellentmondást, és addig élezi a feszültséget, míg az a szépségben feloldódik és egyesül." – ERDÉLY 1995. 156.
[76] ERDÉLY 1995. 98.

[77] i. m. 104.
[78] u. o.
[79] i. m. 143.
[80] i. m. 146.
[81] i. m. 149.
[82] Erdély Miklós könyvtárában megvolt HEISENBERG: *A rész és az egész* c. munkája, akinek holisztikus szemlélete nagy hatást tett Erdély gondolkodására.
[83] ERDÉLY 1991. 133.
[84] ERDÉLY 1995. 136.
[85] i. m. 137.
[86] i. m. 138.
[87] i. m. 139.
[88] i. m. 146.
[89] ERDÉLY 1995. 179.
[90] ERDÉLY 1978. 63.
[91] ERDÉLY D. 1991. 94.
[92] MARCUSE 1970. 1.
[93] ERDÉLY 1978. 64.
[94] uo.
[95] uo.
[96] Beke Lászlóval és Szentjóby Tamással közösen tartotta.
[97] Maurer Dóra 1975 márciusától vezette a Ganzban a Rajzszakkört.
[98] MAURER 1991. 4.
[99] A gyakorlatok vezetésébe a későbbiekben esetenként Galántai György is bekapcsolódott. A rajzszakkörről írt rövid bemutatást
is közösen jegyzik. *Kreativitás – Vizualitás* 1976. 11–12.
[100] *Kreativitás – Vizualitás* 1976. 7.
[101] i. m. 11.
[102] MAURER 1991. 4.
[103] A feladatok mozgalmassá tételében Maurer szerint Erdély a korábbi akciói mellett a cserkészkori tapasztalataira is támaszkodott.
[104] PETERNÁK 1991. 84. Montázzsal is próbálkozott de emlékei szerint ez sikerült a legkevésbé.
[105] „Egy idő múlva a feladatok megoldása során úgy éreztem magam, mint az élő sakk valamelyik figurája, egyre kevésbé láttam át az egészet, tevékenységünket szolgasági gyakorlatnak neveztem el." – Lábas 1978. 15.
[106] A gyakorlatokat Maurer Dóra és Papp Tamás gyűjtötte össze. Maurer Dóra egy 20 perces filmet készített a rendelkezésre álló filmtöredékekből és fotókból, amelyet eredetileg Dobos Gábor (film) és Papp Tamás (fotó) készített. Papp Tamás elveszett szakdolgozatából származik az Erdély-hagyatékban lévő 11 oldalas másolat, amely számos gyakorlat alapos leírását tartalmazza.
[107] A rajztáblának nem a rajzoló, hanem a modell felöli oldalán volt a rajzlap. A rajzolónak behajolva, rajzát a megszokottól eltérő szögből szemlélve, kellett rajzolnia.
[108] Háy Ágnes szóbeli közlése.
[109] LÁBAS 1978. 15.
[110] ERDÉLY 1978. 70.
[111] SEBŐK 1983. 370.
[112] Böröcz Attila, Révész László, Bori Bálint
[113] i. m. 71.
[114] ENYEDI 1983. 31.
[115] Lábas Zoltán szóbeli közlése.
[116] PETERNÁK 1991. 84.
[117] ENYEDI 1983. 28.
[118] i. m. 30.
[119] ENYEDI 1983. 27.
[120] FIRESTIEN – TREFFINGER 1989. 80. A CPS technikáját erre a tanulmányra támaszkodva ismertetem.
[121] A CPS csak a nyolcvanas években vált ismert és alkalmazott módszerré.
[122] ENYEDI 1983. 34.
[123] PETERNÁK 1991. 84.
[124] Bori Bálint szóbeli közlése.
[125] Wattstól idéz a *Montázsgesztus és effektus* c. tanulmányában. ERDÉLY 1995. 150. Herrigeltől pedig olvasta *A zen és az íjászat művészete* c. könyvet. SEBŐK 1983. 370.
[126] ERDÉLY 1995. 150. Hasonló koan Miklós Pál könyvében is található: „– Micsoda voltaképp a Buddha? – Három font len." – MIKLÓS 1978. 94.
[127] PETERNÁK 1991. 84.
[128] Az egyik legismertebb koan, amelyet egy zen mester az elsők között ismertet meg a tanítvánnyal így szól: „Milyen a születésed előtti, igazi arcod olyankor, ha elméd már túljár jón és rosszon?" – HERRIGEL 1997. 23.
[129] HERRIGEL 1997. 97.
[130] WATTS 1997. 150.
[131] i. m. 159.

DOKUMENTUM

Tímár Árpád

A NAGYBÁNYAI MŰVÉSZEK 1898-AS MŰVÉSZETPEDAGÓGIAI PROGRAMJA

Réti István a nagybányai művésztelep történetéről szóló visszaemlékezéseiben[1] rendre megemlíti, hogy 1898-ban a *Nagybánya és Vidéke* című lapban, majd 1899-ben önálló füzet alakjában is megjelent egy programadó tanulmány, melynek címe *A művészeti nevelésről* volt.[2] Az írás azonban – a Réti idézte mondatokat nem számítva – ismeretlen volt a kutatók előtt a legutóbbi időig.[3] A tanulmány füzetváltozata először a Magyar Nemzeti Galériában rendezett centenáriumi *Nagybánya művészete* c. kiállítás előkészítése során került elő az MNG Adattárából,[4] majd ezt követően az Országos Széchényi Könyvtárban is sikerült fellelni a kiadványt.[5] Az újságbeli változat azonban továbbra is hozzáférhetetlen, sem a Széchényi Könyvtárban, sem Nagybányán nem található olyan *Nagybánya és Vidéke* szám, amelyben a keresett cikk benne lenne.[6]

Az írás keletkezésének körülményeit, indítékait Réti részletesen leírja, sőt tulajdonképpen a rejtőzködés okai is érthetőek elbeszélése alapján. Két korábbi írásában szinte szó szerint azonosan fogalmaz: „A nagybányai szabad festőiskola 1902. év április hónapjában nyílott meg. ... Azoknak az elveknek a helyzet és a körülmények által meghatározott alkalmazása ez, amely elveket Thorma János 1899-ben megjelent tanulmányában *A művészeti nevelésről* fejtett ki."[7] A mondathoz tartozó jegyzetben azután további információkat közöl: „Előbb cikk-alakban a Nagybánya és Vidékében jelent meg, aztán füzetben is 15 oldalon. Az alkalmat e kis tanulmány megírására az a mozgalom adta, mely ez évben a Hock János *Művészeti reform* című könyve (rettenetes galimatiász) és cikkei nyomán megindult egy új és jó képzőművészeti iskola létesítése érdekében. A sok ankét és összevissza való beszéd ösztönözte Thormát arra, hogy a művészeti nevelésről és egy erre való jó iskoláról kifejtse röviden az eszméket, melyekben vele mi is egyetértettünk. A mozgalom azonban szalmatűzként elhunyt, a füzet pedig soha a szélesebb körű nyilvánosság elé nem került. A minden tudákosság és fölösleges esztétizálás nélkül, tisztán tapasztalati alapon megírt tanulmány minden eszméje helyes, igaz ma és mindenha."[8]

Részletesebb leírást és több új adalékot Réti harmadik írásában olvashatunk a témáról. „Egészen új kezdetet jelentett a szabadiskola megnyitása, új tanárokkal és legnagyobbrészt teljesen újonc, addig sehol sem tanult növendékekkel. Az iskolának nem voltak öregnövendékei, nem voltak tradíciói, s a tanároknak nem volt gyakorlatuk és személyes tapasztalatuk az oktatásban. De azért nem lehet azt mondani, hogy a művészi nevelés nagy kérdései elvileg már korábban is nem foglalkoztatták őket. Még 1898 karácsonyán a „Nagybánya és Vidéké"-ben egy kis elaborátum jelent meg „A művészi nevelésről" címen, Thorma és Réti aláírásával. A dolgozat, amely a különlenyomatban mindössze 15 kisoldalt tett ki, Thorma elgondolásait tartalmazta, s nagy részben az ő fogalmazása volt, előzetesen pedig

az „öreg" nagybányaiak megbírálásán, megbeszélésén keresztülment, s így: Ferenczy és Grünwald felfogásával is egyezett. Én azután valami bevezetést írtam elébe s a rapszodikus fogalmazványt logikus egymásutánba rendezve, egypár érvvel kiegészítve, nyomtatás alá készítettem.

Hogy ilyen elméleti fejtegetés éppen az egyik legkevésbé elméleti szellemű művésznek a gondolatából és tollából megszülethetett, annak egyik oka az akkori általános érdeklődés volt ez iránt a kérdés iránt. 1897 és 1898-ban – éppen az első nagybányai kiállításokkal s a Hollósy-iskola árbocra szökkenő zászlajával kapcsolatban – nagy divat lett a sajtóban és a művésztársaságokban a művészi nevelésről vitatkozni. A lapokban Lyka Károly és mások részéről fürge guerilla-támadások indultak meg a budapesti művészneveló intézmények, a Keleti-féle Mintarajziskola és Benczúr mesteriskolájának a szelleme és szervezete ellen. Hock János „Művészi reform" című könyvében 1898-ban kiterebélyesítette ezt a támadást. Szinyei Merse Pál pedig ugyanez év őszén egy hírlapi nyílt levélben tört lándzsát a szabadiskolai rendszer mellett az akadémiákkal szemben. Tehát csak természetes volt, ha a nagybányaiak is megfogalmazták gondolataikat erről a kérdésről. Annak oka, hogy ezekről a gondolatokról legszűkebb körükben is kevesen szereztek tudomást, részben a vidéki újság korlátozott nyilvánosságában, részben pedig abban a körülményben keresendő, hogy a keveseknek elküldött különlenyomat már minden név nélkül jelent meg. A kis irat írói véka alá rejtették a lángot, bíztak az eszmék meggyőző erejében. Őszinte szerénységük és természetes élhetetlenségük volt e teljes visszhangtalanság oka.

Thorma írásának a jelentősége Nagybánya szempontjából nem itt vázolt sorsában van, hanem egyrészt abban a tényben, hogy a nagybányaiak művészi hitvallását először foglalta szavakba a saját fogalmazásukban, másrészt abban, hogy a kifejezett elvek alkalmazásba éppen a saját későbbi szabadiskolájukban kerültek. Ezenkívül azt is érdekes megállapítani, hogy Thorma elgondolásai egy szépművészeti iskola szelleméről és szervezetéről nagyon sok részükben megvalósultak a Képzőművészeti Főiskola 1920-as évekbeli reformjában."[9]

Réti egyébként mindhárom írásában több fontos gondolatot idéz szó szerint az 1898-as tanulmányból, leghosszabban, legrészletesebben *A nagybányai művésztelep* című könyvében, ahol a *IV. rész, Az iskola* c. fejezet *II.* bekezdése tartalmazza a program legfontosabb megállapításait.[10] Az eredeti tanulmány terjedelme természetesen ennek az idézetgyűjteménynek a többszöröse, ezért mindenképpen indokoltnak tűnik, hogy az írást teljes egészében közöljük, s így végre hozzáférhetővé tegyük a további kutatás számára.

JEGYZETEK

[1] RÉTI István: *Tizennégy esztendő a nagybányai festőkolónia életéből.* (1909) In: A nagybányai művészet és művésztelep a magyar sajtóban 1896–1909. Dokumentumok a nagybányai művésztelep történetéből I. Nagybánya könyvek 7. MissionArt Galéria, Miskolc, 1996. 444–468. (A továbbiakban: RÉTI 1909). RÉTI István: *A nagybányai festőkolónia története.* In: A nagybányai jubiláris képkiállítás illusztrált katalógusa. 1912. Összeállította Börtsök Samu és Réti István. Nagybánya, 1912. 6–74.(A továbbiakban RÉTI 1912) RÉTI István: *A nagybányai művésztelep.* Bp. 1994. (A továbbiakban RÉTI 1994)

[2] Megjegyzendő, hogy Réti két korábbi írásában azt írta, hogy Thorma tanulmánya

1899-ben jelent meg (RÉTI 1909. 453. RÉTI 1912 28.), ami a füzet változatra mindenképpen igaz, hiszen a borítón ez az évszám olvasható: MDCCCXCIX. A szöveg végén lévő keltezés viszont úgy szól: Nagybánya, 1898. december hó. Az újságban való megjelenés időpontját Réti csak harmadik írásában konkretizálta: „Még 1898 karácsonyán ... jelent meg." (RÉTI 1994. 56.)

[3] Még a Réti könyv 1994-es kiadásának jegyzetében is úgy említik a tanulmányt, hogy „Egyelőre a szöveg tartalmát csak Réti idézeteiből ismerjük, Mezei Ottó sem tudott az eredeti cikk nyomára bukkanni." (RÉTI 1994. 182. 20. jegyzet.)

[4] MNG Adattára, ltsz. 13494/60. Lásd BOROS Judit: *Hollósy Simon művészi hitvallása levelei tükrében 1882–1902.* In: Nagybánya művészete. [Kiállítási katalógus] Magyar Nemzeti Galéria. [Bp.] 1996. 119.

[5] OSzK Kat.sz. VIII. Art. 2422. (A kiadvány, minthogy nincs rajta szerző feltüntetve, az „m" betűhöz van besorolva.)

[6] A lapnak a Széchényi Könyvtárban található példányai közül hiányzik az 1898. dec. 16-i szám, bizonyára ennek alapján feltételezte Mezei Ottó, hogy ebben jelent meg a Thorma tanulmány. („Ha valóban úgy áll – miként Réti kötetében olvasható –, hogy Thorma János a Nagybánya és Vidéke 1898. dec. 16-i számában „A művészi nevelésről" címmel tanulmányt tett közzé, ..." MEZEI Ottó: *Nagybánya. A hazai szabadiskolák múltjából.* [Bp. 1983] 31. A mondathoz tartozó jegyzetben hozzáfűzi: „A Nagybánya és Vidéke 1898. dec. 16-i száma nem ismeretes, ugyanígy a tanulmány Réti által említett 1899-es különlenyomata sem. A lap december 25-i száma ... Hollósy manifesztumát közli." i. m. 84. 49. jegyzet) Réti azonban nem említ pontos dátumot, csak annyit mond, hogy „1898 karácsonyán". Elképzelhető az is, hogy a dec. 25-i karácsonyi számnak volt egy melléklete, amely szintén hiányzik az OSzK állományából.

[7] RÉTI 1909. 453. Szinte szó szerint azonos szöveg olvasható az 1912-es kiállítás katalógusában. RÉTI 1912. 27–28.

[8] RÉTI 1909. 465. 7. jegyzet

[9] RÉTI 1994. 56.

[10] RÉTI 1994. 56–57.

[Réti István – Thorma János]

A MŰVÉSZETI NEVELÉSRŐL

Általánosan beismert és úton-útfélen hangoztatott igazság, hogy a magyar művészet föllendítésére két eszköz parallel működése szükséges, e két eszköz pedig: 1. a művészek nevelése és 2. a közönség nevelése. Mindkettőnek módozatairól a legutóbbi időben sok szó esett; éspedig több jóakarattal, mint szakértelemmel; inkább az igazság utáni tapogatózásképp, mint az ajánlott utak helyességének feltétlenül biztos tudatában. A művészeti nevelés nagy fontosságú kérdéséhez hozzászólva nem vitatkozni akarunk, hanem teljes egészében és sorrendjében elmondjuk amaz eszméket és elveket, melyek nélkül művészeinket helyesen nem nevelhetjük, elmondjuk azokat úgy, amint elménkben és nyelvünkön vannak.

Élő és erős hitünk a magyar művészet jövőjében, és ezen ideálunk szeretete akarattá vált bennünk. Ez adta most kezünkbe a tollat, mely nem a mi szerszámunk, hogy leírjuk sok nehéz és szép esztendő fáradságának és tapasztalatainak tanulságait, mert tudjuk, hogy használunk vele. Reméljük, ha világosan kifejtjük a meggyőződésünk szerint feltétlenül és egyedül helyes elveket, melyek szerint művészeti nevelésünket szervezni kell, meg is győztünk mindenkit, aki értelmesen és szeretettel akarja megvalósítani a nagy eszményt: a művészet magyar talajból kinőtt virágos, erős fáját.

Minden természetes organizmus avagy ember alkotta gépezet élet- és működésföltétele: az egység, a részek szerves összefüggése. Művészeti nevelésünk eddigi alakjában éppen ezt nélkülözte, és ezért is nem mutathat föl eredményt. Világos, hogy minden olyan javítást célozó reformterv hibás, mely művészeti nevelésünk elszáradt, életképtelen szerveit egy közbetoldott intézménnyel akarja élő szervezetté alakítani. E kérdésnél nem szabad sem a kegyeletnek, sem a takarékossági szempontoknak tekintetbe jönniök: dobjuk el a régit, mert hasznavehetetlen, mert rossz –, rakjunk erős, egészen új fundamentumot, építsük rá a magyar művészi nevelésnek egységes, minden részében szervesen összefüggő alkotmányát; olyan egész legyen ez, mint egy természet alkotta szerves organizmus, melyben, miként egy testben, egy lélek legyen, egy életfolyamat keringjen.

Hogy ezt miképp, milyen utakon érhetjük el, erre vonatkozó véleményünket vagyunk elmondandók, figyelmet kérve szavainknak, jóakaratot és szeretetet az ügynek.

Csak nagy vonásaiban adjuk tervét ama művésziskola szervezetének és szellemének, melyben mi egy ilyen intézmény ideálját szeretnők megvalósítva látni. A kivihetőséget szigorúan szem előtt tartjuk, de az apróbb reális részletekre nem terjeszkedünk ki, hisz azok az egésznek szelleméből úgyis maguktól folynak. Nem részletezzük a társművészetek (szobrászat, építészet stb.) nevelési belügyeit sem, mert nem rendelkezünk elegendő tapasztalati anyaggal, hogy szakszerűen és alaposan szólhassunk hozzá. Dolgozzák ezt ki ama szakok emberei, mi főleg a festészeti nevelést fogjuk tárgyalni, a társművészeteket csak annyiban érintve, amennyiben

a festészettel összefüggésben vannak, és amennyiben a tervezett művészeti iskola egységes szelleme és szervezete bizonyos általános művészeti princípiumok uralmát ezek fölött is megkívánja.

A Szépművészeti iskola

A Szépművészeti iskola, ez új intézet, Magyarországon a művészeti kiképzésnek egyetlen iskolája legyen, tehát *független minden más eddig létező rokon célú intézettől, önmagában teljes egész, melyben a növendéknek a kezdettől a legmagasabb kiképzésig alkalom nyújtassék.* Festők, szobrászok, műépítészek és metszők nyernének benne gyakorlati és elméleti oktatást. A gyakorlati tanítás az évnek mind a tizenkét hónapjában folynék, az elméleti tárgyakból csupán a téli hónapok estéin tartanának előadásokat.

Az intézet élén egy igazgató állana. *Az igazgatói állás reprezentatív méltóság;* tehát az igazgatónak a tanárok működésébe beleszólni hatáskörén kívül esik; az iskolai versenyek zsűrijében, melyben elnököl, akarat és vélemény tekintetében egyenrangú a többi tanárral vagy zsűritaggal; a vitás kérdésekben szavazata van. Festőiskolát vezethet, de ha nem akar tanítani, nem kötelező. Hangsúlyozzuk azonban, hogy *az igazgató iskolája éppoly jellegű és rangú, mint a többi tanáré.* Ezen intézményeknek nem szabad osztályok avagy esetleg igazgatói mesteriskola felállításával a tanárok közt mintegy rangfokozatokat állapítani meg. *Mindegyik tanár külön, függetlenül, minden kötelező tanterv nélkül, legjobb belátása szerint végezze a tanítványok nevelését kezdettől végig,* illetőleg míg a tanítvány iskolájában maradni óhajt.

Az adminisztratív rész vezetését egy titkár végezze, kinek kötelessége a beiratkozásra jelentkezőket elfogadni, a pályamunkákat beszedni, hirdetéseket közzétenni. Ezenkívül a modellekkel való érintkezés és a személyzetre való felügyelet is munkakörébe tartozik. Célszerű lenne ezen állást egy egyszerű hivatalnokkal betölteni, akivel az ifjúság minden félelem nélkül, bizalommal közlekedhetik. Melléje lehet aztán, ha sok a teendő, megfelelő irodaszemélyzetet adni.

A Szépművészeti iskolába fölvételre jelentkezhet bárki, ha a 15-ik életévét betöltötte. *A felvételt bármiféle meghatározott előkészültséghez* (pl. középiskolai bizonyítványhoz) *avagy elméleti fölvételi vizsgához kötni szükségtelen.* Az általános és részletes műveltséget megszerzi az a művész pályája további folyamán, mert kényszerítve van rá, hisz különben a modern műveltség minden fegyverével, egész apparátusával folytatott művészi versenyben nem képes megállani.

Egészen másképp áll a dolog *az előzetes gyakorlati jártasságot illetőleg.* Erről, mintegy hajlamát és tehetségét is demonstrálandó, *a jelentkezőnek fölvételi vizsgát kell tennie,* mely egy fejnek természet után való megrajzolásából álljon. Egy hétig üljön ehhez a modell az iskola egyik atelier-jében, és ezalatt a pályázóknak el kell készíteniök próbarajzukat. E próbarajzolás állandó felügyelet mellett történjék, hogy senkinek a rajzába más bele ne dolgozhassék.

Aktrajzot kívánni teljes lehetetlen attól, aki még soha nem próbálta, sőt aktot még nem is látott.

A fölvétel fölött a beadott rajz alapján az iskola tanári testülete határoz. A fölvett növendékek a titkárnál iratkoznak be, éspedig ahhoz a tanárhoz, akihez akarnak.

Minden növendék szabadon választja mesterét, és ezen önrendelkezési jog ez iskola szellemének egy sarkalatos elvét képezze. Tehát nem osztanak be, és semmiféle kényszert sem szabad alkalmazni az ifjúságra az arányos megosztás végett az egyes tanárok érdekében. Maradjon minden növendék annál a tanárnál, aki neki tetszik, akinek a vezetését magára nézve üdvösnek tartja. Éppen ezen önrendelkezési jog ésszerű érvényesíthetése szempontjából kívánatos, hogy az egyes műtermek – a különböző iskolák – egymás mellett, közvetlen összeköttetésben legyenek egymással, mert így a tanítványok nemcsak a saját tanáruk vezetését ismerik meg, de a másokét is figyelemmel kísérhetik. Aztán, ha ebből kifolyólag előfordulna az az eset, hogy valaki tehetségének és temperamentumának megfelelőbbnek gondolná egy másik tanár vezetését, legyen jogában iskolát változtatni, hasonlóan az Egyetemen is fennálló rendszerhez, ahol félévenkint jelentkezhetik az ifjúság a tetszése szerint kiválasztott tanár előadásainak a hallgatására. Minden tanár tehát köteles legyen a fölvételét igazoló növendéket tanítványául elfogadni. Inkább, ha valamelyik tanár iskolája annyira látogatott lenne, hogy a jelentkezők nem férnének el benne, adjanak még egy termet rendelkezésére.

A tehetség eredetiségét csak így nem rongálhatja meg az iskolai nevelés; az önrendelkezési jog e szabadságával csak növelhetjük önállóságát és önérzetét. Csupán ezzel a két tulajdonsággal lesz képes nagy föladatok megoldására, anélkül hogy tekintélyekre támaszkodnék.

A növendékek osztályokba osztva ne legyenek. Az újonnan belépő ugyanolyan tanítványa az iskolának, mint a legrégibb. Egyenlő joggal pályázhatik az összes díjakra, a legnagyobbat sem kivéve. Ha nem elég erős, úgy elbukik, a próbálkozás nem árt; ha pedig a pályamunkája jó, akkor megérdemli, hogy ezen kedvezményben részesüljön, tekintet nélkül arra, hogy „hányad éves". Másrészt, ha pl. a tervezett „Nagydíj"-ra csupán negyedévesek pályázhatnának, akkor csak mindig ezek közül kaphatná valaki, relatíve tán legjobb – de akinél a többi növendék között sok érdemesebb lehet.

Éppen e lehetőség is azt mutatja, hogy *az iskola falain belül eltölthető évek számát meghatározni nem szabad.* Ami az egyik embernek sok, az a másiknak kevés. Miért kényszerítsünk valakit fölösleges időtöltésre, és mást miért szorítsunk ki akkor, amidőn még tanulmányait be nem fejezte, és szükségét érzi a további kiképzésnek.

Az osztályokba szorítás különben a legszerencsétlenebb tanítási módszere volt a régi iskolai rendszernek. Eklatáns példa volt rá a *Mintarajziskola.*

Az első évben egy tanár tanította a lapminták és a gipszfejek rajzolását, a második évben ugyanezek festését. Harmadik évben egy másik tanár az élő modell után való fejrajzolást és antik egész alakok gipsz utáni másolását, negyedik évben ugyanezek festését. Ha ezen négy év után még életben maradt vagy meg nem szökött, elkerült a harmadik tanár iskolájába, ahol aktot élő modell után is festhetett. Így aztán mikorra eljutott a kezdet kezdetére, már elveszítette fogékonyságát és felfogásának frissességét.

Helyes vezetés mellett ennyi idő alatt a tehetségből már kész művész válhatik. De akkor a vezető tanárnak első perctől figyelemmel kell kísérnie tanítványa tehetségének alakulását, hogy ezáltal faragás közben kiismerje az anyagát, és gondos kezekkel megadja neki a befejező simítást.

A tanítás egyetlen alapelve a természet megismertetése legyen. Évégből fontos, hogy az oktatás már az első vonásnál élő alak utánzásával kezdődjék, úgy, amint

ez a külföldi modern iskolákban is történik. A tanár tetszése és belátása szerint fej- vagy aktmodellt állíthat be – felváltva, vagy kizárólag csak aktot –, tekintet nélkül arra, hogy a kezdőknek nehány hónapig nehezebben megy a munka. Nem szabad azonban semmiféle gipszöntvények másoltatásával rontani a kezdőket; nem szabad a tanítvánnyal elhitetni, hogy más mestere is lehet, mint a természet; nem szabad utánzatokkal idegen fölfogást beoltani az ifjú ember tiszta lelkébe. Csak ezúton remélhetjük, hogy egyéni képességei érintetlenül fejlődnek majd ki.

Emellett természetesen szükséges a régi műalkotások másolatait is beszerezni, álljanak ott szemlélet és a művészi szellem fejlesztése céljából, de nem azért, hogy ezeket rajzoltassuk. A természet ilyetén való mellőzése által idegen művészi felfogás hatása alá kerülne a növendék, ezzel pedig saját egyénisége kifejlődését befolyásolnók és akasztanók meg. Hiszen a legelőkelőbb művészi alkotások éppen azok, amelyek az egyéniséget leghatározottabban, leghatalmasabban éreztetik meg, és ezek nem a jelen, de a megfelelő kor szellemét képviselik. Világos hát, hogy ily művek másoltatása csak káros lehet egy kezdő művészre, aki még nem erősödött meg annyira, hogy saját fölfogását képes lenne nem alá-, hanem csupán melléje rendelni. Ez aztán annyira megzavarhatná, hogy ezen művek állanának szeme előtt követendő példaképp, és a természetet csak kisegítőnek tekintené, pedig éppen fordítva kell lennie.

A természet szeretettel való, mélységes tanulmányozása, a megérzése annak a belső, meleg kapcsolódásnak, mely a külső természet és az ember lelke között van, *volt a tavasza minden művészi virágzásnak. Ez a műtörténelem tanulságaiból levont elvitázhatatlan igazság.* Elég a görög művészet fejlődésére mutatnunk, aztán a ragyogó, pompázatos cinquecentót megelőző két század bájos, naiv művészetére, mely nem volt egyéb, mint a természet meghódítására vezetett hadjárat. A cinquecento gigászai már játszva uralkodtak a meghódított ország fölött, de az ő művészetükre alapított művészet ismét elvesztette az uralmat az egyetlen biztos talajon, és a hanyatlás rohamos lőn. Ugyanezt a természethódító nehéz harcot vívták e században is a francia reneszánsz fanatikus úttörői. Csapásukon egész Európa művészete szabad levegőre jutott, friss vérhez, új erőhöz nagy föladatokra.

Minden művészet a természet ágyékából született. A dekoratív művészetnek is csupán a természet adhat új motívumokat, a reminiszcenciákkal teli emberi agy ezen erőforrás nélkül csak sablonokra, a már meglévők variálására képes. Hogy ezen visszatérés az ősforráshoz e téren is mily eredményekkel jár, arra fényes példa a modern angol iparművészet, mely a természetből merítve egészen eredeti, új stílushoz jutott.

Néhány pillantás a művészeti fénykorok evolúciójára bárkit meggyőzhet, hogy mindig az egyoldalú természetkultusz, az a sokat gáncsolt és meg sem értett naturalizmus volt a kezdet. Egész korszakok művészetének erőt adott ez, nyomában élet és virágzás kelt. És *ha ez nagyban a legjobb iskolának bizonyult, így kell ennek lennie az egyes művészek nevelésénél is.*

A növendéket a természet fanatikusává kell tenni. Ez az egyetlen, ami majd megedzi őket, és ami majd erős fundamentumát fogja képezni egy összhangban levő művészléleknek. Hogy erre mit fog építeni, azt meghatározni már nem az iskolai nevelés föladata. Ebben az irányban a tanárnak semmiféle befolyást gyakorolnia nem szabad.

A naturalizmus szellemében csak olyan ember képes nevelni, aki ez alappal maga is rendelkezik, akinek fölfogása és művei erről bizonyságot tesznek. Igen ká-

ros lenne tehát egy iskola vezetését olyan valakire bízni, akinél a természet mellékes, csak a külső effektus, a dekoratív megjelenés irányadók. A fejletlen látású publikum kápráztatására ez jó lehet, de ha a növendéket már az iskolában olcsó hatás vadászatára, külsőségekre oktatjuk – művészi alkotásai hasonlatosak lesznek azon épülethez, amely bizonyos távolságról ékeskedik mindama kellékekkel, melyek a gyönyörködtetésre és a szem megtévesztésére alkalmasak, de ha bele akarván a műbe hatolni, figyelmesen, közelebbről megvizsgáljuk, rájövünk, hogy amit látunk, az csak értéktelen vakolat, az épület csak hitvány tákolmány, megfelelő alapja nincs, s a külsejében föltüntetett anyagot nem tartalmazza. Ettől a nagyképű, de alapjában véve hamis művészettől meg kell óvnunk a fiatalságot.

A tanárnak nemcsak elvben, de teljes meggyőződésében, egész szívében naturalistának kell lennie, mert csak így képes mások által is észrevétetni a természetben azt a titkos összefüggést és szépséget, amit mindnyájan látunk, mégis oly kevesen tudnak csak meg is mutatni. A korrigálásnál soha sem arra kell figyelmeztetni a növendéket, hogy miként, mily technikai fogásokkal lehet hatásosabb tanulmányt készíteni, hanem hogy a valóságot minden megjelenésében megértse – lényegét és részleteit egyaránt fölfogja, és a mozdulat vagy világítás bármely változatában híven visszaadni törekedjék.

A természet helyes érzésével együtt a szeretetet kell nagyra nevelni. Szeretni embert, fát, levegőt, szóval mindent, ami körülvesz, egyformán, mert csak ezáltal érezzük azt a fenséges összhangot, mely összes alkotásainak szoros összekapcsolódásában nyilvánul. *Millet* műveiben látjuk ezt legtökéletesebben kifejezve. Ezekben érezzük az embert, mint a föld fiát, a szerető anya ölében, mely táplálja, neveli és gyönyörködteti. Látjuk műveiben azt a kölcsönös összefüggést, ami által minden egymásért teremtve látszik lenni. A szeretet által érte el azt a művészi tökélyt, mely mindörökké példányképül fog szolgálni. Semmi nagyképűsködés, semmi deklamálás nincs benne, de őszinteségével, melegségével a művészet legmagasabb régióiba emelkedett – belső értékben versenyezve a klasszikus művészet legbecsesebb produktumaival. Ilyen példányképet állítsunk az ifjúság szemei elé, és ehhez hasonló tanárt a vezetésére. Az ilyen ember föltétlenül tisztelni fogja a növendékben is a természet legnagyobb ajándékát: az egyéniség szabadságát.

*

Hogyha a művészeti iskola tulajdonképpeni célját képező gyakorlati oktatásnál szükség van a lehető legnagyobb szabadságra, magától következik, hogy a csupán kisegítő elméleti ismeretek elsajátításánál még inkább meg kell hagynunk az önrendelkezési jogot. Kötelességünk ugyan minden irányban s minden lehető módon gondoskodnunk, hogy a növendék művésszé való képzéséhez kellő szellemi anyagot és tanulmányai megszerzéséhez minden alkalmat megkaphasson, azonban nem szabad ezt kötelezővé tenni. *Az elméleti tanulmány csakis fakultatív lehet.* Meg kell várni a fiatal embernél azt az érettségi fokot, midőn saját magától kezdi érezni az elméleti ismeretek, a szélesebb körű művelődés szükségességét.

Hogy miért nem szabad elméleti dolgokkal a növendék erejét megosztani, elforgácsolni, ez könnyen megérthető. Tudjuk magunkról nagyon jól, hogy abban az időben, amikor tanulmányainkat kezdtük, a naponkénti aktfestéssel eltöltött 6-8 óra annyira igénybe vette teljes erőnket és figyelmünket, hogy képtelennek érez-

tük magunkat bármi egyéb szellemi munkával foglalkozni. Még így is egész hónapokon keresztül megfeszített figyelemre és szorgalomra volt szükségünk, amíg valami csekély előmenetel lett az eredmény. Két vagy három éven is át e lelkes mesterség elsajátítása oly nagy idegmunkát, odaadást és szeretetet igényel, hogy képtelenség bárki részéről is ezen idő alatt egyébbel is komolyan törődni, anélkül hogy ez a gyakorlati tanulmányra zavarólag ne hasson.

Ameddig a növendék a természettel való behatóbb ismeretség által nem jutott el arra a képzettségi fokra, hogy a helyes rajzról, az arányok s a mozgás természetes összhangjáról és a különböző testek karakteréről fogalma legyen, addig amúgy sem képes a mások előadásából megérteni azt a művészi szépet, amit a klasszikus művészet, a régi mesterek művei, vagy akár a modern művészek alkotásai reprezentálnak. *Az elméleti művészeti oktatásnak csak azután szabad kezdődnie, amidőn a növendék a művészet mesterségével lehetőleg tisztában van, s amikor már a természetet látni képes.* Ha ezzel ellenkezőleg már kezdetben a művészetek bölcseletét adnók elő, ez körülbelül olyan lenne, mintha az írás mesterségével egyszerre ismertetnők valakivel a költői műfajok elméletét. Nem szabad a művész pályája kezdetén az absztrakt tudás árkait vonni keresztbe akkor, amidőn még először talpra kell állítanunk, hogy a maga lábán járni tanuljon.

Távolról sem tartjuk azonban feleslegesnek az elméleti ismeretek előadását, sőt ellenkezőleg. Járjanak be az intézetbe jelesebb szaktudósaink, a téli időszak óráiban beszéljék el hallgatóiknak tanulmányaikat, világosítsák meg saját közvetlen tapasztalataikkal és impresszióikkal a tudományt, melynek szószólói, s meggyőződésükkel melegítsék át a száraz anyagot. *Az emberi szellem evolúcióját megismerni vágyó növendék tudásszomját a legszélesebb körben ki kell elégíteni.* Legyen itt módjában kor-, műveltség-, irodalom- vagy művészettörténelmet és bármely tudományt hallgatnia, mely a művészettel valamelyes összefüggésben vagy vonatkozásban van, és ne egy tanár hirdesse, bár érdekes, egyéni, de éppen mint ilyen, egyoldalú fölfogását. *Jöjjenek ide írók és művészek, különböző irányok és fölfogások emberei, hirdessék meggyőződésüket, legyen az a katedra szószék, ahonnan bármely művészeti hitvallás apostola propagálhassa eszméit.* A művészetnek nincsenek kodifikált törvényei, melyek szerint bárki, egyes ember a művészet elméletét megmagyarázhatná, és egy művésznövendék, akinek alkotni kell majd, nem azért tanulja azt, ami a művészetben megtanulható, hogy jól-rosszul megállapított egyoldalú elvek összegyűjtéséből élősködjék. Ha több embert hall, majd megtalálja a hangokat és formákat, melyek érzéseinek és gondolkozásmódjának megfelelnek.

Az elméleti nevelésnek csak ezen rendszere mellett lesz a művész műveltsége egyéni, gondolkozása minden ízében önálló.

Különösen nehéz feladat nálunk, Magyarországon például a művészetek történetének ismertetése, mert ez szemléltetés nélkül igen könnyen a szavak száraz halmazává válik. És bizony nem vagyunk abban a helyzetben, hogy az egyes korszakoknak, irányoknak és ezek legnagyobb képviselőinek fejlődését eredeti műveiken magyarázhassuk meg. Párizsban vagy Londonban magunk előtt láthatjuk az emberiség művészi produktumait, a műveltség legifjabb korától napjainkig. Ezekre rámutatva nehány szóval jobban jellemezhetjük az egyes korszakok és nemzetek szellemi különbözőségeit és karakterét, mint kötetnyi száraz értekezésben. Ezeket a hiányokat, fájdalom, semmi áron sem pótolhatjuk: meg kell elégednünk azzal, ami van. Használjuk föl, amennyire lehet; azonkívül jó, nagy reprodukciók

is segítenek valamit – mindenesetre több hatást érünk el vele, mint a tankönyvek magyarázataival. A hiányokat pedig pótoljuk a megfelelő kor irodalmi műveinek ismertetésével. Különben is igen ajánlatos az irodalom- és művészettörténelem parallel előadása, kapcsolatban az általános művelődés történetével.

Az építészet, és ennek keretében a távlattan és az ornamentika mint melléktárgy, szintén adassék elő ezen nyilvános előadásokon, természetesen csak a külső megjelenés és a stílus megismertetése szempontjából. Nagy szükségük van erre azon festőknek és szobrászoknak, kik dekoratív és monumentális alkotásokra éreznek hajlamot magukban. Azonban a tanárok nehogy építészeti rajzok készítésével gyötörjék el a gyakorlati munkájával amúgy is kifáradt növendéket. Aki egészen behatóan, gyakorlatilag akar foglalkozni az építészet tudományával is, az iratkozzék be mint rendkívüli hallgató az építészek tanfolyamára.

Ezen elméleti tárgyakhoz járulna még a bonctan előadása is, mely külön a művészeket érdeklő szempontok szerint történjék, úgy, amint jelenleg is van.

Akár az elméleti, akár a gyakorlati tárgyakból való vizsgázásnak értelme nincs. A művész tehetsége által érvényesül és bizonyítványra nem szorul; saját magának tanul, tudatlanságával saját magának árt, nem úgy, mint például az orvos vagy ügyvéd. A művészet szabad mesterség, melytől eltiltani senkit sem lehet; a rossz képek legföljebb a jó ízlésű szemlélőket bosszantják. Az igaz, hogy ez nagy bűn, de hát az életben vegyesen bukkan fel a jó és a rossz, a művészet sem lehet az a csodatalaj, mely konkoly nélkül teremje a tiszta búzát. Franciaországban is van festőproletariátus, melyet azonban távolról sem a művészeti nevelés hibájául kell betudnunk. A természet maga nem egyformán osztja a képességet, s ezt az akadémiák nem egyenlíthetik ki. Mert a minden téren uralkodó nagy törvény érvényesül itt is: száz ember próbálkozzék meg és bukjék el a nehéz úton, míg egy akad, aki biztos, erős lépéssel végig bír rajta menni: a művészet vérrel, verejtékkel puhított útján.

E keserves törvény érvényesülésének vizsgákkal, képesítő oklevelekkel semmi szín alatt sem állhatjuk útját. Ha ezen eszközökkel akarjuk a selejtes részt kirostálni, könnyen előfordulhat az az eset, hogy kizárnak olyan talentumos embereket, kik nem képesek elég gyorsan fejlődni, s tehetségük hernyó korában a föl nem ismerés áldozatai lehetnek. Nem okultunk-e az akadémiákon annyiszor előforduló ilyenfajta gyászos tévedésekből? Gondoljunk Munkácsyra, Menzelre stb. Vagy jövőben másképp lenne talán? Jövőben is csak emberek ítélnek majd, és fognak is tévedni sokat és nagyot. Mondjuk ki hát, hogy *tehetségtelenség miatt az intézetből senki ki nem zárható.*

Ha aztán emiatt sokan lesznek festőkké, annak nem a művészet vallja kárát, csupán a megélhetésük lesz nehezebb. Ez már szociális kérdés, mely a közönségnek művészi nevelésével, általában pedig szellemi és anyagi színvonalával függ össze. Ezt a kérdést megoldani nem föladata a Szépművészeti iskolának, mely csupán a művészek helyes nevelését tűzheti ki céljául.

*

A művészi nevelésben mindenütt igen hasznos, mintegy élesztő szerepet játszanak a *versenyek.* A törekvést, az ambíciót és a szorgalmat fokozzák, a díjat nyert növendék pedig anyagi segítséghez is jut általa. Tessék tehát havonkint kompozició-

ra és iskolai stúdiumra versenydíjakat kitűzni, melyekre csak az iskola növendékei pályázhatnak, s melyek odaítélése fölött szakzsűri döntsön. *Fontos és elengedhetetlen követelmény, hogy a zsűri kizárólag az illető szak embereiből álljon:* a festményeket kizárólag festőművészek, a szobor pályamunkákat csupán szobrászok bírálják, és így a többi művészeteknél is.

Ezen évközi versenyeken kívül volna még minden év végével az ún. *„Nagydíj"* mind a négy művészet növendékeinek külön. A „Nagydíj"-ra nyilvános versenyen pályáznának, melyben részt vehet a Szépművészeti iskola növendékein kívül minden művésznövendék, aki magyar állampolgár, és a 30-ik életévét még be nem töltötte. Nem célunk itt e nagy versenynek részletes tervét adni, a „miként"-nek praktikus megoldása – az általunk kifejtett elvek szigorú szemmel tartása mellett – azon értekezletnek lesz feladata, melyet ezen ügyben tanácskozás végett a Kultuszminiszter úr őkegyelmessége fog összehívni. Ugyanez okból nem zavartuk fejtegetéseink menetét az egyéb apró reális szükségletek részletes kidolgozásával sem.

A nagydíjért való nyilvános évi versenyt célszerű lesz a párizsi *Prix de Rome* mintájára szervezni, természetesen a magyar viszonyok és magyar művészeti szükségletek tekintetbe vétele mellett. Az ösztöndíjat a nyerő három éven át élvezhesse, és ezalatt *ott tartózkodhassék, ahol neki tetszik.* Mehessen vele külföldre, bárhová, de ha művészi vágya, céljai és temperamentuma valamely magyar vidéket, Szegedet vagy Debrecent, avagy akár a Dunántúl, a Kárpátok vagy Erdély bármely vidékét tűzné ki tanulmánya és működése helyévé és tárgyává, mehessen oda, s dolgozhassék ott.

Hiba volna a nagydíjból kizárólag „Párizsi-díj"-at csinálnunk. Egy művésznek megadni mindazt, ami kiképzésének éppen legmagasabb követelményeit képezi, Párizs egymaga elégtelen. Maguk a franciák sem mellőzték soha a művészetek őshazáját, Olaszországot, miképp tehetnők mi? Olaszországba az utat igenis Párizson, mint egy hozzánk közelebb fekvő művészet főállomásán keresztül kell megtennünk, de ott megállapodnunk oktalan lenne.

Mint iskola Párizs ma már nem az, amelyből az a nagy, életteljes és életet keltő francia művészet erejét szítta. Aki a még ezelőtt csak tíz évvel uralkodó szellemet, törekvéseket és elveket összehasonlítja a mai viszonyokkal, csodálkozva tapasztalja már a nagy változást. A francia művészet nagy alakjai meghaltak; műveik legjobbjai szétszórva a világban a tegnap fényét mutatják: törekvéseik és hitvallásuk már a műtörténelemé. Párizsban ma művészeti divatok járják, rafinált, finom, mesterséges művészet, melynek gyökere az előző nagyok művészetében és nem a természetben van. Ez út csak lefelé visz.

Különben is azok az eszmék, elvek, melyek a francia művészetet naggyá tevék, ma már az egész világéi. Az összes művelt nemzetek művészetében egyaránt érvényesülnek. A francia iskola tanítási elve a rajz és a színek helyes megfigyelésén alapult, és ma ezen művészi alap a természet szigorú tanulmányozása által megszerezhető bárhol, Budapesten éppúgy, mint Párizsban. Aki a „nagydíj"-at elnyerte, annak már ezen alapvető iskolán túl kell lennie, és törekvése már csak az lehet, hogy látkörének szélesbítése által a művészi képzettség legmagasabb fokára emelkedjék.

Ekkor már a modern francia művészet produktumai nem elegendők, de szükséges a művészi alkotások összessége, hogy kifejlődjék és öntudatra jusson bennük az a mély érzés, mely kortól és nemzeti jellegtől eltekintve képes az abszolút szé-

pet megérezni és abban gyönyörködni. Itt már sem a távolságot, sem a közelséget nem vesszük észre, de a természetben és bennünk élő örök időktől való Istent érezzük nyilvánulni. Ez az Istenből való meleg lélek az, ami gyújt, ami éget az emberi alkotás hideg anyagában. Ezt okozatilag kimagyarázni és megtanulni nem lehet. A remekmű előtt érezzük, hogy olyan valakivel találkoztunk, akit már régen ismertünk, de még ebben az alakjában nem láttunk.

Ha valaki eddig emelkedett, akkor már nála is megalakulnak a hasonló, kifejezésre alkalmas formák. Csak avégből szolgáljanak ez alkotások művészi érzéseinek fejlesztő eszközeiül, hogy még jobban meggyőződjék, miszerint minden a természetből ered, ami fenséges. – A leírt úton jutva idáig fog ezekhez hasonló értékű, de egészen új, egyéniségéből fakadó műveket teremteni.

Ha tehát a természet tanulmányozása által szerzett alaphoz megadtuk ezen szemléleti kiművelést is, felhasználtuk a művészek kiképzésére szolgáló összes eszközöket.

Nagybánya, 1898. december hó.

BIBLIOGRÁFIA

PASTEINER GYULA IRODALMI MUNKÁSSÁGA

Összeállította: Gosztonyi Ferenc

A BIBLIOGRÁFIA ELÉ

„robotszámra politikai cikkeket"[1]

1933-ban *Pasteiner Gyula fontosabb műveinek bibliografiája* címmel Gerevich Tibor akadémiai emlékbeszédének mellékleteként már megjelent egy Pasteiner-bibliográfia. Mi indokolja egy újabb közzétételét? Elsősorban mennyiségi szempontok. A Gerevich-féle összeállítás ugyanis a *fontosabb* művekre koncentrálva – tematikus bontásban –, körülbelül százötven tételt tartalmazott, a most közreadandó közel ezret.

Mégis, a különbség csak mennyiségi, nem minőségi, nem változtat a művészettörténész Pasteinerről kialakított képen; illetve nem azon változtat. Ugyanis nem nyolcszáz ismeretlen művészeti írás „került elő", hanem nyolcszáz politikai vezércikk.

Az Gerevich emlékbeszédéből eddig is tudható volt, hogy Pasteiner „kilenc évig volt a klerikális Magyar Állam munkatársa és vezércikkírója" – igaz, jelen bibliográfia összeállítója csak hétévnyi működésnek találta nyomát –, de a mennyiség még így is meglepő.[2]

Az újabb összeállítás – legalábbis mennyiségi – súlypontját, nóvumát tehát a Magyar Állam és a néhány szám után megszűnt Társadalmunk című hetilap cikkei jelentik.[3] Ezeken túl csak néhány – bár meglehetősen fontos – művészettörténeti tárgyú recenzióval, kisebb kritikával, tanulmánnyal sikerült a közel hetven éve megjelent bibliográfiát kiegészítenem.

Pasteiner 1878. január 1-től, 1884. április 6-áig szerepelt a Magyar Államban; főleg bel- és külpolitikai tárgyú vezércikkeket írt, írásai csak egészen ritkán kerültek a belső oldalakra. Művészeti tárgyú írást a lapban nem publikált, látszatkivételek akadnak csupán, olyanok, mint a „Krisztus Pilátus előtt"; ebben azonban inkább foglalkozott a Munkácsy-kép „teológiai" – jelesül renani – mint művészi problémájával (azt ugyanis a Budapesti Szemlének írta meg). Majdnem biztos – az odavissza utalásokból és az írások stílusából kikövetkeztethetően –, hogy a rövid hírek között napi rendszerességgel megjelenő □ (négyzet) is Pasteiner szövegeit jelölte. Ezeket azonban, egyéb bizonyítékok hiányában, nem vettem fel a bibliográfiába; számukról csak annyit, hogy beemelésük megháromszorozta volna a listát.[4]

1883-ban néhány hétig szerkesztette és írta a Társadalmunk című politikai, társadalmi, tanügyi és szépirodalmi katolikus hetilapot és Vasárnapi Lap című kulturális mellékletét. A hetilap öt szám után csődbe ment. Itt művészeti írásai is megjelentek, de valószínűleg ő írta a jelöletlen szerkesztőségi cikkek és hírek jó részét is.[5]

A többi írás rangos és kevésbé rangos napi- és hetilapokban, szakközlönyök és tanulmánykötetek lapjain olvasható. Önálló, „nagy" könyvet csak egyet írt (A művészetek története a legrégibb időktől napjainkig [1885]), ismertségét – joggal – mégis

egy évtizeddel korábbi, kis füzetnyi tudományos pamfletjének (A régi művészetek történetének mai tudományos állása [1875]) és az Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képben köteteiben publikált tanulmányainak köszönhette; politikai cikkeiről elfeledkezni annál is könnyebb volt, mivel azokat a későbbiekben ő maga sem emlegette.

Az alábbi bibliográfia azon túl, hogy hozzáférhetővé teszi Pasteiner írásainak eddig feltárt – és bizonyára még bővíthető! – listáját,[6] adalék a „művészettörténész helye a magyar társadalomban" problémához is.[7]

A közlés módjáról: A tételeket, az évkezdeteket kiemelve, éves bontásban, az alábbi sorrendben adom: önálló kötetek, könyvfejezetek, napilap-cikkek időrendben, folyóirat-cikkek a periodikák betűrendjében. A Magyar Állam több százszor ismétlődő betűjelzéseit nem jelöltem, ezek az adott időhatárok között odaértendők: 1878 jan.1-től 1883. dec. 1-ig: (Dr. – st. –), 1883. dec. 1-től 1884. ápr. 6-ig: (Dr. – st – r.).[8] A napilap-cikkeknél, amikor a címből a szöveg tartalma még nagyjából sem volt kikövetkeztethető (pl. a gyakran ismétlődő Hétfőn címnél), [ ]-ben próbáltam a szöveg tartalmára vonatkozó egy-két szavas információval szolgálni.[9]

JEGYZETEK

[1] GEREVICH Tibor: Pasteiner Gyula emlékezete. Felolvastatott a M. T. Akadémiának 1931. évi május hó 18-án tartott összes ülésén. A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek XXI. kötet, 17. szám, Bp. 1933. 8.
Gerevich klasszikus tanulmánya mellé még néhány írás Pasteinerről az érdeklődőknek – a teljesség igénye nélkül! – hangsúlyozottan csak tájékoztató jelleggel:
A következő napilapokban jelent meg nekrológ, ill. rövid hír Pasteiner haláláról halála másnapján, 1924. november 9-én vasárnap (oldalszámok a [ ]-ben!): Esti Kurír [11], Magyarság [14], Népszava [9], Pesti Hírlap [9], Pesti Napló [17], Az Ujság [6]; hosszabb és igen izgalmas – bár több adatában hibás – írás olvasható, ugyancsak november 9-én, a Világban –y: Eötvös József utolsó professzora címmel [!], ill. a Nemzeti Ujságban név nélkül: Pasteiner Gyula dr. 1846–1924. címmel [8].
Nekrológok periodikákban: Név nélkül: In memoriam. Pasteiner Gyula †. Magyar Iparművészet, XXVII. évf. 1924. 121.; LEHEL István: Pasteiner Gyula. Nyugat, XVII. évf. 1924. II. 808–809.; M[irkva]. H. J[ános].: Pasteiner Gyula emlékezete, Rajzoktatás, XXVII. évf. 1924. 35.; Név és cím nélkül, Az Orsz. M. Kir. Képzőművészeti Főiskola Évkönyve az 1921–22., 1922–23., 1923–24., 1924–25. tanévekről. Egybeállította: PILCH Dezső, Bp. 1926. 27. (1924/25. tanév).
Emlékbeszédek: Áldásy Antal l. t. beszéde Pasteiner Gyula t. t. ravatalánál 1924 november 10. AkÉrt XXXVI. évf. 1925. 90–92.; GEREVICH i. m.; erre reagál: ELEK Artúr: Pasteiner Gyula. (1931) = Uő.: Művészek és műbarátok. Válogatott képzőművészeti írások. szerk. TÍMÁR Árpád. Bp., 1996. 188–190.
Gerevich emlékbeszéde óta megjelent „monografikus" tanulmányok: TELEPY Katalin: Dr. Pasteiner Gyula művészettörténész. Tata Barátai Körének Tájékoztatója IV. Tata, 1982. 25–33.; GOSZTONYI Ferenc: A „helyes" művészettörténeti álláspont kérdése Pasteiner Gyula írásaiban. Ars Hungarica, 1999/2. 309–351. (további irodalommal); ill. Uő: Akadémiai emlékbeszéd mint önarckép. Gerevich Tibor és a „Pasteiner Gyula emlékezete." Ars Hungarica, 2000/2. 273–282.

[2] Továbbá GEREVICH i. m. 7.: „Évekig mint az ország első egyetemén az általános művészettörténet magántanára, kénytelen volt napilapokba politikai cikkeket írni, hogy megélhessen. Kilenc évig volt a klerikális Magyar Állam munkatársa és vezércikkírója, ami viszont Pulszkyéknak nem volt ínyére. Később keserűen gondolt erre az időre és bizonyára politikai újság-

1. Demeczky Mihály, Heinrich Gusztáv és Pasteiner Gyula.
(Fotó MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 828/4.)

írói éveinek tanulságaiból és keserveiből keletkezett, túlzásba vitt ellenszenve azokkal a tudósokkal, professzorokkal szemben, akik újságírással is foglalkoztak. Ha ezeket a körülményeket nem ismernők, lélektani rejtély maradna, hogy ő, aki fiatalabb éveiben szívesen vette igénybe a napilapok hasábjait [...], hogy ő, akinek annyi eleven, színes tollal megírt cikke látott a napi sajtóban napvilágot: később irtózott az újságírói tollat kezébe venni." Megjegyzendő, hogy Gerevich úgy tudta, hogy Pasteiner a Magyar Államba főként tanügyi cikkeket írt, vö. i. m. 1–2.

[3] A Magyar Államról: SZIKLAY János: Negyven év a katolicizmus történetéből. A Magyar Állam negyvenéves jubileuma 1849–1899. Bp. 1899.; A magyar sajtó története II/2. 1867–1892. Szerk. KOSÁRY Domokos és NÉMETH G. Béla, Bp. 1985. 358–365. (A fejezetet BUZINKAY Géza írta)

[4] Nem feladata egy bibliográfiai bevezetőnek az értékelés, de a Magyar Állam szűk körű, de radikális nyilvánosságát illusztrálandó azért álljon itt egy – kissé komikus – idézet Pasteinertől: „Politikai lapra nézve legnagyobb előny, ha olvasói nem csupán elvrokonai, hanem egyszersmind jó barátai is; ha nincs dolga a kíváncsiak nagy tömegével, kik az érdekfeszítőt keresve, keresik a félreértést. S mert a magyar sajtóban egy lapnak sincs oly kevés dolga a kíváncsiakkal, mint a Magyar Államnak, azért dicsekedhetik is azzal, hogy legkevésbé van kitéve a félreértés veszélyének. Mi elmondhatjuk: barátaink olvasnak, kik meg akarnak érteni." (Dr. – st. –): Kié a jövő? MÁ 1879. júl. 27.

[5] Annak, aki olvasott már „Pasteinert", nem lehet kétséges, hogy például a következő, Marx Károly halálára írott sorok is tőle valók: „Marx az elmélet embere volt, s a tárgyilagosság követeli, hogy a saját, tehát az elmélet álláspontjából ítéljük meg." Név és cím nélkül, Társadalmunk, 1883. márc. 25. 7–8.

[6] Pasteiner munkatársa volt a Pallas Nagy Lexikonának is, ahova dr. PAST jelzéssel szócikkeket is írt. A lexikon köteteinek átlapozására, bevallom, nem vállalkoztam. Vö. pl.: dr. PAST: Görög szobrászat. In. A Pallas Nagy Lexikona, VIII. köt. 202., ill. PAST: Művészeti akadémia, Művészeti gyűjtemény, Művészeti kiállítás, Művészettörténet. Uo. XII. köt. 891–893.

[7] MAROSI Ernő: Henszlmann, avagy: a művészettörténész helye a magyar társadalomban. Ars Hungarica, 1990/1. 27–39.

[8] Az egyetlen kivételt itt is jelöltem, amikor Pasteiner egy nyílt levelet teljes névvel írt alá (bibliográfia 720. tétel).

[9] A rövid leírást nehezítette – illetve tulajdonképpen lehetetlenné tette –, hogy a cikkek általában egy konkrét bel- vagy külpolitikai eseményből kiinduló általános, a lap politikai álláspontjának megfelelő fejtegetést tartalmaznak (olyanokat, mint pl. az általános liberalizmusbírálat).

RÖVIDÍTÉSEK

AÉ ÚF	Archaeologiai Értesítő Új folyam
AkÉrt	Akadémiai Értesítő
BpSz	Budapesti Szemle 3. folyam
KN	Kelet Népe
MÁ	Magyar Állam (Idők Tanúja)
MI	Művészi Ipar
OMMIK	Az Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képben
PN r.k.	Pesti Napló reggeli kiadás
PN e.k.	Pesti Napló esti kiadás

1. Név nélkül: Pest, június 27. [Gimnáziumi tanügy] PN 1871. jún. 28. r.k.1
2. P.: Művészeti előhaladásunkról. PN 1871. júl. 12. r.k.
3. P.: Pest, júl. 19. [Gimnáziumi tanügy] PN 1871. júl. 20. r.k.
4. (P): Tudományos congressusok. PN 1871. júl. 22. r.k.
5. P.: Az országos középtanodai tanáregylet és tankönyvirodalmunk. PN 1871. aug. 2. e.k.
6. P.Gy.: Az országos középtanodai tanáregylet közgyűlése. PN 1871. aug. 9. r.k.
7. P.Gy.: Művészeti előhaladásunkról még néhány szó. PN 1871. aug. 18. r.k.
8. Név nélkül: A művészeti ösztöndíjakról. PN 1871. aug. 26. e.k.[2]
9. P.: Épületeink és azok szobrászati díszítményei. PN 1871. szept. 13. r.k.
10. P.: A polgári tanodák tanítóinak képesítése. PN 1871. szept. 30. e.k.
11. P.: Pest, dec. 19. [Bécsi lapok osztrák belügyekről] PN 1871. dec. 20. r.k.
12. P.: Honvédszobraink I–II. PN 1871. dec. 14. e.k., dec. 21.e.k.
13. P.: Az új országház. PN **1872.** jan. 14. r.k.
14. P.: A széptan nálunk. [Greguss Ágost, Zsilinszky Mihály] PN 1872. máj. 25. r.k.
15. P.: Visszhang a tanáregylet közgyűlésére. PN 1872. aug. 10. e.k.
16. P.Gy.: A műegyetemi terv érdekében kiírt pályázatról. PN 1872. aug. 14. e.k.
17. Pasteiner Gyula: A „Forum Romanum"-ról I–II. (Róma, szept. 24) PN 1872. okt. 2. r.k., okt. 2. e.k.[3]
18. P.: A bolognai indóházban. (Október vége) PN 1872. okt. 28. e.k.
19. P.: Rómából. Okt. 31. [Olaszországi bel- és külpolitikai hírek] PN 1872. nov. 6. r.k.
20. Pasteiner Gyula: Lovagszobrok. (Róma, 1872. november) PN 1872. nov. 16. r.k.; A lovag-szobrok (Róma, 1872. november) nov. 20. r.k.
21. P. (Saját levelezőnktől): Róma. November 21. [A parlamenti ülésszak megnyitása Rómában] PN 1872. nov. 26. r.k.

22. P. (Saját levelezőnktől): Az olasz ellenzék küzdelme a Lanza–Sella minisztérium ellen. (Róma, dec. 13) PN 1872. dec. 18. r.k.
23. – r – a-: Befana. Róma, jan. 8. PN **1873.** jan. 12. r.k.
24. – r – a-: Párisi tárca Olaszországból. Róma, jan. 15. PN 1873. jan. 22. r.k.
25. Pasteiner Gyula: Petőfi szobra Izsótól I–II. Róma, jan. 15. PN 1873. jan. 30. e.k., febr. 6. e.k.
26. Pasteiner Gyula: Palazzo di Venezia. Róma, april 24. PN 1873. ápr. 30. e.k.
27. Pasteiner Gyula: Istituto della Corrispondenza Archeologica. Róma, april 26. PN 1873. máj. 2. r.k.
28. Pasteiner Gyula: Műtárlat és műítészet. Fővárosi Lapok, 1873. jún. 7.
29. Pasteiner Gy.: Ami hiányzik a kiállításból I–II. (Bécs, június hó) PN 1873. jún. 12. r.k., jún. 14. r.k.
30. Pasteiner Gyula: Képzőművészeti levelek a kiállításból I–VIII. PN 1873. jún. 26. e.k., júl. 3. e.k., júl. 10. e.k., júl. 17. e.k., júl. 24. e.k., aug. 14. e.k., aug. 21. e.k., aug. 28. e.k.
31. Pasteiner Gyula: Bécsi nemzetközi kiállítás. (Egy felfödözés a magyar osztályban [Bécs, júl. 7]), PN 1873. júl. 9. e.k.
32. Pasteiner Gyula: Az ízlés a nemzetközi kiállításban. (Bécs, aug. hó) PN 1873. aug. 8. r.k.
33. Pasteiner Gyula: Az Eötvös és Petőfi-szobor számára kijelölt helyek. PN 1873. aug. 27. r.k.
34. P.Gy.: Rómából. Róma, december közepén. Athenaeum, I. évf. 1873. 48–52.
35. P.Gy.: Rómából. Róma egykor és ma. (Róma, február 2) Athenaeum, I. évf. 1873. 422–428.
36. P.Gy.: Róma a múltban. Athenaeum, I. évf. 1873. 955–959.
37. P.Gy.: Róma a jövőben. Athenaeum, I. évf. 1873. 1008–1013.
38. Pasteiner Gyula: A szobrászat viszonyban az építészettel I–II. Athenaeum, I. évf. 1873. 1567–1575., 1635–1642.
39. Pasteiner Gyula: Az emlékszobrokra gyűjtött összegek. Athenaeum, I. évf. 1873. 2809–2817.
40. Pasteiner Gyula: A művészet haszna. Athenaeum, I. évf. 1873. 2860–2867.
41. Pasteiner Gyula: A régi művészetek történetének mai tudományos állása. Nyomatott a Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomdában. Bp. **1875.**[4]
42. Pasteiner Gyula: Izsó utódja. KN 1875. jún. 19.
43. P.Gy.: Egy francia festő pályafutása. (Corot, souvenirs intimes par Henri Dusmenil. Exposition de l'oeuvre de Corot. Notice biographique par M. Ph. Burty) KN 1875. júl. 1.
44. Pasteiner Gyula: „Redingote." Keleti Gusztáv úrnak. (Páris, 1875. július 16) KN 1875. júl. 27.
45. P.Gy.: Szórakozás Versaillesban. (aug. 4) KN 1875. aug. 12.
46. Pasteiner Gyula: A képzőművészeti ösztöndíjakról I–II. Páris, október végén. KN 1875 nov. 3., nov. 4.
47. Pasteiner Gyula: L'École normale supérieure. Magyar Tanügy, IV. évf. 1875. 605–617.
48. Pasteiner Gyula: Magyar festő-művészek Párisban I–II. KN **1876.** ápr. 12., ápr. 13.

A MŰVÉSZETEK TÖRTÉNETE

A LEGRÉGIBB IDŐKTŐL NAPJAINKIG.

IRTA

PASTEINER GYULA.

[illegible] ÁBRA A SZÖVEGBEN

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IRODALMI INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1885.

MŰVÉSZI IPAR

AZ ORSZÁGOS MAGYAR IPARMŰVÉSZETI MUZEUM

ÉS

A MAGYAR IPARMŰVÉSZETI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTI

A VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MAGYAR KIR. MINISTERIUM

MEGBIZÁSÁBÓL

PASTEINER GYULA

SZERKESZTŐ TÁRS

RADISICS JENŐ

1892

HETEDIK ÉVFOLYAM

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR IPARMŰVÉSZETI TÁRSULAT

1892.

KÖZÉPKORI ÉPITÉSZETÜNK TOPOGRAPHIÁJA

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA I. OSZTÁLYÁNAK 1908 JANUÁR 7-IKI ÜLÉSÉN ELŐADOTT RENDES TAGSÁGI SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS

IRTA

PASTEINER GYULA

Különlenyomat a Budapesti Szemle 1908 áprilisi havi számából

BUDAPEST

1908

NÉPSZERŰ FŐISKOLAI TANFOLYAM.

1910/11. — I. sorozat

Az eddig tartott előadások XVII. sorozata

XCIII. SYLLABUS.

PASTEINER GYULA

A FRANCZIA FESTÉSZET A XIX. SZÁZADBAN.

Hat előadás.

Tartatik a tudomány-egyetem középponti épületének kupolacsarnokában november 15, 22, 29, deczember 6, 13 és 20-án este ½7-től ½8-ig.

BUDAPEST, 1910

A NÉPSZERŰ FŐISKOLAI TANFOLYAM KIADVÁNYA

49. P.Gy.: Az árvízkárosultak javára rendezett műipari- és történelmi emlékkiállítás megnyitása. KN 1876. máj. 11.
50. Egy szobrász-műhely a régi Athénben. (A philológiai társulat folyó hó 20-diki ülésében felolvasta Pasteiner Gyula) KN 1876. máj. 21.
51. Pasteiner Gyula: A műtörténelmi kiállításból. KN 1876. máj. 25.
52. J.P.: Deák's Grabmonument. Pester Lloyd, 1876. okt. 3.
53. Pasteiner Gyula: Egy országos magyar rajzoló-művészeti kiállítás érdekében I–II. Életképek, I. évf. 1876. 829–830., 841–842.
54. Pasteiner Gyula: Levelek a szegedi közkiállításból I–IV. Életképek, I. évf. 1876. 725–726., 736–737., 755–756., 851–852.
55. Pasteiner Gy.: A francia akadémia 41-ik székének története. Fővárosi Lapok, **1877.** jún. 26.
56. Pasteiner Gyula: Erzsébet királyné Deák Ferenc ravatalánál. Olajfestmény Zichy Mihálytól. Közvélemény, 1877. júl. 4.
57. Dr. Julius Pasteiner: Königin Elisabeth am Sarge Franz Deák's. Gemälde v. Michael Zichy. Pester Lloyd, 1877. júl. 4.
58. Pasteiner Gyula: Zichy Mihály. Családi kör, XVIII. évf. 1877. júl. 22. 673-677.
59. Dr. Pasteiner Gyula: Rabelais és kora. Tanulmány. Írta Neményi Ambrus. KN 1877. nov. 27.
60. P.Gy.: A műcsarnok kiállítása I–II. Családi kör, XVIII. évf. 1877. dec. 2. 1134–1135., dec. 8. 1158–1160.
61. Dr. Pasteiner Gyula: Phidias műhelye. (Fölolvastatott a philologiai társaság m. évi november 8-án tartott ülésében) Egyetemes Philologiai Közlöny, I. évf. 1877. 52–59., 171–181.
62. Nicotera bukása. MÁ **1878.** jan. 1.
63. A harctéri helyzet és a nyugat-európai állapotok. [Orosz–török háború] MÁ 1878. jan. 4.
64. Gyönyörűséges olasz állapotok. [Az olasz egység] MÁ 1878. jan. 9.
65. Szabad Helvetia te is! [Vallási viszályok, szociáldemokrácia] MÁ 1878. jan. 11.
66. Elégedett agitátor az elégedetlen Rómában. [Léon Gambetta] MÁ 1878. jan. 13.
67. Liberális mozgékonyság – conservativ tétlenség. [Belgium] MÁ 1878. jan. 16.
68. Liberális nemzetiségi politika. MÁ 1878. jan. 19.
69. Orleanista üzelmek. MÁ 1878. jan. 22.
70. A vaskorona. [Viktor Emánuel temetése] MÁ 1878. jan. 24.
71. Mivel biztosítsuk magunkat? [Oroszország ellen] MÁ 1878. jan. 26.
72. Béke a háború anyja. [Orosz–török béke] MÁ 1878. jan. 29.
73. Létesüljön már egyszer erőteljes conservativ kormány a monarchia mindkét államában. MÁ 1878. jan. 31.
74. Keresztény-socialismus Németországban. MÁ 1878. febr. 5.
75. A lebegő politikusok sötét szemüvege. [A Pester Lloyd az orosz–török békéről] MÁ 1878. febr. 9.
76. Titkos megegyezések. [Orosz–török béke] MÁ 1878. febr. 10.
77. Mit akar Bismarck? MÁ 1878. febr. 13.
78. Kié lesz a szánalomra méltó szerep? [Bismarck külpolitikája] MÁ 1878. febr. 20.
79. Két enuntiatio. [Bismarck és Andrássy a keleti kérdésről] MÁ 1878. febr. 22.
80. Congressus – conferentia. [A keleti kérdés] MÁ 1878. febr. 24.
81. Világos helyzet. [A keleti kérdés] MÁ 1878. febr. 28.

82. Oroszország háborút akar. [Orosz–török konfliktus] MÁ 1878. márc. 2.
83. Ne várjunk tovább. [Bosznia megszállásának terve] MÁ 1878. márc. 5.
84. Külpolitikánk a delegatiók előtt. [Bosznia megszállásának terve] MÁ 1878. márc. 8.
85. Szálljuk meg Boszniát. MÁ 1878. márc. 10.
86. Félhomály. [Olasz belpolitikai helyzet] MÁ 1878. márc. 14.
87. Beati possidentes! [A berlini kongresszus előkészületei] MÁ 1878. márc. 15.
88. A valódi politika és a hírlapi politika. [A berlini kongresszus előkészületei] MÁ 1878. márc. 17.
89. A lengyel kérdés a congressuson. [A berlini kongresszus előkészületei] MÁ 1878. márc. 20.
90. Külpolitikánk a magyar delegatió előtt. [A berlini kongresszus előkészületei] MÁ 1878. márc. 22.
91. Congressus helyett háború. [A berlini kongresszus előkészületei] MÁ 1878. márc. 24.
92. A meghiúsult ámítás után. [A berlini kongresszus előkészületei] MÁ 1878. márc. 28.
93. Európa vagy a három-császár-szövetség. [A berlini kongresszus előkészületei] MÁ 1878. márc. 30.
94. Bécsből Berlinbe. [A berlini kongresszus előkészületei] MÁ 1878. ápr. 2.
95. Salisbury sürgönye. [A berlini kongresszus előkészületei] MÁ 1878. ápr. 4.
96. Mi készen vagyunk. [A berlini kongresszus előkészületei] MÁ 1878. ápr. 6.
97. Hanyatlás jelei. [Független Szabadelvűek] MÁ 1878. ápr. 9.
98. Róma pénzügyi romlása. MÁ 1878. ápr. 11.
99. Egyesült ellenzéki párt. MÁ 1878. ápr. 13.
100. Szerény keresztelő. [Az Egyesült Ellenzék megalakulása] MÁ 1878. ápr. 16.
101. Az „elposványosodás" kezdetén. [A berlini kongresszus előkészületei] MÁ 1878. ápr. 18.
102. Akadémikus politikai korszak. [Andrássy Gyula] MÁ 1878. ápr. 20.
103. A májusi törvények felfüggesztése. [Németország] MÁ 1878. ápr. 24.
104. Bismarck felsülése. [A berlini kongresszus előkészületei] MÁ 1878. ápr. 26.
105. A legutolsó phasis. [A berlini kongresszus előkészületei] MÁ 1878. ápr. 28.
106. Hol van Ausztria–Magyarország? [A berlini kongresszus előkészületei] MÁ 1878. máj. 2.
107. Mit csinál Franciaország? [Léon Gambetta] MÁ 1878. máj. 5.
108. Köztársasági congressus Rómában. MÁ 1878. máj. 8.
109. Suvaloff utazása. [A berlini kongresszus előkészületei] MÁ 1878. máj. 10.
110. Elkésett mozgósítás. [A berlini kongresszus előkészületei] MÁ 1878. máj. 12.
111. Kik keresik az egyház támogatását? [Franciaország] MÁ 1878. máj. 15.
112. Vallásosság vagy rendőrség? [Bismarck] MÁ 1878. máj. 17.
113. Suvaloff visszafelé. [A berlini kongresszus előkészületei] MÁ 1878. máj. 21.
114. Nincs kivezető út. [A berlini kongresszus előkészületei] MÁ 1878. máj. 23.
115. Békés hírek. [A berlini kongresszus előkészületei] MÁ 1878. máj. 25.
116. A meghívók szétküldettek. [A berlini kongresszus előkészületei] MÁ 1878. máj. 29.
117. Occupáljunk! [Bosznia és a szomszédos területek kérdése] MÁ 1878. jún. 1.

118. Amit nekünk kell végezni. [A berlini kongresszus előkészületei] MÁ 1878. jún. 4.
119. A congressus összehívatott. [A berlini kongresszus] MÁ 1878. jún. 6.
120. Választás Belgiumban. MÁ 1878. jún. 8.
121. Monarchiánk mozgósít. [A berlini kongresszus] MÁ 1878. jún. 13.
122. Komoly napok. [A berlini kongresszus] MÁ 1878. jún. 15.
123. Quis tulerit Gracchos de seditione querentes? [Bismarck] MÁ 1878. jún. 18.
124. Amiről megfeledkezett a diplomácia. [A berlini kongresszus] MÁ 1878. jún. 20.
125. A belgiumi választások és az új kormány. MÁ 1878. jún. 23.
126. Önkénytelen őszinteség parlamentarizmusunkról. MÁ 1878. jún. 25.
127. Az állítólagos osztrák–magyar–angol barátság vesztő útjai. [A berlini kongresszus] MÁ 1878. jún. 28.
128. Kik akarják az annexiót? [Bosznia-Hercegovina okkupálása] MÁ 1878. júl. 4.
129. Missziónk akadályai. [A berlini kongresszus] MÁ 1878. júl. 6.
130. Kormányválság Ausztriában. MÁ 1878. júl. 9.
131. Cyprus-sziget. [A berlini kongresszus] MÁ 1878. júl. 11.
132. Prostituált quasi nagyhatalom. [Olaszország] MÁ 1878. júl. 13.
133. Hazafiatlan ellenzékieskedés. [Bosznia-Hercegovina okkupálása] MÁ 1878. júl. 16.
134. A szövetség augurjai. [A békeszerződés aláírásával véget ért a berlini kongresszus] MÁ 1878. júl. 18.
135. Sok beszámoló, kevés programm. [Választási előkészületek] MÁ 1878. júl. 20.
136. Politikai kultúránk egyik hiánya. [A nemzetiségek] MÁ 1878. júl. 24.
137. A liberalismus káprázata. MÁ 1878. júl. 27.
138. Idegenkedés a conservatív politikától. MÁ 1878. júl. 28.
139. A horvát nemzeti párt beszámoló beszéde. MÁ 1878. júl. 31.
140. A német birodalmi gyűlési választások. MÁ 1878. aug. 2.
141. A korteskedés végén. MÁ 1878. aug. 4.
142. A németországi választások és a kissingeni találkozás. MÁ 1878. aug. 7.
143. A magyar kultúra Rómája. [Debreceni választások] MÁ 1878. aug. 8.
144. A munkaszüneteltetések. MÁ 1878. aug. 11.
145. A választások után I. MÁ 1878. aug. 15.
146. A választások után II. MÁ 1878. aug. 17.
147. A legszebb születésnapi ajándék. [Bosznia-Hercegovina okkupációja] MÁ 1878. aug. 22.
148. Ketteler hagyománya. [Szociáldemokrácia elleni törvényjavaslat Németországban] MÁ 1878. aug. 24.
149. A Kreuzzeitung a kissingeni alkudozásokról. MÁ 1878. aug. 27.
150. Disharmonia. [Bosznia-Hercegovina] MÁ 1878. aug. 29.
151. Osztrák–magyar–török conventio. MÁ 1878. aug. 31.
152. Columbus tojása. [A bosnyák felkelők követelései Boszniában] MÁ 1878. szept. 3.
153. A serajevói consul jelentései. [!] MÁ 1878. szept. 5.
154. A szikla szikla marad. [IX. Pius és XIII. Leó] MÁ 1878. szept. 7.
155. Idegen védelem. [A külföldi sajtó a magyar külpolitikáról] MÁ 1878. szept. 10.
156. A német birodalmi gyűlés megnyitásakor. MÁ 1878. szept. 12.
157. A „semleges oktatás". [Belgiumi közoktatásügy] MÁ 1878. szept. 14.

158. A keleti kérdés második része. [A berlini kongresszus utóhatásai] MÁ 1878. szept. 17.
159. Anglia üzelmei. [A berlini kongresszus utóhatásai] MÁ 1878. szept. 19.
160. Umberto király patronatusi ál-igényei. MÁ 1878. szept. 21.
161. Anglia és Oroszország Közép-Ázsiában. MÁ 1878. szept. 26.
162. A kormányelnök úr visszaérkezése. MÁ 1878. szept. 28.
163. A kath. munkás-egyletek. MÁ 1878. okt. 2.
164. Gambetta Franciaországa. MÁ 1878. okt. 4.
165. Sajnálatra méltók. [XIII. Leó és a liberális sajtó] MÁ 1878. okt. 6.
166. A római kérdés. MÁ 1878. okt. 9.
167. Nagy politika. [Belpolitikai kérdések] MÁ 1878. okt. 11.
168. Bőbeszédű államférfiak. [Franciaország] MÁ 1878. okt. 13.
169. Demobilizálunk. [Bosznia-Hercegovina] MÁ 1878. okt. 16.
170. Annak a pozsonyi egyetemnek tervezési kérdéséhez. MÁ 1878. okt. 18.
171. Liberális fogások a németországi centrumpárt ellen. MÁ 1878. okt. 20.
172. A király köszönete. [Bosznia-Hercegovina] MÁ 1878. okt. 24.
173. A kiábrándulás fele útján. [Az olasz kormányról] MÁ 1878. okt. 26.
174. Feleselés. [Pártviszonyok] MÁ 1878. okt. 29.
175. Épen jókor. [Oroszország megszegte a berlini szerződést] MÁ 1878. okt. 31.
176. Foglalkozzunk a beteggel. [A magyar parlament] MÁ 1878. nov. 3.
177. Kossuth röpirata. MÁ 1878. nov. 6.
178. Az osztrák felirati vita. MÁ 1878. nov. 8.
179. A külügyi vita előtt. [Andrássy Gyula közös külügyminiszter] MÁ 1878. nov. 10.
180. Öt felirati javaslat. MÁ 1878. nov. 13.
181. Suvaloff Budapesten. MÁ 1878. nov. 15.
182. A kormányelnök beszéde. MÁ 1878. nov. 17.
183. Quadrifolium. [Négy politikai merénylő] MÁ 1878. nov. 20.
184. A békeünnep végén. [Zár a párizsi világkiállítás] MÁ 1878. nov. 22.
185. Szomorú visszhang. [A magyar parlament] MÁ 1878. nov. 24.
186. Az osztrák delegatio pénzügyi bizottsága. MÁ 1878. nov. 27.
187. A fegyverszünet alatt. [Az osztrák delegáció pénzügyi bizottsága] MÁ 1878. nov. 29.
188. Egy tanulságos levél. [A nápolyi merénylő levele] MÁ 1878. dec. 1.
189. Az orosz–angol levelezés Közép-Ázsia ügyében. MÁ 1878. dec. 4.
190. Afghanistan. MÁ 1878. dec. 6.
191. Végeldöntés. [Francia belpolitika] MÁ 1878. dec. 8.
192. Politizáló orosz tábornokok. MÁ 1878. dec. 11.
193. A liberalismus áldásai Ausztriában. MÁ 1878. dec. 13.
194. A delegatiók végén. MÁ 1878. dec. 18.
195. A liberalismus revisiója. [Németország, Oroszország] MÁ 1878. dec. 20.
196. A vér- és vasember közgazdasági programmja. [Bismarck] MÁ 1878. dec. 29.
197. Pasteiner Gyula: Zichy Mihály festménye: A daemon fegyverei. Havi Szemle, I. köt. 1878. 161-167.
198. Mit kívánunk új évre? MÁ **1879.** jan. 1.
199. Evangéliumi politika. [A Vatikán és Németország] MÁ 1879. jan. 4.
200. Monarchiánk jövőbeli politikája a Balkán-félszigeten. MÁ 1879. jan. 8.
201. Gaudeamus. [Franciaországi választások] MÁ 1879. jan. 10.

202. Tükör a liberalismusnak. MÁ 1879. jan. 12.
203. Ismét egy enquéte. [A jog- és államtudományi vizsgarendszerről] MÁ 1879. jan. 15.
204. Bosznia-Hercegovina szervezési statútuma. MÁ 1879. jan. 17.
205. A köztársaság fátuma. [Franciaország] MÁ 1879. jan. 19.
206. Osztrák állapotok. [Kormányválság] MÁ 1879. jan. 22.
207. Előjelek. [Az orosz–török különbéke nehézségei] MÁ 1879. jan. 24.
208. Németország öröme. [Bismarck, Léon Gambetta] MÁ 1879. jan. 26.
209. Bajaink és adósságaink tengeréből. [A pénzügyi bizottság] MÁ 1879. jan. 29.
210. Consolidált köztársaság. [Franciaország] MÁ 1879. jan. 31.
211. Bibe patriam! [Pénzügyi vita a képviselőházban] MÁ 1879. febr. 2.
212. A belgiumi scelus. MÁ 1879. febr. 5.
213. „Ibi libertas, ubi caput est Pontifex Romanus." [XIII. Leó körlevelét ismertette a Times] MÁ 1879. febr. 7.
214. Állandósult kormányválság. [Ausztria] MÁ 1879. febr. 9.
215. Causa finalis. [Tisza-kormány] MÁ 1879. febr. 12.
216. Az agressiv hatalom. [Oroszország] MÁ 1879. febr. 14.
217. Szaloniki. MÁ 1879. febr. 16.
218. Az exposé. [A költségvetési vita megnyitása] MÁ 1879. febr. 19.
219. Végleges szerződéssel palástolt ideiglenesség. [Orosz–török békeszerződés] MÁ 1879. febr. 21.
220. Az első próba. [Francia kormány] MÁ 1879. febr. 23.
221. Bismarck legújabb beszéde. MÁ 1879. febr. 26.
222. Egy programm-ötlet. [Egyesült Ellenzék] MÁ 1879. febr. 28.
223. „Osztrák–magyar lázító ügynökök." MÁ 1879. márc. 2.
224. Interpellatiók az olasz képviselőházban. MÁ 1879. márc. 5.
225. Belgium. MÁ 1879. márc. 8.
226. Következetes hazafiatlanság. [Pesti Napló] MÁ 1879. márc. 11.
227. Kétféle mérték. [XIII. Leó enciklikája] MÁ 1879. márc. 13.
228. A komoly munka ideje. [Szegedi árvíz] MÁ 1879. márc. 15.
229. A tiszai Phoenix. [Szegedi árvíz] MÁ 1879. márc. 18.
230. Preveza. [Török–görög határkérdés] MÁ 1879. márc. 20.
231. Végső kísérlet. [Bismarck] MÁ 1879. márc. 22.
232. Orosz–német érdekközösség. MÁ 1879. márc. 25.
233. Oroszország meghiúsult kísérletei. MÁ 1879. márc. 28.
234. Vasúti összeköttetéseink Romániával. MÁ 1879. márc. 30.
235. Hazafelé! [A köztársaságpárti emigránsok hazatérése Franciaországba] MÁ 1879. ápr. 2.
236. Harc a katholikus egyetemek ellen Franciaországban. MÁ 1879. ápr. 4.
237. A savoyai ház kormánya maga a hazugság. MÁ 1879. ápr. 6.
238. Az orosz diplomatiáról. MÁ 1879. ápr. 9.
239. A világhatalmiság megpróbáltatásai. [Anglia] MÁ 1879. ápr. 11.
240. Javíthatatlan önámítás. [A II. Sándor orosz cár elleni merénylet sajtója] MÁ 1879. ápr. 17.
241. Az építendő Szegedről. MÁ 1879. ápr. 19.
242. A magyar regénygyártó enuntiatiói Bécsben. [Jókai Mór] MÁ 1879. ápr. 22.
243. Az osztrák–magyar–török conventio. MÁ 1879. ápr. 25.

244. Ki csinálja Olaszországban a politikát? MÁ 1879. ápr. 26.
245. Katholikus tanárképzés. MÁ 1879. ápr. 29.
246. Fejedelmi köszönet. [II. Sándor orosz cár] MÁ 1879. máj. 1.
247. A magyar nyelv ügye a magyar képviselőházban. MÁ 1879. máj. 2.
248. Blanqui-kérdés. [A francia forradalmár ügye] MÁ 1879. máj. 6.
249. A kelet átalakulása. MÁ 1879. máj. 8.
250. A francia parlament visszahelyezése Párisba. MÁ 1879. máj. 10.
251. Amiről a berlini szerződés nem gondoskodik. MÁ 1879. máj. 13.
252. Új pártalakulás Ausztriában. MÁ 1879. máj. 15.
253. J.P.: Der Sparkasse-Brunnen. Pester Lloyd, 1879. máj. 16.
254. Elszasz és Lotharingia új alkotmánya. MÁ 1879. máj. 17.
255. A novibazári conventio. MÁ 1879. máj. 20.
256. Conservativ hajlamok Svájcban. MÁ 1879. máj. 22.
257. Régi bajunk. [A székesfehérvári iparkiállítás] MÁ 1879. máj. 25.
258. A centrum-párt győzelme a német birodalmi gyűlésen. MÁ 1879. máj. 28.
259. Bismarck jó szolgálatai. MÁ 1879. máj. 30.
260. Duruy a Ferry-féle törvényjavaslatról. MÁ 1879. jún. 1.
261. A XIII-ik és XXV-ik szakasz. [A berlini szerződés] MÁ 1879. jún. 5.
262. Igazi kultúrharc Magyarországon. MÁ 1879. jún. 7.
263. Adó, adósság és istentelenség. [Adóhelyzet Európában] MÁ 1879. jún. 10.
264. A liberalismus kudarca Németországon. MÁ 1879. jún. 15.
265. Akik tövist zabálnak. [Beszéd a horvát országgyűlésben] MÁ 1879. jún. 18.
266. Mahmud Nedim. MÁ 1879. jún. 20.
267. Napoleon Lajos hg. MÁ 1879. jún. 22.
268. Leányoktatásunk. MÁ 1879. jún. 25.
269. Leányoktatásunk II. MÁ 1879. jún. 26.
270. Porosz rokonszenvek. MÁ 1879. jún. 29.
271. Rossz idő jár a liberalismusra. MÁ 1879. júl. 2.
272. Hohenwart a láthatáron. MÁ 1879. júl. 4.
273. Az olaszok Rómája. MÁ 1879. júl. 6.
274. Románia a keresztény polgárosodás szolgálatában. MÁ 1879. júl. 11.
275. Anglia külpolitikája a jövőben. MÁ 1879. júl. 13.
276. Forduló pont. [Bismarck] MÁ 1879. júl. 16.
277. Háborút vagy békét jelent-e a németországi fordulat? MÁ 1879. júl. 18.
278. Kelet-Rumélia. MÁ 1879. júl. 20.
279. A brüsseli fenyegető levelek. MÁ 1879. júl. 23.
280. Ferry saecularisált erényei. MÁ 1879. júl. 25.
281. Kié a jövő? [A Magyarország pénzügyi vádjai Zichy-Ferraris Viktor belügyi államtitkár ellen] MÁ 1879. júl. 27.
282. A conservativ programm egy újabb diadala. [A közigazgatási rendszer reformja] MÁ 1879. júl. 31.
283. A két császár találkozása Gasteinban. MÁ 1879. aug. 1.
284. Az agrár-mozgalom Oroszországban. MÁ 1879. aug. 3.
285. A kibontakozás útja. [Konzervatív Párt] MÁ 1879. aug. 7.
286. Bíbornoki szózat a nevelésről. [Franciaország] MÁ 1879. aug. 9.
287. Egy komoly szó. [Zichy Jenő levele a hazai iparpártoló mozgalom érdekében Károlyi Gyulához] MÁ 1879. aug. 12.

288. Ijesztő süllyedés. [Andrássy Gyula közös külügyminiszter lemondása] MÁ 1879. aug. 14.
289. Az új osztrák minisztérium. MÁ 1879. aug. 17.
290. Az Andrássy-válság alatt. MÁ 1879. aug. 20.
291. Egy alkalmi cikkről. [A Pester Lloyd aug. 20-iki cikkéről] MÁ 1879. aug. 23.
292. Stabilitás és szabadság. [Általános liberalizmus bírálat] MÁ 1879. aug. 26.
293. Ami fölött Andrássy csodálkozik. MÁ 1879. aug. 28.
294. Két porosz választási programm. MÁ 1879. aug. 30.
295. „Vituperio delle genti." [Az olasz politikai élet] MÁ 1879. szept. 2.
296. Gymnasium-kérdés a fővárosban. MÁ 1879. szept. 4.
297. A „Res Italicae" a nemzetiségi politikáról. MÁ 1879. szept. 6.
298. „Politikai levelek." [Pesti Napló] MÁ 1879. szept. 10.
299. Orosz–német controversia. MÁ 1879. szept. 12.
300. Csigalépések ... Canossa felé. [Bismarck] MÁ 1879. szept. 14.
301. Olaszország készülődései. MÁ 1879. szept. 17.
302. Diadalkapu. [Andrássy Gyula] MÁ 1879. szept. 19.
303. Megsemmisült párt. [Egyesült Ellenzék] MÁ 1879. szept. 21.
304. A bécsi találkozás a keresztény polgárosultság érdekeinek szempontjából. MÁ 1879. szept. 24.
305. A komoly megbeszélés ideje. [Bismarck] MÁ 1879. szept. 26.
306. Az olaszországi V-ik kath. congressus. MÁ 1879. szept. 28.
307. Német hangok. [Bismarck Bécsben] MÁ 1879. okt. 1.
308. Kacsák és conjecturák. [Andrássyról, Bismarckról] MÁ 1879. okt. 3.
309. A két kancellár ellenségeskedése és amit a történelem tanít. MÁ 1879. okt. 5.
310. „Quid faciendum?" [Mezzacapo olasz tábornok írásáról] MÁ 1879. okt. 8.
311. Az osztrák trónbeszéd. MÁ 1879. okt. 10.
312. Budapest új lakosa. [Andrássy Gyula] MÁ 1879. okt. 12.
313. Az amnestia-kérdés Franciaországban. MÁ 1879. okt. 16.
314. Huszonhárom polgármester. [Leváltottak 23 polgármestert Franciaországban] MÁ 1879. okt. 19.
315. Kossuth nyilatkozata. MÁ 1879. okt. 22.
316. A jogász gyűlés alkalmával. MÁ 1879. okt. 24.
317. A koldusok hazája. [Olaszország] MÁ 1879. okt. 26.
318. Németországban válság – nálunk rendes állapot. MÁ 1879. okt. 29.
319. Két exposé és egy trónbeszéd. [Budapest, Bécs, Berlin] MÁ 1879. okt. 31.
320. 1805–1879. [Bismarck Bécsben] MÁ 1879. nov. 4.
321. Olasz hangok az olasz helyzetről, és a hírlapi táviratok ügynöksége. MÁ 1879. nov. 6.
322. Az angol–török viszály. MÁ 1879. nov. 8.
323. Végre egy alkalom legalább tisztességes oppositióra. [Bosznia közigazgatásának kérdése] MÁ 1879. nov. 11.
324. Új secessio. [Bosznia közigazgatását szabályozó törvényjavaslat] MÁ 1879. nov. 13.
325. Magyar tengeri hajózás érdekében. MÁ 1879. nov. 15.
326. Mit tesz a horvátokkal alkudni. MÁ 1879. nov. 18.
327. Az általános vita és a szavazás után. [A megszállt tartományok közigazgatása] MÁ 1879. nov. 20.

328. A pápa függetlenségének kérdése. MÁ 1879. nov. 22.
329. Az egyesült ellenzék utolsó menedéke. MÁ 1879. nov. 25.
330. Oroszország napirenden. MÁ 1879. nov. 27.
331. „Drága" testvéreinkről. [Horvátország] MÁ 1879. nov. 29.
332. Az érem hátsó lapja. [Írország, Skócia] MÁ 1879. dec. 2.
333. Hajdan máshol és nálunk most. [Duna-szabályozás] MÁ 1879. dec. 4.
334. Sötét napok. [Hideg idő, vidéki nyomor] MÁ 1879. dec. 6.
335. Ignatieff a Quirinálban. MÁ 1879. dec. 11.
336. Vámszerződési viszontagságaink Németországgal. MÁ 1879. dec. 13.
337. „Respublica in extremis sita est." [Szociális problémák, liberalizmus] MÁ 1879. dec. 16.
338. A delegatiok és az osztrák védtörvény. MÁ 1879. dec. 18.
339. Jó tanulság. [Egyesült Ellenzék] MÁ 1879. dec. 20.
340. Gambetta előfutárja. MÁ 1879. dec. 23.
341. A nagy kérdés. [Bismarck] MÁ 1879. dec. 30.
342. Pasteiner Gyula: Az Országos Képtár kiválóbb művei, írta Pulszky Károly. I. füzet. Budapest, 1878. Kiadja az Eggenberger-féle könyvkereskedés. Havi Szemle, II. köt. 1879. 101–106.
343. A művészi és a nem-művészi utánzásról. Az országos képtár albumának érdekében írta Pasteiner Gyula. A Kisfaludy-Társaság 1878. nov. 30. ülésén fölolvasta Greguss Ágost. I–II. Havi Szemle, II. köt. 1879. 113–121., 257–267. (Különlenyomat is!)
344. Dr. Pasteiner Gyula: A műbírálatról. Képzőművészeti Szemle, I. évf. 1879. 22–26.
345. Dr. Pasteiner Gyula: Az olaj-nyomatokról. Képzőművészeti Szemle, I. évf. 1879. 63–65.
346. 1880! MÁ **1880.** jan. 1.
347. A meg nem oldott válság. [Kormányválság Franciaországban] MÁ 1880. jan. 4.
348. Keleti állapotok. [Balkán] MÁ 1880. jan. 8.
349. Oroszország készülődik. MÁ 1880. jan. 10.
350. A delegatiókból. [Szerbia] MÁ 1880. jan. 13.
351. A középtanodai tanárképzés ügye. MÁ 1880. jan. 15.
352. A mi programmunk napirenden. MÁ 1880. jan. 17.
353. Még mindig az új pártalakulás kérdései. MÁ 1880. jan. 20.
354. A „tisztelt ház". MÁ 1880. jan. 22.
355. Hogyan következhetik be az új alakulás. [Pártviszonyok] MÁ 1880. jan. 24.
356. A balassa-gyarmati népgyűlés. MÁ 1880. jan. 27.
357. Anglia szégyene. [Az ír nyomor] MÁ 1880. jan. 29.
358. A közigazgatási reform kérdése a szabadelvű párt előtt. MÁ 1880. jan. 31.
359. Moltke szavai és a Ferry-féle javaslatok. MÁ 1880. febr. 1.
360. Amiről kétféleképpen beszélnek. [Az 1879. negyedik negyedév pénzügyi kimutatásai] MÁ 1880. febr. 4.
361. Az alapok és alapítványok. MÁ 1880. febr. 10.
362. Poroszországban és Ausztriában. MÁ 1880. febr. 12.
363. Miről van szó. [Katolikus iskolák] MÁ 1880. febr. 15.
364. A házasság kérdése Franciaországban. MÁ 1880. febr. 18.
365. Szövetségi combinatiók. [Bismarck] MÁ 1880. febr. 22.

366. XIII. Leo körlevele a házasságról. MÁ 1880. febr. 27.
367. Korán! [Egyesült Ellenzék] MÁ 1880. febr. 29.
368. Hol van a közigazgatási reform? MÁ 1880. márc. 5.
369. Az általános vita vége és a szavazás. MÁ 1880. márc. 9.
370. A zsarnok zsarnok által bűnhődik. [Szentpétervár] MÁ 1880. márc. 11.
371. A francia senatus március 9-ik szavazata. MÁ 1880. márc. 13.
372. A nemzetiségi politika alkonyatán. MÁ 1880. márc. 17.
373. Olaszosan. [Az olasz parlament] MÁ 1880. márc. 19.
374. A franciaországi kultúrharc. MÁ 1880. márc. 23.
375. Arkádiában. [Sajtóvélemények a francia „kultúrharcról"] MÁ 1880. márc. 25.
376. Az angol választások. MÁ 1880. márc. 28.
377. Consummatum est... [Francia parlamenti viták] MÁ 1880. ápr. 1.
378. Pártéletünkből. MÁ 1880. ápr. 3.
379. Az angol szabadelvűek külpolitikája. MÁ 1880. ápr. 8.
380. Pártválság permanentiában. [Egyesült Ellenzék] MÁ 1880. ápr. 10.
381. Az angol kormányválság küszöbén. MÁ 1880. ápr. 16.
382. Gladstone kegyessége. MÁ 1880. ápr. 18.
383. Ausztria régi baja. MÁ 1880. ápr. 22.
384. Se ki, se be. [Kormányválság Ausztriában] MÁ 1880. ápr. 24.
385. Az első alkalom. [William Gladstone] MÁ 1880. ápr. 27.
386. Merénylet fajunk ellen. [Növekvő kivándorlás az Egyesült Államokba] MÁ 1880. ápr. 29.
387. Egy kis láttani csalódás. [Tisza-kormány] MÁ 1880. máj. 1.
388. A forradalom hiú reményei. [Olaszország] MÁ 1880. máj. 4.
389. Parlament és külpolitika. [Anglia] MÁ 1880. máj. 6.
390. Kossuth iratai az emigratióból. MÁ 1880. máj. 9.
391. Bismarckiából. MÁ 1880. máj. 12.
392. Gladstone, – s az olasz actio. MÁ 1880. máj. 14.
393. A Feketehegyek mögöl és a csatornán túlról. [Az albán haderő] MÁ 1880. máj. 16.
394. Mit jelent Franciaországban egy miniszter távozása? MÁ 1880. máj. 20.
395. Egy könyv és egy szobor. [Kossuth könyve, Széchenyi szobra] MÁ 1880. máj. 25.
396. Az első rés. [Bismarck] MÁ 1880. máj. 27.
397. Egy szomorú lap annaleseinkből. [Zichy-Ferraris Viktor párbajban meghalt] MÁ 1880. máj. 30.
398. Taktika a középtanodai törvényjavaslattal. MÁ 1880. jún. 2.
399. A parlamentaris komédia hazájából. [Olaszország] MÁ 1880. jún. 4.
400. „Albán fejedelemség." MÁ 1880. jún. 6.
401. Bismarck tartózkodása. MÁ 1880. jún. 11.
402. Kormánypárti elmélkedések. [Debreceni választás] MÁ 1880. jún. 13.
403. Szünidő. [A képviselőházban] MÁ 1880. jún. 16.
404. Elmélet – gyakorlat. [Török–görög határszabályozás] MÁ 1880. jún. 18.
405. Ítélethirdetés. [Török–görög határszabályozás] MÁ 1880. jún. 20.
406. Trinquet úr. MÁ 1880. jún. 23.
407. Határszabályozás papíron. [Török–görög határkérdés] MÁ 1880. jún. 25.
408. Általános választási jog Olaszországban. MÁ 1880. jún. 27.
409. Az erős köztársaság védekezik. [Franciaország] MÁ 1880. júl. 2.

410. Kétes eredmény. [Török–görög határkérdés] MÁ 1880. júl. 4.
411. Pórul járt ravaszság. [A Vatikán és Belgium] MÁ 1880. júl. 7.
412. A megye és az egyesült ellenzék. MÁ 1880. júl. 9.
413. A jogász nemzet. [T.i. a magyar] MÁ 1880. júl. 11.
414. A Vaticán és Belgium. MÁ 1880. júl.14.
415. Elpárologtatás. [Tisza Kálmán] MÁ 1880. júl. 16.
416. A collectiv jegyzék és a meg nem oldott kérdés. [Berlini konferencia] MÁ 1880. júl. 18.
417. Gladstone újabb kudarca. MÁ 1880. júl. 23.
418. Növekvő complicatio. [A Balkánon] MÁ 1880. júl. 25.
419. Gambetta és Rochefort. MÁ 1880. júl. 28.
420. Szerbia mozgósít. MÁ 1880. júl. 30.
421. Új fordulat. [A Balkánon] MÁ 1880. aug. 3.
422. Zárszó a pápai kormány diplomatiai közleményéhez. MÁ 1880. aug. 6.
423. Amiről nem beszélnek. [Francia belpolitika] MÁ 1880. aug. 11.
424. Fanatismus és insolentia. [Belgium] MÁ 1880. aug. 13.
425. A liberalismus győzelme Nagy-Kanizsán. MÁ 1880. aug. 15.
426. Gladstone kudarcai. MÁ 1880. aug. 24.
427. A conservativ pártok és a conservativismus Franciaországban. MÁ 1880. aug. 26.
428. A conservativ pártok és a conservativismus Franciaországban. II. MÁ 1880. aug. 27.
429. A pápa allocutiója a belga ügyről. MÁ 1880. aug. 31.
430. Aenigma. [Flotta-demonstráció Törökország ellen] MÁ 1880. szept. 2.
431. A nagy dob. [Megüresedett képviselői helyek: Marosvásárhely, Lőcse, Sárvár] MÁ 1880. szept. 4.
432. Az ipartörvény revisiója. MÁ 1880. szept. 10.
433. Olaszország a „concertben". [Bismarck és az olasz szövetség gondolata] MÁ 1880. szept. 12.
434. A gyakorlat mértéke. [A parlamentarizmus] MÁ 1880. szept. 15.
435. Már megint... [Horvát tartománygyűlés] MÁ 1880. szept. 18.
436. A válasz. [Pulszky Ferenc a közoktatásügyről] MÁ 1880. szept. 21.
437. Előkészület. [A Duna-bizottság] MÁ 1880. szept. 23.
438. Tíz év után. [Az olasz kormány ünnepel] MÁ 1880. szept. 25.
439. A francia külügyér körlevele. MÁ 1880. szept. 28.
440. Oroszország példája. MÁ 1880. szept. 30.
441. Hétfőn. [Dulcino átadása Montenegrónak] MÁ 1880. okt. 5.
442. „Flotta-demonstratio" a Lajtán túl. MÁ 1880. okt. 7.
443. A porta válaszjegyzéke. MÁ 1880. okt. 9.
444. Közállapotaink. MÁ 1880. okt. 12.
445. A váratlan fordulat. [Dulcigno átadása] MÁ 1880. okt. 14.
446. A bábu. [Olasz belpolitika] MÁ 1880. okt. 16.
447. Két száraz tény. [II. Sándor orosz cár házasságkötése és az ellene előkészített merénylet] MÁ 1880. okt. 19.
448. Külügy–hadügy. [A Monarchia külpolitikája] MÁ 1880. okt. 21.
449. Az osztrák-kérdés Budapesten. MÁ 1880. okt. 23.
450. A vörös-könyv. [Diplomáciai okmánygyűjtemény a külügyminisztériumtól] MÁ 1880. okt. 26.

451. Hogyan kell a koldustól lopni. [Jelzálogügyek Olaszországban] MÁ 1880. okt. 28.
452. A non-interventio Rómában és az interventio Dulcigno előtt. MÁ 1880. okt. 30.
453. Mentana. [Garibaldiról] MÁ 1880. nov. 3.
454. Két katholikus nép. [Az ír és a lengyel] MÁ 1880. nov. 5.
455. A delegatiók eredménye. [Heinrich Freiherr von Haymerle közös külügyminiszter] MÁ 1880. nov. 9.
456. A „modern jog". [A pápa beszéde a polgári tisztviselőkhöz és a beszéd sajtóvisszhangja] MÁ 1880. nov. 11.
457. A végnélküli „tanácskozások". [Magyar pártviszonyok] MÁ 1880. nov. 13.
458. A kolozsvári katona-eset. [Egy szerkesztő meggyilkolása] MÁ 1880. nov. 16.
459. A pártok és a beszédek. MÁ 1880. nov. 18.
460. A költségvetési vita. MÁ 1880. nov. 20.
461. A közigazgatási enquête. MÁ 1880. nov. 23.
462. Dulcigno. MÁ 1880. nov. 26.
463. A szabadság „hősei". [A szerzetesek üldözése Franciaországban] MÁ 1880. nov. 28.
464. A hajóhad. [Dulcigno átadása] MÁ 1880. dec. 2.
465. Angol recriminatiók. MÁ 1880. dec. 5.
466. A másik. [Bulgária] MÁ 1880. dec. 10.
467. Hírek Taaffe lemondásáról. MÁ 1880. dec. 12.
468. A szenvedések országából. [Írország] MÁ 1880. dec. 15.
469. Újra. [Török–görög konfliktus] MÁ 1880. dec. 18.
470. Diogenes-bizottság. [Mérsékelt Ellenzék] MÁ 1880. dec. 22.
471. A Kelet és a pápaság. MÁ 1880. dec. 24.
472. Hétfőn. [Politikai események a karácsonyi ünnepek alatt] MÁ 1880. dec. 28.
473. Az erdélyi románok. MÁ 1880. dec. 30.
474. Botrányok és szónoklatok. [Franciaország] MÁ **1881.** jan. 1.
475. Kétféle forradalom. [Írország] MÁ 1881. jan. 5.
476. Ultimátum-féle. [Török–görög konfliktus] MÁ 1881. jan. 8.
477. Oroszország visszavonultsága. MÁ 1881. jan. 11.
478. A polgári házasság Németországban és nálunk. MÁ 1881. jan. 15.
479. A szerb trónbeszéd. MÁ 1881. jan. 20.
480. Szélbali értekezlet. MÁ 1881. jan. 25.
481. A megváltozott helyzet. [A Tisza-kormány értékelése] MÁ 1881. jan. 27.
482. A népek jótevői. [A forradalmak kritikája] MÁ 1881. jan. 30.
483. Mit tegyen az angol kormány Írországban? MÁ 1881. febr. 2.
484. A növendékpapok hadkötelezettségének kérdése Franciaországban. MÁ 1881. febr. 5.
485. A parlament. [A parlamentarizmusról] MÁ 1881. febr. 8.
486. A tengerentúli versenytárs. [Egyesült Államok] MÁ 1881. febr. 10.
487. A korai szervezkedés. [A katolikus konzervatív politika szükségességéről] MÁ 1881. febr. 12.
488. Hétfőn. [Török–görög viszály] MÁ 1881. febr. 15.
489. Az államjavak és a telepítés kérdése. MÁ 1881. febr. 17.
490. Hétfőn. [Bismarck] MÁ 1881. febr. 22.
491. A katholikus sajtóról. MÁ 1881. febr. 24.
492. A „pártok". MÁ 1881. febr. 26.

493. Hétfőn. [Törökország] MÁ 1881. márc. 1.
494. Néhány adat. [Katolicizmus és közmüveltség] MÁ 1881. márc. 3.
495. A „pártok". MÁ 1881. márc. 5.
496. Hétfőn. [Az ország gazdasági helyzete] MÁ 1881. márc. 8.
497. A polgári házasság a magyar parlamentben. MÁ 1881. márc. 10.
498. A fehér sas reménye. [Lengyelország] MÁ 1881. márc. 12.
499. A részvétnyilatkozatok. [Merénylet II. Sándor orosz cár ellen] MÁ 1881. márc. 17.
500. „A Nérók és Caligulák dajkája." [A bíboros hercegprímás beszéde] MÁ 1881. márc. 19.
501. Hétfőn. [Tisza Kálmán előterjesztése az ötéves parlamenti ciklusról] MÁ 1881. márc. 22.
502. Államszövetség. [Bismarck] MÁ 1881. márc. 24.
503. A három-császár-szövetség új alakban. MÁ 1881. márc. 27.
504. Tegyünk már valamit! [Választási előkészületek] MÁ 1881. márc. 30.
505. Régi mese. [Lengyelország jövője] MÁ 1881. ápr. 1.
506. A tömörülés és az autonómia kérdése. [Katolikus képviselők, katolikus autonómia] MÁ 1881. ápr. 3.
507. A nemzetközi rendőrség. MÁ 1881. ápr. 6.
508. Ellenséges szövetségesünk. [Bismarck] MÁ 1881. ápr. 8.
509. Az azonos jegyzék. [Görögország fegyverkezik] MÁ 1881. ápr. 10.
510. Halogatás – háború. [Görögország és a keleti kérdés] MÁ 1881. ápr. 13.
511. Francia–olasz ellenszenv. MÁ 1881. ápr. 15.
512. Beaconsfield. [Beaconsfield gróf halála] MÁ 1881. ápr. 21.
513. Két párt. [A kormánypárt és a Függetlenségi Párt] MÁ 1881. ápr. 23.
514. Hétfőn. [Görögország és a keleti kérdés] MÁ 1881. ápr. 26.
515. Kik korteskednek a Tisza-kormány ellen? MÁ 1881. ápr. 28.
516. A római kérdés. MÁ 1881. máj. 3.
517. A római kérdés II. MÁ 1881. máj. 4.
518. A parlament a német parlamentben. MÁ 1881. máj. 8.
519. A kuruzsolás. [Orosz belpolitikai helyzet] MÁ 1881. máj. 11.
520. Kudarcot vallott ürügy. [Bulgária] MÁ 1881. máj. 13.
521. A másik. [Ausztria] MÁ 1881. máj. 15.
522. A tuniszi kérdés másik oldala. MÁ 1881. máj. 20.
523. Schmerling szelleme. MÁ 1881. máj. 22.
524. Imperialismus a köztársaságban. [Franciaország] MÁ 1881. máj. 25.
525. Budapestünkről. MÁ 1881. máj. 28.
526. Mi az esküdtszék nálunk? MÁ 1881. máj. 31.
527. Vége a társalgásnak. [A Mérsékelt Ellenzék búcsúbeszéde] MÁ 1881. jún. 2.
528. A kormányelnök búcsúztatója. [Tisza Kálmán búcsúbeszéde] MÁ 1881. jún. 4.
529. A választási mozgalom kezdetén. MÁ 1881. jún. 8.
530. Kis szívesség. [Választási mozgalmak] MÁ 1881. jún. 10.
531. Nagy jótétemény. [Választási mozgalmak] MÁ 1881. jún. 12.
532. Osztrák dolgok. MÁ 1881. jún. 16.
533. A köztársaság küzdelme. [Franciaország] MÁ 1881. jún. 19.
534. Sennyey – Pulszky. MÁ 1881. jún. 21.
535. Kié a többség. [Községi tanácsosi választások Rómában] MÁ 1881. jún. 23.

536. A békezavaró. [Olaszország] MÁ 1881. jún. 26.
537. „Krisztus Pilátus előtt." [Munkácsy Mihály] MÁ 1881. jún. 29.
538. Suprema lex. [A debreceni bölcsészkar helyzete] MÁ 1881. júl. 2.
539. Midhat basa pere. MÁ 1881. júl. 5.
540. Ellenzéki panaszok és ellenmondások. MÁ 1881. júl. 7.
541. Fiume a horvát tartománygyűlésen. MÁ 1881. júl. 12.
542. Egy új alkotmány alkonyata. [Bulgária] MÁ 1881. júl. 14.
543. Közfelkiáltással leszavazott alkotmány. [Bulgária] MÁ 1881. júl. 16.
544. A „horvát kérdés". MÁ 1881. júl. 19.
545. A tüntetők. [Olaszország] MÁ 1881. júl. 21.
546. Kis esemény. [Képviselőválasztás] MÁ 1881. júl. 23.
547. A kath.-conservatív párt Bajorországban és Bajorország a német birodalomban. MÁ 1881. júl. 26.
548. Őszinteség. [Olasz belpolitika] MÁ 1881. júl. 28.
549. Ami lehetetlenség. [Olaszország szövetségest keres] MÁ 1881. júl. 30.
550. A liverpooli pokolgépek. MÁ 1881. aug. 2.
551. A panszlavizmus tengerén. MÁ 1881. aug. 4.
552. Gastein. [A Monarchia és Németország uralkodóinak találkozása] MÁ 1881. aug. 6.
553. Hétfőn. [A Monarchia és Németország uralkodóinak találkozása] MÁ 1881. aug. 9.
554. A kivándorlás kérdése. MÁ 1881. aug. 13.
555. „Oszlopot ércből!" [Fiume tér és Fiume-emlék terve] MÁ 1881. aug. 17.
556. Programm-darabok. [A kormányprogram] MÁ 1881. aug. 19.
557. Hétfőn. [Nemzetiségi feszültség Erdélyben] MÁ 1881. aug. 23.
558. Mire jók az orosz rubelek? MÁ 1881. aug. 25.
559. A Sz.-István-szobor ügyéhez. MÁ 1881. aug. 27.
560. Hétfőn. [A keleti kérdés és Oroszország] MÁ 1881. aug. 30.
561. Román perpatvar – román barátság. MÁ 1881. szept. 1.
562. Kemény falat. [Nemzetiségi politika Németországban és Oroszországban] MÁ 1881. szept. 4.
563. A cár mozog. MÁ 1881. szept. 7.
564. Közbiztonság. MÁ 1881. szept. 10.
565. Hétfőn. [A németországi választások előtt] MÁ 1881. szept. 13.
566. A keleti kérdés Egyiptomban. MÁ 1881. szept. 15.
567. Tisztázzuk a kérdést. [A hadsereg] MÁ 1881. szept. 17.
568. Az utolsó. [Tisza Kálmán beszéde] MÁ 1881. szept. 20.
569. A „reactio szövetsége". [Osztrák–magyar–német–vatikáni szövetség] MÁ 1881. szept. 22.
570. Drága kortesfogás. [Franciaország] MÁ 1881. szept. 24.
571. A politikai nyomorultság hazája. [Olaszország] MÁ 1881. szept. 27.
572. Szózat a múltról. [A katolicizmus múltja és jövője Magyarországon] MÁ 1881. szept. 29.
573. Törvénytisztelet a törvényhozásban. MÁ 1881. okt. 1.
574. A cár jön. MÁ 1881. okt. 4.
575. Mit tanult Bismarck a kultúrharcból. MÁ 1881. okt. 6.
576. Kettős vereség – új tartomány nélkül. [Olaszország] MÁ 1881. okt. 8.

577. Csak röviden! [Az országgyűlési felirati vita előtt] MÁ 1881. okt. 13.
578. Rejtély. [Mérsékelt Ellenzék] MÁ 1881. okt. 15.
579. Két székhely egy városban. [Róma] MÁ 1881. okt. 18.
580. Umberto jön. [Hírek az olasz király látogatásáról] MÁ 1881. okt. 20.
581. Az irredenta fegyverletétele. [Hírek az olasz király látogatásáról] MÁ 1881. okt. 22.
582. Az olasz félhivatalosok az olasz zarándoklatról. MÁ 1881. okt. 25.
583. Trefort úr Szegeden és a harmadik egyetem kérdése. MÁ 1881. okt. 27.
584. Az okt. 16-iki zarándoklat octávája. [Olaszország] MÁ 1881. okt. 29.
585. A boszniai közigazgatás. MÁ 1881. nov. 1.
586. A spanyol vöröskönyv a júl. 13-iki botrányról. MÁ 1881. nov. 4.
587. Quis custodit custodem? [A közbiztonságról] MÁ 1881. nov. 6.
588. A monarchia külügyei a magyar delegatio előtt. MÁ 1881. nov. 9.
589. Megzavart mézeshetek. [Az osztrák–magyar–olasz szövetség terve] MÁ 1881. nov. 11.
590. A Szentszék és a nem-katholikus hatalmak. MÁ 1881. nov. 13.
591. Trefort úr Sopronyban. [!] MÁ 1881. nov. 16.
592. Tunisz és Gambetta. MÁ 1881. nov. 18.
593. „A részeg rabszolgák." [Léon Gambetta] MÁ 1881. nov. 20.
594. A pártok Ausztriában. MÁ 1881. nov. 23.
595. A legújabb röpirat a római kérdésről I. MÁ 1881. nov. 25.
596. A legújabb röpirat a római kérdésről II. MÁ 1881. nov. 29.
597. Bismarck félelme a köztársaságtól. MÁ 1881. dec. 3.
598. Torzképek. [Tisza Kálmán és Bismarck nyilatkozatai] MÁ 1881. dec. 13.
599. Biztonságot. [Színháztűz Bécsben és a közbiztonság Budapesten] MÁ 1881. dec. 15.
600. Visszafelé! [Bismarck] MÁ 1881. dec. 17.
601. Számadás. [Az 1880-as népszámlálás eredményei] MÁ 1881. dec. 20.
602. A nagy minisztérium. MÁ 1881. dec. 22.
603. Olaszország elszigeteltsége. MÁ 1881. dec. 24.
604. „Német-római kérdések." MÁ 1881. dec. 28.
605. „Lehetetlenség." [A római kérdés] MÁ 1881. dec. 30.
606. A római kérdés szálai Berlinben. MÁ **1882.** jan. 1.
607. A középiskolai törvényjavaslat. MÁ 1882. jan. 4.
608. A középiskolai törvényjavaslat. MÁ 1882. jan. 6.
609. Király és parlament. [Poroszország, Bismarck] MÁ 1882. jan. 10.
610. Törött fazekak. [Bismarck] MÁ 1882. jan. 12.
611. A beavatkozás korszaka. [Tunisz és Egyiptom] MÁ 1882. jan. 14.
612. Régi dolog. [Francia parlament, Léon Gambetta] MÁ 1882. jan. 17.
613. Baj és veszély. [Délszláv mozgalmak és a költségvetési vita] MÁ 1882. jan. 19.
614. A déli zavargások homálya. [Délszláv mozgalmak] MÁ 1882. jan. 21.
615. Szó és fegyver. [Délszláv mozgalmak] MÁ 1882. jan. 24.
616. Angol tapasz. [Törvényjavaslat a köztisztviselőkről] MÁ 1882. jan. 26.
617. Ellenmondás. [Bismarck és a katolikus egyház] MÁ 1882. jan. 28.
618. Occupationális állapotok. [Az okkupált tartományok kormányzása] MÁ 1882. jan. 31.

619. Kicsiny vagy nagy ellenség? [Délszláv mozgalmak és Oroszország] MÁ 1882. febr. 2.
620. A 2-ik Freycinet-kormány. MÁ 1882. febr. 5.
621. Tíz év miniszterség. [Trefort] MÁ 1882. febr. 11.
622. Mit jelent a római kath. egyháznak a középiskolai törvényjavaslathoz beadott emlékirata? MÁ 1882. febr. 14.
623. Oroszország szabadalma. MÁ 1882. febr. 16.
624. Cári politika és orosz politika. MÁ 1882. márc. 5.
625. A régi baj. [A költségvetési vita] MÁ 1882. márc. 10.
626. Készülő catastropha. [Oroszország, Bismarck] MÁ 1882. márc. 12.
627. Foszlányok. [A pánszlávizmus] MÁ 1882. márc. 15.
628. Egyensúly-vesztett mérleg. [Német belpolitika] MÁ 1882. márc. 17.
629. A legnagyobb múlt. [Kossuth Iratainak III–IV. kötete] MÁ 1882. márc. 19.
630. Kossuth és Ljubibratics recte Miko Balardics. MÁ 1882. márc. 22.
631. A megbukott törvényjavaslat. [A középiskolai törvényjavaslat] MÁ 1882. márc. 28.
632. Pro vita et pro gloria. [A budapesti Munkácsy-ünnepély külföldi sajtója] MÁ 1882. márc. 30.
633. Planéta és bolygók. [A Monarchia külpolitikája] MÁ 1882. ápr. 1.
634. Hétfőn. [A középiskolai törvényjavaslat] MÁ 1882. ápr. 4.
635. Elpárolgási folyamatok. [Bismarck és a Vatikán tárgyalásai] MÁ 1882. ápr. 6.
636. Andrássy gróf után Mayr báró. MÁ 1882. ápr. 8.
637. Gorcsakoff felmentése. MÁ 1882. ápr. 12.
638. Felekezetlen állam, kath. alapítvány és kath. középiskola. MÁ 1882. ápr. 14.
639. Az orosz békepolitika. MÁ 1882. ápr. 16.
640. Meghaladott ellenzék. [Bosznia-Hercegovina okkupációja] MÁ 1882. ápr. 19.
641. Ellenzéki érvek mysteriuma. [Bosznia-Hercegovina okkupációja] MÁ 1882. ápr. 21.
642. A négyes bizottság jelentése. MÁ 1882. ápr. 23.
643. Beruházás és őrvidék. MÁ 1882. ápr. 26.
644. Hogyan bizonyít az oktatásügyérség. MÁ 1882. ápr. 28.
645. Cél és eszköz. [Okkupáció] MÁ 1882. ápr. 30.
646. A socialis törvényjavaslatok átalakulása Németországban. MÁ 1882. máj. 3.
647. A pápa valódi helyzete Rómában. MÁ 1882. máj. 5.
648. Gladstone és Parnell. MÁ 1882. máj. 7.
649. Bolondháziak. [Horvátország] MÁ 1882. máj. 9.
650. Apponyi Albert gróf beszéde. MÁ 1882. máj. 12.
651. Egyiptom. MÁ 1882. máj. 14.
652. Az „infinitivus" a bosnyák politikában. MÁ 1882. máj. 20.
653. A képviselőházból. MÁ 1882. máj. 23.
654. A közös pénzügyminiszteri tárca. MÁ 1882. máj. 25.
655. A bosszú politikája Írország ellen. MÁ 1882. máj. 27.
656. A zsidó-kérdés. MÁ 1882. máj. 31.
657. Az olasz politikusok számítása. MÁ 1882. jún. 2.
658. A ruthén felségárulási per. MÁ 1882. jún. 4.
659. A legalkalmasabb. [Az új közös pénzügyminiszter: Kállay Béni] MÁ 1882. jún. 7.

660. Párhuzamok. [Tisza Kálmán két „szerencsétlen" parlamenti ülésnapja] MÁ 1882. jún. 10.
661. A harmadik szerencsétlen nap. [„A képviselőházi zsidó-vita"] MÁ 1882. jún. 13.
662. Capituláljunk! [„A képviselőházi zsidó-vita"] MÁ 1882. jún. 15.
663. Caprera – Lemberg. MÁ 1882. jún. 17.
664. Bismarck és beszéde. MÁ 1882. jún. 20.
665. A bonyodalom Egyiptomban. MÁ 1882. jún. 22.
666. A lembergi per és a Vazul-rend új szervezése. MÁ 1882. jún. 24.
667. Az újabb májusi törvények Poroszországban. MÁ 1882. jún. 27.
668. Pálfordulás sz. Péter és Pál ünnepén. [A Pesti Napló a magyar mezőgazdaságról] MÁ 1882. júl. 1.
669. A beszámolók ideje. [Az országgyűlési időszak vége] MÁ 1882. júl. 4.
670. Angol hatalom és politika. MÁ 1882. júl. 8.
671. Az interventio. [Egyiptom] MÁ 1882. júl. 12.
672. A keleti kérdés megoldásának legújabb mozzanata. MÁ 1882. júl. 14.
673. A középiskoláról és a középiskolai tanáregyesületről. MÁ 1882. júl. 16.
674. A köztársaság mulat. [Franciaország] MÁ 1882. júl. 19.
675. A commune szarvai. [Franciaország] MÁ 1882. júl. 22.
676. Hypokriták. [Alexandria lövetése] MÁ 1882. júl. 27.
677. A bonyodalom közepén. [A Szuezi-csatorna és Egyiptom] MÁ 1882. júl. 29.
678. A ferde helyzetek ideje. [Egyiptom] MÁ 1882. aug. 2.
679. A római kérdés az olasz igazságszolgáltatás világításában. MÁ 1882. aug. 8.
680. Az elfoglalt tartományok új közigazgatása. [Bosznia-Hercegovina] MÁ 1882. aug. 10.
681. A legújabb fordulat az egyiptomi kérdésben. MÁ 1882. aug. 12.
682. A reformált felekezetek védelmében. MÁ 1882. aug. 25.
683. A honvédelmi miniszteri tárca. MÁ 1882. aug. 31.
684. Az iskolaév elején. MÁ 1882. szept. 2.
685. A szabad sajtó legújabb esete. [Az Üstökös egyik karikatúrájáról] MÁ 1882. szept. 5.
686. Kállay Béni hazatérőben. MÁ 1882. szept. 7.
687. Mulatságos emberek. [A liberális sajtó a közegészségügyről] MÁ 1882. szept. 10.
688. Arabi végnapja. [Egyiptomi háború] MÁ 1882. szept. 15.
689. Az egyiptomi hadjárat után. MÁ 1882. szept. 17.
690. Az irredenta. [A forradalmak és Olaszország] MÁ 1882. szept. 22.
691. A királyi család itthon. MÁ 1882. szept. 24.
692. A demagógia Olaszországban. MÁ 1882. szept. 27.
693. Liberális ellenmondás. [A liberális újságírók] MÁ 1882. szept. 30.
694. Hétfőn. [Antiszemita tüntetések Pozsonyban] MÁ 1882. okt. 3.
695. Nem nyugtalanító győzelmek. [Az angolok egyiptomi hadjárata] MÁ 1882. okt. 5.
696. A pápa souverainitása. MÁ 1882. okt. 11.
697. A munkaprogramm. [Tisza Kálmán előterjesztése] MÁ 1882. okt. 13.
698. „Non expedit." [Olaszországi választások] MÁ 1882. okt. 15.
699. Bosznia administratiója és kis szomszédaink a Balkán-félszigeten. MÁ 1882. okt. 19.
700. Jó tanácsok a kis szomszédoknak. MÁ 1882. okt. 21.

701. A pápa helyzete Rómában és a bitorok ultimátuma. MÁ 1882. okt. 24.
702. Hadseregünk újjászervezése. MÁ 1882. okt. 26.
703. A delegatiók fogadtatása. MÁ 1882. okt. 28.
704. A római kérdés a magyar delegatióban. MÁ 1882. nov. 3.
705. A magyar katonai akadémia ügye. MÁ 1882. nov. 5.
706. Az iskola-kérdés Ausztriában. MÁ 1882. nov. 8.
707. A legazdálkodott köztársaság. [Franciaország] MÁ 1882. nov. 10.
708. A külügyi albizottság jelentése. MÁ 1882. nov. 12.
709. A bitorlók igazi mivolta. [Magánkereset a pápa főudvarmesteri hivatala ellen] MÁ 1882. nov. 15.
710. A porosz trónbeszéd a Szentszékről. MÁ 1882. nov. 17.
711. A tisztviselők minősítése. MÁ 1882. nov. 19.
712. Az orosz külügyi miniszter utazik. MÁ 1882. nov. 23.
713. Sárospataki hangok. [A Sárospataki Lapok] MÁ 1882. nov. 25.
714. A liberális örömök az olasz trónbeszéd fölött. MÁ 1882. nov. 30.
715. Újabb liberális exodus. [Vita a népiskolai törvényről Ausztriában] MÁ 1882. dec. 2.
716. Hétfőn. [A parlamentarizmus itthon és külföldön] MÁ 1882. dec. 5.
717. A színház és a sajtó szabadsága. MÁ 1882. dec. 7.
718. A socialismus Ausztriában. MÁ 1882. dec. 10.
719. A középiskolákról szóló jelentés. MÁ 1882. dec. 13.
720. Pasteiner Gyula: Hat év múlva. Nyílt kérdés Herman Ottó képviselő úrhoz. MÁ 1882. dec. 15.[5]
721. Derby a gyarmatpolitikáról. MÁ 1882. dec. 17.
722. Complicatiók. [Az 1882-es év külpolitikai eseményei] MÁ 1882. dec. 20.
723. Az orosz külügyér utazik. MÁ 1882. dec. 29.
724. Pasteiner Gyula: Munkácsy Mihály olajfestménye: Krisztus Pilátus előtt. BpSz 1882. 30. köt. LXIV. szám, 71–102.
725. Die bildende Kunst in Ungarn und ungarische Künstler in der Fremde. Von Dr. Julius Pasteiner. In: Das moderne Ungarn. Herausgegeben von Dr. Ambros Neményi. A. Hofman & Comp. Berlin, **1883.** 149–177.
726. Izgatás az udvar ellen. MÁ 1883. jan. 1.
727. Mit vesztett Franciaország? MÁ 1883. jan. 4.
728. Az olasz izgalmak. MÁ 1883. jan. 5.
729. Az olasz kormányon a sor. MÁ 1883. jan. 9.
730. A „hatalmi kérdés". [A liberalizmus és a katolikusok] MÁ 1883. jan. 11.
731. A fegyvertelen pápaság és a felfegyverzett hatalmak. MÁ 1883. jan. 13.
732. Aki leszállott a kicsinyek közé. [Pulszky Ferenc] MÁ 1883. jan. 16.
733. Bonaparte Jeromos. MÁ 1883. jan. 18.
734. Császár vagy király. [Franciaország] MÁ 1883. jan. 20.
735. Az orosz cár az orosz fővárosban. MÁ 1883. jan. 26.
736. A csehek bajai. MÁ 1883. jan. 28.
737. Az uzsora-vita és a socialismus. [Törvényjavaslati vita] MÁ 1883. jan. 31.
738. Három törvényszéki ítélet. [Olaszország] MÁ 1883. febr. 2.
739. Depretis új „programmja". MÁ 1883. febr. 6.
740. „Előleges kiadások." [Pénzügyi visszaélés az ausztriai vasútépítésnél] MÁ 1883. febr. 10.

741. Parlamenti párt kerestetik. [Tisza Kálmán és a pártok] MÁ 1883. febr. 14.
742. A vármegyék háztartása. MÁ 1883. febr. 16.
743. Pusztulunk. [A népszámlálás eredménye] MÁ 1883. febr. 18.
744. A vallási béke kérdése Svájcban. MÁ 1883. febr. 21.
745. XIII. Leo pápa két levele. MÁ 1883. febr. 24.
746. Az igazi népiskola diadala Ausztriában. MÁ 1883. febr. 27.
747. A liberalismus ismérve. [Tisza Kálmán és a pártok] MÁ 1883. márc. 1.
748. A liberalismus gyűlöli a socialreformereket. [Apponyi Albert a szociális reformról] MÁ 1883. márc. 3.
749. Románia a Duna-kérdésben. MÁ 1883. márc. 6.
750. A szászok, Thaly Kálmán és mások. MÁ 1883. márc. 8.
751. Igazságszolgáltatás Olaszországban. MÁ 1883. márc. 11.
752. Ausztria–Magyarország „nedves-útja". [A Duna] MÁ 1883. márc. 16.
753. A szerkesztő: A mélyen tisztelt Olvasóközönséghez. Társadalmunk, 1883. márc. 18. 1.
754. A libanoni kérdés. MÁ 1883. márc. 22.
755. P.: Santi Ráfáel születésének négyszázados évfordulója március 28-ikán. Vasárnapi Lap (A Társadalmunk melléklete), 1883. márc. 25. 1–4.
756. Veszélyes rögeszme. [A nemzetközi rendőrség] MÁ 1883. márc. 28.
757. Hogyan alkudozik Bismarck. [A Vatikánnal] MÁ 1883. márc. 31.
758. P.: II. Gyula és X. Leó pápák. Ráfáel születésének négyszázados évfordulója alkalmából. Vasárnapi Lap (A Társadalmunk melléklete), 1883. ápr. 1. 1–2.
759. Az osztrák–magyar–német szövetség és Olaszország. MÁ 1883. ápr. 3.
760. A „miniszteri iskolák". [Gimnáziumi tanügy] MÁ 1883. ápr. 7.
761. Hogyan alkudozik Bismarck. [A Vatikánnal] MÁ 1883. ápr. 10.
762. A dynamit. [Merényletek és merényletkísérletek uralkodók ellen] MÁ 1883. ápr. 12.
763. Az olasz primátus a Középtengeren. MÁ 1883. ápr. 14.
764. Dr. Pasteiner Gyula s.k., Komócsy Lajos s.k. (a Magyar Állam szerkesztősége nevében, 1883. ápr. 11.): Még egy nyilatkozat. [A lap megszűnésének okairól] Társadalmunk, 1883. ápr. 15. 1–2.
765. Mancini és Tisza. MÁ 1883. ápr. 17.
766. A botrányok focusa. [Parlamenti viták] MÁ 1883. ápr. 19.
767. A szélbal válsága. MÁ 1883. ápr. 21.
768. Huszonhét év múlva. [Az 1856-os párizsi kongresszus és a pápaság világi hatalmának kérdése] MÁ 1883. ápr. 24.
769. Honvédségünk harcképtelensége. MÁ 1883. ápr. 26.
770. Milyen pártot óhajt Tisza Kálmán? MÁ 1883. ápr. 28.
771. Az egykori merénylők szövetségese. [Anglia] MÁ 1883. máj. 1.
772. Három nap a főrendiházban. MÁ 1883. máj. 5.
773. A lakás és élelmezés kérdése a fővárosban. MÁ 1883. máj. 8.
774. Az uralkodók non-interventiója. [A pápaság világi hatalmának kérdése] MÁ 1883. máj. 10.
775. Az irredenta az utcán és az iskolában. [Olaszország] MÁ 1883. máj. 12.
776. A pápaság politikai befolyása. MÁ 1883. máj. 16.
777. Harmónia és diszharmónia. [Bismarck] MÁ 1883. máj. 18.
778. Egy angol történész jóslata. [Az ír katolikusokról] MÁ 1883. máj. 20.

779. A kath. egyház népmentő hivatása Írországban. MÁ 1883. máj. 23.
780. Angol cselszövények Libanonban. MÁ 1883. máj. 26.
781. Régi mese – igaz történet. [Gyarmatpolitika] MÁ 1883. máj. 29.
782. A fiumei kérdés. MÁ 1883. máj. 31.
783. Zsák-utca. [Hármas szövetség] MÁ 1883. jún. 2.
784. A forradalom számlája. [Olaszország] MÁ 1883. jún. 5.
785. Egyensúly. [Költségvetési vita] MÁ 1883. jún. 7.
786. A porosz egyházpolitikai törvényjavaslat. MÁ 1883. jún. 9.
787. Albánia. MÁ 1883. jún. 12.
788. Kultúrharcos és liberális temetés. [Németország] MÁ 1883. jún. 14.
789. Liberális furcsaság. [A Nemzet cikke az olasz katolikus pártról] MÁ 1883. jún. 16.
790. „Sem pénz, sem posztó." [Az öngyilkosságok növekvő számáról] MÁ 1883. jún. 19.
791. A legveszélyesebb ítélet. [Tiszaeszlári per, Nyíregyháza] MÁ 1883. jún. 24.
792. A kir. ügyész védelmének hatása. [Tiszaeszlári per, Nyíregyháza] MÁ 1883. jún. 27.
793. A magyar tengeri hajózás. MÁ 1883. jún. 29.
794. A liberális sajtó XIII. Leo pápáról. MÁ 1883. júl. 3.
795. Vajjon? [Lesz-e háború Romániával?] MÁ 1883. júl. 5.
796. Valami a pártokról. MÁ 1883. júl. 7.
797. Ki csinálta az olasz egységet. MÁ 1883. júl. 10.
798. Umberto király a római kérdésről. MÁ 1883. júl. 12.
799. Bismarck hadonáz. MÁ 1883. júl. 14.
800. A legazdálkodott ember. [A liberalizmus] MÁ 1883. júl. 17.
801. A pártviszonyok Angolországban. MÁ 1883. júl. 19.
802. Vilmos császár Gasteinban. MÁ 1883. júl. 21.
803. Akiket álomképek kísértenek. [A szláv nemzetiség] MÁ 1883. júl. 23.
804. Gladstone meghátrált. MÁ 1883. júl. 25.
805. Utóbajok. [Szerbia, Románia] MÁ 1883. júl. 27.
806. A csehek és németek Csehországban. MÁ 1883. júl. 31.
807. Bíróság és vasút Franciaországban. MÁ 1883. aug. 2.
808. Az ítélet után. [Tiszaeszlári per, Nyíregyháza] MÁ 1883. aug. 4.
809. Uralkodók tanácskozása Ischlben és Konstantinápolyban. MÁ 1883. aug. 7.
810. Régi kaptafa. [A forradalmakról] MÁ 1883. aug. 11.
811. Emlékirat a hazai fürdőkről. MÁ 1883. aug. 14.
812. A lehetetlen szövetség. [Olaszországgal] MÁ 1883. aug. 17.
813. A néptanítók II. nagygyűlése. MÁ 1883. aug. 21.
814. Béke vagy háború. [Szerbiával, Romániával] MÁ 1883. aug. 23.
815. A horvát válság. MÁ 1883. aug. 27.
816. A tanítógyűlés után. MÁ 1883. aug. 29.
817. Pejacsevics. MÁ 1883. aug. 31.
818. A katholicismus Palesztínában. MÁ 1883. szept. 3.
819. Királyi biztos Horvátországban. MÁ 1883. szept. 5.
820. A monarchia keleti politikája és Taaffe a horvát kérdésben. MÁ 1883. szept. 7.
821. A spanyol király utazik. MÁ 1883. szept. 11.
822. Kik a zendülők Horvátországban? MÁ 1883. szept. 13.
823. Az orosz sajtó. MÁ 1883. szept. 15.

824. A köztársaság Olaszországban. MÁ 1883. szept. 18.
825. Tisza Kálmán szólott. MÁ 1883. szept. 20.
826. A képviselőválasztás Szerbiában. MÁ 1883. szept. 22.
827. A hírek a fejedelmi látogatásokról Rómában. MÁ 1883. szept. 25.
828. Verseny a spanyol királyért. MÁ 1883. szept. 27.
829. Háborús viszonyok és béke-bíztatások. [Európai külpolitikai helyzet] MÁ 1883. szept. 29.
830. A magyarországi román fészkelődések. MÁ 1883. okt. 2.
831. Az országos kiállítás-ügye. MÁ 1883. okt. 4.
832. Szokatlan párhuzam. [A magyarok lélekszáma csökken, az íreké nő] MÁ 1883. okt. 6.
833. Apponyi gróf. MÁ 1883. okt. 9.
834. Franciaországi állapotok. MÁ 1883. okt. 11.
835. A polgári házasság. MÁ 1883. okt. 13.
836. Járt utakon. [Kormányválság Franciaországban] MÁ 1883. okt. 17.
837. A pápa és Olaszország. MÁ 1883. okt. 19.
838. Alternative. [Kormányválság Franciaországban] MÁ 1883. okt. 21.
839. A „közvélemény". [Sikkasztás a Függetlenségnél] MÁ 1883. okt. 23.
840. Egy nemzetközi jogi kérdés. [Vatikáni diplomácia] MÁ 1883. okt. 26.
841. A monarchia külpolitikája a delegatióban. MÁ 1883. okt. 28.
842. Normális, barátságos viszony. [Olaszországgal] MÁ 1883. okt. 31.
843. A csehek a magyaroknál. MÁ 1883. nov. 3.
844. Komoly helyzet Szerbiában. MÁ 1883. nov. 6.
845. Ki legyen a bán? MÁ 1883. nov. 8.
846. Általános megütközés. [Az új horvát bán] MÁ 1883. nov. 10.
847. A római kérdés és a Luther-ünnepély. MÁ 1883. nov. 13.
848. Még nincsen bán. [Az új bán feltételei] MÁ 1883. nov. 15.
849. A legazdálkodott liberalismus. MÁ 1883. nov. 17.
850. Egy hibás című törvényjavaslat. [A polgári házasságról] MÁ 1883. nov. 20.
851. A liberalismus alkonyatán. [Horváth Boldizsár beszéde az általánosan kötelező polgári házasság mellett] MÁ 1883. nov. 22.
852. Tisza és Philippovics. MÁ 1883. nov. 27.
853. Fuimus. [A német–cseh viszony kérdése a cseh parlamentben] MÁ 1883. nov. 29.
854. Az adósságcsinálás kabinetkérdése. [Új adótörvény-javaslatok] MÁ 1883. dec. 1.
855. Az új bán. MÁ 1883. dec. 4.
856. A „conservativ politika" és a „hazafiság". [Vita a polgári házasságról] MÁ 1883. dec. 6.
857. Az öngyilkos párt. [Az osztrák–német liberális párt] MÁ 1883. dec. 8.
858. A német trónörökös Rómában. MÁ 1883. dec. 13.
859. A második Canossa. [A német trónörökös Rómában] MÁ 1883. dec. 15.
860. Az állameszme deficitje. [Megyei tisztújítások] MÁ 1883. dec. 18.
861. Liberális önámítások. [A német liberalizmus válsága] MÁ 1883. dec. 20.
862. A tisztújítás. MÁ 1883. dec. 22.
863. Franciaország lefegyverkezik. MÁ 1883. dec. 29.
864. Pasteiner Gyula: A magyar szobrászat I–II. BpSz 1883. 34. köt. LXXVII. szám, 180–208., LXXVIII. szám, 353–372.

865. Pasteiner Gyula: A művészetek kezdetleges fejlődése. BpSz 1883. 36. köt. LXXXIV. szám, 357–380.
866. XIII. Leo pápa és a porosz trónörökös beszélgetése. MÁ **1884.** jan. 1.
867. A készülődés. [Tisza Kálmán újévi beszéde] MÁ 1884. jan. 4.
868. Nagy-horvátország. MÁ 1884. jan. 6.
869. „Az olasz egység zarándoklata." MÁ 1884. jan. 9.
870. A „modus vivendi". [Vatikán] MÁ 1884. jan. 11.
871. A második szavazás előtt. [A főrendiházi szavazásról] MÁ 1884. jan. 13.
872. A költségvetés a képviselőházban. MÁ 1884. jan. 16.
873. A szabadság ára. [A főrendiházi szavazásról] MÁ 1884. jan. 18.
874. Bismarck spanyol politikája. MÁ 1884. jan. 20.
875. Anglia Egyiptomban. MÁ 1884. jan. 23.
876. Tisza Kálmán Bécsben. MÁ 1884. jan. 25.
877. Egyházpolitikai vita a porosz képviselőházban. MÁ 1884. jan. 27.
878. A francia köztársaság számlája. MÁ 1884. jan. 30.
879. Az államnyelv kérdése Ausztriában. MÁ 1884. febr. 1.
880. Törvényhozási fagypont. [A főrendiházi szavazásról] MÁ 1884. febr. 5.
881. A Propaganda kifosztogatása. [A Propaganda ingatlanvagyona az olasz kormány kezében] MÁ 1884. febr. 7.
882. Az ipartörvény módosítása. MÁ 1884. febr. 9.
883. A választások Szerbiában. MÁ 1884. febr. 14.
884. Középiskolai tanügyünk. MÁ 1884. febr. 17.
885. A főrendiház költségvetési vitája. MÁ 1884. febr. 21.
886. Lefelé. [Tisza-kormány] MÁ 1884. febr. 23.
887. A megrablott Propaganda. Kath. világkérdés I. MÁ 1884. febr. 26.
888. A megrablott Propaganda. Kath. világkérdés II. MÁ 1884. febr. 28.
889. A rossz tanácsadó. [Választási harc a sajtóban] MÁ 1884. márc. 1.
890. E l–Teb. [E l–Teb bevétele] MÁ 1884. márc. 4.
891. Az új hármas szövetség. MÁ 1884. márc. 6.
892. A német trónbeszéd. MÁ 1884. márc. 8.
893. Az orosz terjeszkedés. MÁ 1884. márc. 11.
894. Az ipartörvény módosítása. MÁ 1884. márc. 13.
895. A Tiszaszabályozás ügye. MÁ 1884. márc. 15.
896. A francia köztársaság legsürgősebb teendői. MÁ 1884. márc. 18.
897. Pártalakulás Németországban. MÁ 1884. márc. 20.
898. Két eset. [A római kérdés] MÁ 1884. márc. 22.
899. Róma és a pápaság. MÁ 1884. márc. 25.
900. A német császár aggodalmai. MÁ 1884. márc. 28.
901. Az anarchisták ellen. MÁ 1884. márc. 30.
902. A halálra ítélt Gladstone. MÁ 1884. ápr. 2.
903. Két születésnap alkalmából. [Vilmos császár és Bismarck] MÁ 1884. ápr. 4.
904. Virágvasárnapján. MÁ 1884. ápr. 6.
905. Pasteiner Gyula: Krisztus a kálvárián. Festette Munkácsy Mihály. BpSz 1884. 40. köt. XCVI. szám, 370–387.
906. Pasteiner Gyula: A művészetek története a legrégibb időktől napjainkig. Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, Bp. **1885.**

907. Pasteiner Gyula: A Báthory-féle Madonna a Nemzeti Múzeumban. AÉ ÚF V. köt. 1885. 378–380.
908. Pasteiner Gyula: A magyar képírás az országos tárlaton. BpSz 1885. 43. köt. CV. szám, 386–400.
909. A szerkesztő: Az Olvasóhoz! MI I. évf. 1885–86. (1885. októberi füzet) 1–4.
910. Pasteiner Gyula: Eugène Müntz: Les Précurseurs de la Renaissance. Paris, 1882. – Charles Perkins, Ghiberti et son École. Paris, 1886. AÉ ÚF VI. köt. **1886.** 265–270.
911. Pasteiner Gyula: Mozart végpercei. Festette Munkácsy Mihály. BpSz 1886. 46. köt. CXIV. szám, 466–473.
912. A szerkesztő: A szerkesztő válasza [Olvasói levélre] MI I. évf. 1885–86. (1886. márciusi füzet) 261–262.
913. A nemzeti elem a régi hazai művészetben. Pasteiner Gyula előadása a régészeti társulat 1886. február 23-ikán tartott ülésén. MI I. évf. 1885–86. (1886) 315–324.
914. P.Gy.: Dr. Hugo v. Tschudy – Dr. Karl v. Pulszky: Die Landes-Gemälde-Galerie in Budapest. Wien, 1883. Gesellschaft für vervielfältigende Kunst. Ívrét. XI. 51 és 47 oldal; 10 kép a szövegben és 58 kép a szövegen kívül. Ára fűzve 35 frt, díszesen kötve 40 frt. MI I. évf. 1885–86. (1886) 346–348.
915. Dr. Julius Pasteiner: Die Madonna Báthory im National-Museum. Ungarische Revue, VI. évf. 1886. 173–177.
916. Pasteiner Gyula: Franz von Reber, Kunstgeschichte des Mittelalters. Mit 422 Abbildungen. Leipzig, T.O. Weigel, 1886. XXXIII. 652. AÉ ÚF VII. köt. **1887.** 73–79.
917. Pasteiner Gyula: Dr. Adolf Hasenclever, Der Altchristliche Gräberschmuck. Ein Beitrag zur christlichen Archaeologie. Braunschweig, C. A. Schwetschke und Sohn. 1886. 264. old. AÉ ÚF VII. köt. 1887. 275–279.
918. Pasteiner Gyula: Az Arany-szoborra beérkezett pályaművek. BpSz 1887. 52. köt. CXXXII. szám, 457–465.
919. A szerkesztő: Az Olvasóhoz! MI II. évf. 1887. 1–2.
920. Pasteiner Gyula: Három tányér. MI II. évf. 1887. 20–23.
921. P.Gy.: Hampel József: Egy fejezet hazai ötvösségünk történetéből. Archaeologiai Értesítő. Új folyam. VII. kötet. 2-ik szám. MI II. évf. 1887. 81–82.
922. Pasteiner Gyula: Egyházi tárgyak tárlata Bécsben. MI II. évf. 1887. 189–194.
923. Pasteiner Gyula: A Képzőművészeti Társulat őszi tárlata. BpSz **1888.** 53. köt. CXXXIII. szám, 138–151.
924. Pasteiner Gyula: Régi és modern képek tárlata. BpSz 1888. 54. köt. CXXXVI-II. szám, 480–501.
925. A szerkesztőség [Pasteiner Gyula, Radisics Jenő, Uhl Sándor]: Kérelem. MI III. évf. 1888. 1.
926. P.Gy.: Ferdinand Ritter v. Feldegg. Grundriss der Kunstgewerblichen Formenlehre. Mit 122 Abbildungen. Wien, 1887. A Pilcher's Witwe und Sohn. MI III. évf. 1888. 33–35.
927. P.Gy.: Edmond Bonaffe: Le Meuble en France au XVI-e siècle. Ouvrage orné de cent vingt dessins. Libraire de l'Art. Paris J. Rouam. 1887. MI III. évf. 1888. 128–129.
928. P.Gy.: Mária-Terézia-Tárlat Bécsben. MI III. évf. 1888. 149–152.

929. P.Gy.: Karl v. Lützow: Die vervielfältigende Kunst der Gegenwart. Wien, Gesellschaft für vervielfältigende Kunst, 1888. MI III. évf. 1888. 163.
930. P.Gy.: XV. Lajos korabeli íróasztal és óraszekrény. MI III. évf. 1888. 205–206.
931. Pasteiner Gyula: Alwin Schultz: Einführung in das Studium der neueren Kunstgeschichte. Zweite vermehrte Auflage. Wien F. Tempisky, Leipzig G. Freytag. 1887. VIII és 555 oldal, 12 színes nyomatú képpel a szövegen kívül és 351 képpel a szövegben. Ára 12 frt 75 kr. AÉ ÚF IX. köt. **1889.** 183–185.
932. Pasteiner Gyula: A Képzőművészeti Társulat őszi tárlata. BpSz 1889. 57. köt. CXLV. szám, 126–137.
933. Pasteiner Gyula: A képzőművészet téli tárlata. BpSz **1890.** 61. köt. CLVII. szám, 149–160.
934. Pasteiner Gyula: A Képzőművészeti Társulat téli tárlata. BpSz **1891.** 65. köt. CLXIX. szám, 130–138.
935. Az építészet Mátyás király alatt. (Kivonat Pasteiner Gyula l.t. január 4-ikén tartott székfoglaló értekezéséből) AkÉrt III. köt. **1892.** 49–55.
936. Pasteiner Gyula: A képírás. A Mária-Dorottya-egyesület által rendezett előadások sorozatából. Előadatott 1892. február 18-án. Athenaeum, I. köt. 1892. 67–91.
937. P.Gy.: Kisfaludy Károly emlékszobra Győrött. Leleplezték 1892 október 2-án. MI VII. évf. 1892. 203–204.
938. Pasteiner Gyula: Az építés Budapesten. In: OMMIK IX. köt., Magyarország III. köt. [Budapest] A Magyar Királyi Államnyomda Kiadása, Bp. **1893.** 73–118.
939. Pasteiner Gyula: Az építészet I. Mátyás király alatt. BpSz 1893. 73. köt. CXCIII. szám, 1–19. (Különlenyomat is!)
940. Pasteiner Gyula: Szent László emlékérme. A Magyar Szalon 1893. áprilisi számából. MI VIII. évf. 1893. 31–33.
941. Pasteiner Gyula: A Képzőművészeti Társulat téli tárlata. BpSz **1894.** 77. köt. CCVI. szám, 302–315.
942. Pasteiner Gyula: Esterháza kastély. MI IX. évf. 1894. 147–174.
943. A szerkesztő: Nyilatkozat. (1895. november [!]) [A folyóirat megszűnésének okairól] MI IX. évf. 1894. 207–208.[6]
944. Görög földön. Emlékkönyv a magyar tanárok 1893-ik évi tanulmányútjáról. A Vallás- és Közoktatásügyi M.K. Minisztérium megbízásából szerkesztették Dr. Csengeri János és Dr. Pasteiner Gyula. Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, Bp. **1895.**
945. Pasteiner Gyula: A Képzőművészeti Társulat tavaszi tárlata. BpSz 1895. 83. köt. CCXXIII. szám, 140–146.
946. Pasteiner Gyula: Arany János balladái. Zichy Mihály rajzaival. Kiadja Ráth Mór, Buda-Pesten, 1895. BpSz 1895. 84. köt. CCXXVIII. szám, 501–506.
947. Pasteiner Gyula: Őskori, római és népvándorláskori emlékek a Dunán túl. Építészeti emlékek a Dunán túl. In: OMMIK XIII. köt., Magyarország IV. köt. [A Dunántúl] A Magyar Királyi Államnyomda Kiadása, Bp. **1896.** 85–106., 107–168.
948. XVIII. századbeli falfestmények Magyarországon. (Kivonat Pasteiner Gyula l.t. február 3-án felolvasott értekezéséből.) AkÉrt VII. köt. 1896. 192–200.
949. Pasteiner Gyula: A Képzőművészeti Társulat téli tárlata. BpSz 1896. 85. köt. CCXXIX. szám, 158–168.
950. Pasteiner Gyula: Magyar műkincsek. Kiadja a Műbarátok Köre. Első kötet. I. és II. füzet. Buda-Pest, 1895. BpSz 1896. 87. köt. CCXXXV. szám, 152–155.

951. P.: Raffael und Donatello. Ein Beitrag zur Entwickelungsgeschichte der italienischen Kunst. Von Wilhelm Vöge. Strassburg, 1896. BpSz **1897.** 92. köt. CCL. szám, 152–155.
952. Római világ. Emlékkönyv a magyar tanárok olaszországi tanulmányútjáról. Csengeri János és Geréb József közreműködésével szerkesztette Pasteiner Gyula. 121 képpel. Az Athenaeum Irod. és Nyomdai Társulat kiadása, Bp. **1899.**
953. Pasteiner Gyula: Építészeti emlékek Felső-Magyarországon. In: OMMIK XV. köt. Magyarország V. köt. [Felső-Magyarország I. rész] A Magyar Királyi Államnyomda Kiadása, Bp. 1899. 45–176.
954. Pasteiner Gyula: Építészeti emlékek a magyar királyság megalakúlása óta. In: OMMIK XX. köt., Magyarország VII. köt. [Délkeleti Magyarország. Erdély és a szomszédos hegyvidékek.] A Magyar Királyi Államnyomda Kiadása, Bp. **1901.** 37–98.
955. Pasteiner Gyula: Mantegna. BpSz 1901. 106. köt. CCXCIV. szám, 334–358. (Különlenyomat is!)
956. Pasteiner Gyula: Az építészet Mátyás király alatt. Kivonat egy nagyobb tanulmányból. In: Mátyás király emlékkönyv. Kolozsvári szobrának leleplezése alkalmára szülővárosa Kolozsvár szabad királyi város megbízásából szerkesztette Dr. Márki Sándor, Kolozsvár sz. kir. város hozzájárulásával kiadja az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvény-Társulat, Bp. **1902.** 258–266.[7]
957. Pasteiner Gyula: Jelentés a Gorove-pályázatról B). AkÉrt XIII. köt. 1902. 380–385.
958. Pasteiner Gyula: Az építészet művészeti fejlődése. Hat előadás. Népszerű Főiskolai Tanfolyam 1903/4. I. sorozat XIII. syllabus. A Népszerű Főiskolai Tanfolyam kiadványa, Bp. **1903.**
959. Dr. Pasteiner Gyula: Az építészet története Magyarországon. Hat előadás. Népszerű Főiskolai Tanfolyam 1903/4. II. sorozat XXII. syllabus. A Népszerű Főiskolai Tanfolyam kiadványa, Bp. **1904.**
960. Pasteiner Gyula: A szobrászat. Hat előadás. Népszerű Főiskolai Tanfolyam 1904/5. II. sorozat XXXIII. syllabus. A Népszerű Főiskolai Tanfolyam kiadványa, Bp. **1905.**
961. Pasteiner Gyula: Ezerötszáz év a szobrászat történetéből. Hat előadás. Népszerű Főiskolai Tanfolyam 1905/6. II. sorozat XL. syllabus. A Népszerű Főiskolai Tanfolyam kiadványa, Bp. **1906.**
962. Pasteiner Gyula: A festészet. Hat előadás. Népszerű Főiskolai Tanfolyam 1906/7. I. sorozat LII. syllabus. A Népszerű Főiskolai Tanfolyam kiadványa, Bp. 1906.
963. Pasteiner Gyula dr.: Néhány vonása a középkorról. Religio, LXV. évf. 1906. 225.
964. Pasteiner Gyula: Képtárak. Képek hitelessége. Képbírálat. Hat előadás. Népszerű Főiskolai Tanfolyam 1907/8. I. sorozat LXIV. syllabus. A Népszerű Főiskolai Tanfolyam kiadványa, Bp. **1907.**
965. Középkori építészetünk topographiája. (Kivonat Pasteiner Gyula rt. 1908. január 7-én tartott székfoglalójából) AkÉrt XIX. köt. **1908.** 85–91.
966. Pasteiner Gyula: Középkori építészetünk topographiája. BpSz 1908. 134. köt. CCCLXXVI. szám, 57–72. (Különlenyomat is!)
967. Középkori építészetünk topografiája. Pasteiner Gyula ak. székfoglalója után Czakó Elemér Dr. A Ház, I. évf. 1908. 15–21.

968. Pasteiner Gyula: Háromszáz év az olasz festészet történetéből. Hat előadás. Népszerű Főiskolai Tanfolyam 1908/9. II. sorozat LXXVI. syllabus. A Népszerű Főiskolai Tanfolyam kiadványa, Bp. **1909.**
969. Pasteiner Gyula: A francia festészet a XIX. században. Hat előadás. Népszerű Főiskolai Tanfolyam 1910/11. I. sorozat XCIII. syllabus. A Népszerű Főiskolai Tanfolyam kiadványa, Bp. **1910.**
970. Pasteiner Gyula r.t. előadó – Beöthy Zsolt r.t. – Riedl Frigyes r.t.: Jelentés a Gorove-pályázatról. AkÉrt XXVI. köt. **1915.** 384–397.[8]
971. Pasteiner Gyula r.tag: Jelentés a Bésán-pályázatról I. AkÉrt XXVII. köt. **1916.** 453–455.

JEGYZETEK

Köszönöm Bardoly Istvánnak a bibliográfiai tételek leírásához nyújtott segítségét.

[1] Bár név nélkül jelent meg, egy későbbi, jelzett cikkben történt visszautalás miatt felvettem a bibliográfiába: „Mint kedvező jelenséget örömmel jegyezzük fel ama mozgalmat, mely az irányadó körökben megindult a Pesti Napló azon múltkori cikke folytán, melyben legnagyobb tárgyilagossággal lehető hű képét akartuk adni közép tanodai-, kivált gymnasiumi tanügyünk jelen helyzetének." Vö. bibliográfia 3. tétel.
A Gerevichnél szereplő jelöletlen tanügyi cikkeket, mivel nincs rá közvetlen bizonyíték (bár igen valószínű), hogy Pasteiner írások, csak jegyzetben közlöm:
Név nélkül: Pest, aug. 5. PN 1871. aug. 6. r. k.
Név nélkül: Az országos középtanodai tanáregylet közgyűlése (szerda, aug. 9) PN 1871. aug. 10. r.k.

[2] Bár név nélkül jelent meg, de visszautalásból tudható, hogy Pasteiner-írás. Vö. bibliográfia 44. tétel.

[3] A Gerevich-összeállításban szereplő olaszországi tudósítások közül több jelzés nélküli vagy a (Saját levelezőnktől) megjegyzéssel van ellátva. Ezeket, bár igen valószínű, hogy Pasteiner írta, egyéb adatok hiányában csak jegyzetben szerepeltetem:
(Saját levelezőnktől) Róma, szept. 29. PN 1872. okt. 10. r.k.
(Saját levelezőnktől) Róma, december 3. PN 1872. dec. 7. e.k.
(Saját levelezőnktől) Róma, december 25. PN 1872. dec. 29. r.k.
(Saját levelezőnktől) Primato Italiano sul Mediterraneo. (Olaszország és Magyarország. [Róma, 1872. dec. 31]) PN 1873. jan. 25. r.k.
(Saját levelezőnktől) Róma, február 3. PN 1873. febr. 11. r.k.
Név nélkül: Az olasz kamara és a minisztérium. Róma, márt. 9. PN 1873. márc. 15. r.k.
(Saját levelezőnktől) A pápa egészségi állapota. Róma, április 14. PN 1873. ápr. 18. e.k.

[4] Újra megjelent. In: A magyar művészettörténet-írás programjai. Válogatás két évszázad írásaiból. Szerkesztette, a bevezetést és az utószót írta, valamint a kronológiai vázlatot összeállította MAROSI Ernő, Bp. 1999. 66–99. (A szöveget gondozta és kommentálta: FALUS János, MAROSI Ernő)

[5] Előzménye: bibliográfia 54. tétele, illetve az erre érkezett, évekkel később is sérelmezett válasz: HERMAN Ottó: A szegedi kiállításról (Pasteiner Gyula úr cikkeire) Életképek, I. évf. 1876. 858–859.

[6] Nyilvánvaló, hogy az 1895. novemberi keltezésű Nyilatkozat-tal 1894-ben nem jelenhetett meg a Művészi Ipar IX. évf. 1894-esnek jelzett legutolsó 5–6. összevont füzete. Ennek ellenére – a folyóirat saját megjelölése szerint – az egyszerűség kedvéért, 1894-esként szerepeltetem.

[7] Az említett „nagyobb tanulmány" a 939-es tétel.

[8] Pasteiner Gyula fogalmazványa. Vö. AkÉrt XXVI. köt. 1915. 442.

SZEMLE

HÁROM KÓDEX. AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR MILLENNIUMI KIÁLLÍTÁSA. 2000. augusztus 17 – november 17. Országos Széchényi Könyvtár – Osiris Kiadó, Budapest, 2000. A kiállítást rendezte Karsay Orsolya, a tanulmányokat írták Wehli Tünde és Mikó Árpád

Az Országos Széchényi Könyvtár millenniumi kiállítása három magyar vonatkozású kézirat – az Admonti Biblia, a Magyar Anjou Legendárium és Nagylucsei Orbán Psalteriuma – bemutatására vállalkozott. Az Admonti Biblia, mely stílusa alapján a 12. század második negyedében keletkezett, a legkorábbi ismert Magyarországon használt Szentírás; feltehetően nem sokkal készülése utántól 1263-ban történt elzálogosításáig a csatári Szent Péter bencés kolostor tulajdonában volt. A 14. század harmincas éveire datált Magyar Anjou Legendárium a magyar szent királyok (Szent Imre és Szent László), továbbá Szent Szaniszló, Szent Gellért és Toulouse-i Szent Lajos szerepeltetése alapján a magyarországi Anjou udvar környezetében működő megrendelőt feltételez. Nagylucsei Orbán győri, később egri püspök Psalteriuma pedig a Mátyás kori budai könyvfestő műhely alkotása. A kiállított díszkódexek amellett, hogy a középkori magyarországi könyvkultúra unikális (de nem önmagukban álló) reprezentánsai, egyúttal az európai kéziratfestészet egyes centrumainak/áramlatainak jeles emlékei is.

Az Admonti Biblia Salzburgban, a román kori könyvfestészet egyik – a helyi tradíciók mellett főként bizánci és itáliai stíluselemeket – szintetizáló központjában keletkezett. Mint a korszak egyik nagyhatású, többek között az egyidejű Regensburg-Prüfening-i könyvfestészet megítéléséhez is viszonyítási pontként szolgáló centrum terméke,[1] s mint a legjelentősebb román kori festett Bibliaként számontartott mű, a kutatás folytonos érdeklődésére tart számot. Az alapvetően itáliai, elsősorban bolognai jellegzetességeket mutató Magyar Anjou Legendárium keletkezési helye a kódex stiláris heterogenitása miatt kérdéses. A sienai, bizánci stílusösszetevők mellett a legújabb (csak a kiállítás megrendezését követően elérhetővé vált) kutatások fényében úgy tűnik, Velence szerepével is fokozottan számolni kell – egy a Legendáriummal véleményünk szerint rokonítható, azzal összefüggésben tudomásunk szerint eddig nem említett klosterneuburgi Missale (Klosterneuburg, Stiftsbibliothek Cod. 615) mesterét Gerhard Schmidt egy 1336-os, Velencébe lokalizált Biblia (Graz, Universitätsbibliothek Cod. 168) illusztrátorával azonosította.[2] Az egyidejű ausztriai és csehországi példák alapján felső-itáliai mesterek működése Magyarországon is elképzelhető, ugyanakkor a Legendáriumhoz köthető, bizonyíthatóan magyarországi keletkezésű kézirat hiányában ez nem igazolható. Nagylucsei Orbán Psalteriumának festője a minden bizonnyal az 1480-as években Észak-Itáliából Budára érkező ún. Cassianus mester körébe sorolható.

A három kódex a középkori magyarországi könyvkultúra egy-egy korszakát, azok változó kapcsolatrendszerét, egyúttal három különböző possessori – megrendelői réteg ízlésvilágát reprezentálja, bár eredeti mivoltában a kiállításon egyik sincs jelen. Nem az originalitás elméleti kérdéséről van szó, hogy ti. milyen határok között toleráljuk az eredetiség fogalmán belül az anyagában megszületése pillanatától – ha van ilyen pillanat – folyamatosan változó, környezetéből kiragadott, funkcióját vesztett művet, s nem is a legtöbbször több lapon, gyakorta egy-egy folió mindkét oldalán díszített, forgatásra szánt kódexek szinte kiállíthatatlan voltáról. Az Admonti Biblia két kötetét az Österreichische Nationalbibliothek őrzi, két belőle kiszakított, a párizsi École Nationale Supérieure des Beaux-Arts tulajdonában lévő lapja kivételével. A kiállításon ennek a két foliónak egy -egy oldala volt látható, a kézirat további illusztrációi különböző másolatokon – facsimile lapokon, illetőleg egy Andreas Fingernagel által összeállított CD-n – voltak tanulmányozhatók. A Magyar Anjou Legendárium immáron többszáz éve töredék, ma ismert lapjai hat gyűjteménybe szóródtak szét. Közülük az Országos Széchényi Könyvtárban a New York-i Metropolitan Museum of Art és a Pierpont Morgan Library egyes lapjai kerültek bemutatásra, a továbbiakat ez esetben is egy, Szakács Béla Zsolt által készített CD, továbbá fotók helyettesítették. Nagylucsei Orbán Psalteriuma az Országos Széchényi Könyvtár tulajdona, melyet az utóbbi idők egyre elterjedtebb megoldása szerint restaurálását követően még darabjaira szedve, kötet formáját legalábbis időlegesen megszüntetve állítottak ki. A három kódex „virtuális prezentációján" túl részben szintén különféle „másolatok" révén a Nagylucsei Orbán Psalteriumához kapcsolódó emlékek is bemutatásra kerültek. Mellettük talán az Admonti Biblia és a Magyar Anjou Legendárium stíluspárhuzamainak, ikonográfiai megfelelőinek reprodukciói is helyet kaphattak volna, bár beszerzésük feltehetően nem lett volna kisebb gond, mint a kiemelten szereplő kódexeké.

A kiállításhoz nem katalógus, hanem a Libri de libris sorozatban megjelentetett tanulmánykötet készült. Karsay Orsolya bevezetője a kiállítás alapkoncepciójával, a művek kiválasztásának szempontjaival ismerteti meg az olvasót. Wehli Tünde és Mikó Árpád tanulmányai tömören, de kielégítően foglalják össze a három kéziratra vonatkozó eddigi ismereteket és emelik ki a művek jelenleg/helyileg fontosnak ítélt vonásait, ismertetik és értelmezik a szakirodalom újabb megállapításait, Nagylucsei Orbán Psalteriumának esetében a restaurtálás nagy jelentőségű eredményeit. A szép kivitelű kötetet nyolcvanhárom színes, de sajnos nem egy esetben elmosódott, rossz minőségű fotó teszi teljessé (a 45., 47., 49., 55., és 58. kép aláírásának utolsó sorában véletlenül a következő képeken ábrázolt szentek neve olvasható).

Az Admonti Bibliáról szólva Wehli Tünde (akinek a mű 1977-es monografikus feldolgozása, s a korábbi magyar szakirodalomban elterjedt, a kódex magyarországi keletkezését feltételező nézetnek a cáfolata, hazai részről salzburgi lokalizálása köszönhető) ismerteti a kézirat történetét, műfaját – a kódex a Szentírás teljes szövegét tartalmazó, a gregoriánus reformmozgalommal összefüggésben Itáliában kialakított ún. óriásbibliák sorába tartozik –, majd a kézirat utóbbi időkben újra felmerült 12. század közepi datálásával szemben a mű valamivel korábbi, a 12. század második negyedére tehető készítése mellett foglal állást. A Salzburgban működő, Martina Pippal által nemrégiben kimutatott és egymástól elkülönített

scriptoriumok közül a kódexet Pippallal egyetértésben a St. Peter bencés apátság tevékenységi köréhez köti.[3] A hozzá legközelebb állónak tekintett Walther-Bibliával összevetve a kódex stíluskapcsolatait (a Salzburgba több hullámban és különféle közvetítéssel érkező bizánci hatás problémakörét) és mesterkérdéseit tárgyalja, többek között említve egy a salzburgi hagyományoktól függetlenebb, a többitől az utóbbi időkben Pippal által elkülönített illusztrátor tevékenységét is.[4] A továbbiakban a mű ikonográfiai jellegzetességeit az adott keretek között részletesebben elemzi, ezt a kézirat kifestésének a korban egyedülállóan gazdag volta indokolja. Figyelemre méltó a szerző azon megállapítása, hogy az Admonti Biblia más műveken – teremtés-képsorának pl. egy nemrégiben regensburgiként meghatározott Ambrosius: Hexameron kézirat (München, Bayerische Staatsbibliothek Clm. 14399) illusztrációin[5] – kimutatható hatása a Biblia Salzburgból való korai elkerülésével számolva „közös előképnek, vagy más, korabeli ismeretlen emléknek, tehát a műhelygyakorlatnak köszönhető" (27. o.).

A Magyar Anjou Legendárium bemutatását az teszi aktuálissá, hogy az utóbbi években több, Toulouse-i Szent Lajos és Assisi Szent Ferenc legenda-jeleneteihez kapcsolódó lapja vált ismertté.[6] Ezek mindenek előtt a mű ikonográfiai jellegzetességeiről korábban kialakult képünket árnyalják, ugyanakkor ritkán ábrázolt eseményeket vizualizálva lényeges adalékokat szolgáltatnak e szentek illusztációciklusának létrejöttére/változataira nézve is. Magyar szempontból a Legendárium legérdekesebb jelenetsorait a Szent Imre, Szent László és Szent Gellért élettörténetét bemutató lapok jelentik. A 14. század első felében a magyar szent királyok, valamint Szent Gellért kultuszának az Anjou ház legitimációjával összefüggő megerősödése figyelhető meg, s ahogy Wehli Tünde megállapítja, elképzelhető, hogy erre az időre vezethető vissza e szentek hagiografikus ábrázolásának kialakulása is. Szent Imre és Szent Gellért legendájának legkorábbi fennmaradt illusztrációit minden esetre a Magyar Anjou Legendárium őrzi.

Nagylucsei Orbán Psalteriuma restaurálása során a Mátyás kori reneszánsz egészéről kialakított képünket módosító meglepetéssel szolgált: vörös bársonykötése alól egy corvinakötés bukkant elő. A lelet két okból is különleges jelentőséggel bír. Egyrészről az eddig kizárólag Mátyás szolgálatában állónak tekintett könyvkötő műhely feltehetően még Mátyás életében végzett más irányú tevékenységére vet fényt. Másrészt – a Psalteriumnak a corvinák igen kvalitásos csoportját illusztráló mesterek közé tartozó festő általi díszítésével együtt – az udvari művészet 15. század végi, főpapi körökben mintaadó szerepére mutat. A felfedezés olyan új értelmezési keretet teremt, melyben korábban ismert tények, így pl. Mátyás emblémáinak mások számára készített kódexekben való feltűnése is új megvilágításba kerülnek.

A kiállításra a tanulmánykötet ismeretében visszatérve már nem az eredeti művek hiánya, inkább a megtekintésre szánt anyag és a tudományos feldolgozás kapcsolatának a megszokotthoz képest fordított viszonya tűnik fel a látogatónak. A bemutatott tárgyak jó része kis túlzással a tanulmányokban megfogalmazott művészettörténeti koncepció kiváló minőségű illusztrációjának tekinthető, de épp ennek köszönhetően, a tudományos ismeretekből kiindulva sikerült a kiállítás rendezőinek az anyagi és technikai lehetőségek, valamint az állományvédelem szempontjai által szabott korlátokon felülemelkedve kivételesen átgondolt kiállítást létrehozniuk.

JEGYZETEK

[1] vö. Elisabeth KLEMM: Die Regensburger Buchmalerei des 12. Jahrhunderts. in: Florentine Mütherich, Karl Dachs (Hrsg.): Regensburger Buchmalerei: von frühkarolingischer Zeit bis zum Ausgang des Mittelalters. München, 1987. 39–46.

[2] Gerhard SCHMIDT: Addenda zur italienischen Buchmalerei aus österreichischen Bibliotheken. Römische Historische Mitteilungen Bd. 41. 1999. 323–338. A kódexre 1998-ban a klosterneuburgi „Verborgene Schönheit" kiállításon figyeltem fel, a tanulmányra Wehli Tünde volt szíves felhívni a figyelmemet.

[3] Martina PIPPAL: Das Perikopenbuch von St. Erentrud. Theologie und Tagespolitik. Wien, 1997. 8–13.

[4] in: H. FILLITZ (Hrsg.): Geschichte der bildenden Kunst in Österreich. Früh- und Hochmittelalter. München-New York, 1998. 501.

[5] KLEMM i. m. Kat. Nr. 36. p. 51.

[6] BADER J. – STARR, G.: A Saint in the Family: a Leaf of the „Hungarian Anjou Legendary" at Berkeley. Hungarian Studies, 1986. TÖRÖK Gyöngyi: Neue Folii aus dem „Ungarischen Anjou-Legendarium". Zeitschrift für Kunstgeschichte 61. 1992. TÖRÖK Gyöngyi: A Magyar Anjou Legendárium eddig ismeretlen lapja a Louvreban. Magyar Könyvszemle, 2000/3. 357–372.

Boreczky Anna

ÉPÍTÉSZETI ÉRTÉKEK DABASON – A KLASSZICISTA KÚRIÁK MÚLTJA ÉS JELENE. Galéria Alapítvány – Dabas Város Önkormányzata, [Dabas, 2000] 79 oldal, fekete-fehér és színes fényképekkel, alaprajzokkal és homlokzatokkal, két térképpel

A reform-kori köznemesség kúriáiból talán sehol nem épült annyi egy helyen, mint a Pest megyei Dabason. Számuk meghaladja a két tucatot, és többségük szerencsére a mai napig fennáll. Legtöbbjük a 19. század első felében épült klasszicista stílusban. A köznemesi életforma ezen épített dokumentumait a település nemeseinek ugyancsak klasszicista stílusban épült „úri kaszinója" teszi teljessé. A szóban forgó épületeket számba vette már városképi és műemléki vizsgálat (1954), a nagytopográfia Pest megyei I. kötete (1958), egy tanulmány a *Műemlékvédelem* c. folyóiratban (POLGÁR Zoltán, 1981). Most egy önálló és a korábbiaknál részletezőbb könyv született róluk, amit a sajátos épületcsoport értékén túl és az időközben bennük bekövetkezett változások dokumentálása külön indokol.

A könyv bevezető tanulmányát Jelenik Katalin és Klaniczai Péter írta. Ez szemléletes áttekintést ad a város történetéről, az itt megtelepedő nemesi családokról, kiemelve az utóbb sok kúriát építő Halász családot. A család egyik tagja, Dabasi Halász Antal egyetemi szintű orvosi tanulmányait Itáliában végezte – kézenfekvő a következtetés, hogy ottani élményei hatására fordult az építészet felé és játszott aktív szerepet a dabasi építkezésekben a 19. század első felében. Ezután szó van általában a magyarországi klasszicista építészetről. Itt fel kell említenem néhány elírást: helyesen Kresznerics, nem Kreszterics Ferenc; helyesen Johann Nepomuk Schauff vagy Schauff Nepomuki János és nem Nepomuki Schauff, és a Szépítési Bizottság elnöke Szentiványi Bonaventura volt, Pollack Mihálynak a szervezetben

– Hild János és Kundt Ignác utódaként – az építészi szerep jutott. A tanulmánynak igen tanulságos része a kúriák tipológiai vizsgálata, az emlékek nagy száma ugyanis lehetőséget ad az ilyen vizsgálódásra. Az alaprajzi forma, a traktus-szám, a helyiségek elrendezése, az ablaktengelyek száma és ritmusa, a portikusz és a tornác mind olyan elemek, melyeket a szerzők figyelembe vettek és értő módon interpretáltak. Ennek nyomán alapvetően két fejlődési vonal rajzolódik ki: az egyik a főnemesi kastély, a másik a paraszthéz felől indult a kúria mint épülettípus felé. Az általános részhez tartozik, de a könyv végén található két további, rövid tanulmány, melyek a kúriákat építő két családról szólnak: az egyikben Czagányi László a Halász, a másikban Zlinszky János a Zlinszky családról ír.

A kötet törzsét a kúriaépületek részletes tárgyalása adja. Ez Klaniczai Péter munkája, aki az Országos Műemlékvédelmi Hivatal Pest megyei referenseként hivatalából fakadóan is foglalkozik ezekkel az emlékekkel. Most a korábbi kutatásokra és saját beható, helyszíni ismereteire támaszkodva minden eddiginél alaposabb áttekintést ad az épületcsoportról. Az egyes tételek történeti adatokból, a leírásból és a mai állapot, valamint a kapcsolatos műemléki problémák ismertetéséből állnak. A szöveges rész mellett hasonlóan fontos a képi dokumentálás. Ami ilyen munkánál elengedhetetlen, a legtöbb – bár sajnos nem minden – kúriánál szerepel alap- és homlokzatrajz. Eddig a Pest megyei topográfia I. kötete hozta a legtöbb rajzot a dabasi kúráikról. A vizsgált kötetben lényegesen több rajz található, ami egyértelmű nyereség. A kötet gazdag fényképdokumentációját is dicséret illeti. Egy-egy épületnél a mai állapot színes, a régi állapot fekete-fehér fényképen látható, többnyire az 1950-es évekből, illetve néhány esetben a '40-es, sőt a '30-as évekből. Ma már az '50-es évekből származó képek is sok információt és tanulságot szolgáltató archív ábrázolásnak számítanak. Az összehasonlítás a mai és a fél évszázaddal ezelőtti állapot között sok esetben már jelentős különbségeket mutat, és a kötet egyik jelentős hozadéka az átalakítási folyamat dokumentálása. A kúriaépületek egyik legsérülékenyebb eleme a tornác. Beüvegezésük, beépítésük vagy átalakításuk elég gyakori, ahogy ezt a Thury-kúria, a Halász Olivér-kúria vagy a Baghy-kúria példája mutatja. Ezek még mindig jobban jártak a Csajághy-kúriánál, melynek egész portikuszát befalazták. Az ilyen beavatkozások a mai használati igények és az érzéketlenség következményei. Az elmúlt évtizedek során több esetben „csak" az épület finomabb tagozatai vagy éppen stukkódíszei pusztultak el, ahogy ezt a Dinnyés Pál-kúria és a Baghy-kúria esete jelzi. Természetesen a visszaállítható részek és díszek eltűnése még mindig szerencsésebb, ahhoz képest, hogy több épületet teljes egészében leromboltak. Ebben a tekintetben a melléképületek különösen sérülékenynek tűnnek. Sok példa viszont arról győz meg, hogy nem egyszer a szakszerű megújító szándék győzedelmeskedik. Tanulságos megfigyelni azonban, hogy az épületek környékének rendezése ritkán jár együtt hozzáértő kertrendezéssel; a tervezői figyelem és nyilván a pénzügyi lehetőségek is végesek. A Halász Móric-kúria jó – és sajnos egyedüli – ellenpélda, mert itt az épület előtt díszpark létesült.

A kötet erényei mellett néhány kisebb, technikai jellegű, problematikus pontot is találtam. A kúriaépületek tárgyalásának rendjében nem tudtam felfedezni a rendező elvet. Jó lett volna, ha a szerző elmagyarázza, miért ezt a sorrendet választotta. A kötet végén két térkép-részlet található. Utcához és házszámhoz köthető objektumokról lévén szó, térképre valóban feltétlenül szükség van. Az épületek

meglelése mégsem egyszerű dolog: nincs valamennyi kúria egyértelműen kiemelve, és a térképeken található és fel nem oldott piktogramok is zavarják a tájékozódást. Valószínűleg egy már meglévő, nyilván általános célokat szolgáló térképet használtak fel. De ha már ez a helyzet, legalább az épületek tárgyalásánál meg lehetett volna adni pozíciójukat a térképek betűkkel és számokkal jelölt koordináta-rendszere szerint. Hasznos lett volna valamilyen történeti térképet is mellékelni. Azt viszont mindenképpen a könyv érdemeként kell megemlíteni, hogy a nagy formátumú kötet kivitelezése szép és igényes, ami nyilván összefügg azzal, hogy a millennium alkalmából jelent meg. Összesítve elmondható, hogy belbecse révén hasznos, külcsíne révén szép munka.

Sisa József

AZ ÖRÖKSÉG HAGYOMÁNYOZÓI. KÖNYÖKI JÓZSEF ÉS MYSKOVSZKY VIKTOR MŰEMLÉKFELMÉRÉSEI. Kiállítás az Országos Műemlékvédelmi Hivatal aulájában 2000. szeptember 21-től. A kiállítást rendezte Granasztóiné Györffy Katalin és Váliné Pogány Jolán

A 19. század második felében a művészettörténet-tudományban és műemlékvédelemben végbemenő intézményesülés teremtette meg a keretét azoknak a műemlékfelméréseknek, melyeket 1872-től az újonnan megalakult Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága felhívására, különböző helyről származó, különböző felkészültségű adatközlők készítettek. Az inventarizálás szükségességét a hazai műemlékek ügyében tevékenykedők már a megelőző évtizedekben is az elsőrendű feladatok között tartottak számon (ld. JANKOVICH Miklós: Esedezés a magyar régiségek iránt. 1818., TOLDY Ferenc: Felszólítás...a hazai műemlékek ügyében. Pest, 1847.). A Könyöki József és Myskovszy Viktor, a Bizottság leggyakrabban foglalkoztatott külső tagjai által készített műemlékfelméréseket bemutató, az Országos Műemlékvédelmi Hivatalban rendezett kiállítás a műemlékek szemléletes megjelenítéseit, forrásértékű ábrázolásait feldolgozó kutatásba illeszkedik (ld. Gerecze Péter, Petrik Albert, Hollenzer László, Divald Kornél munkásságának kiállításokon történő bemutatását).

A kiállítás – mely a Műemlékvédelmi Hivatal Tervtárának gazdag anyagából állt össze – két, egymással párhuzamos részre tagolódik, mintegy paralel mutatva be a két rajztanár-műemlékfelmérő munkásságát.

A Myskovszky Viktor tevékenységének szentelt rész, tükrözve az ő sokoldalúságát, három nagyobb egységre tagolódik. Munkái közül legnagyobb számban műemlékfelmérései szerepelnek. Ezeket egészítik ki négy vázlatfüzetének útirajzai, valamint nagyobb akvarellsorozatának válogatott lapjai. Myskovszky műemlékfelméréseinek bemutatása az 1872 július 3-át – a Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága által elkészített törzsíveknek a kiválasztott személyek részére a miniszter által történt kibocsátását – megelőzően elkészült lapokkal kezdődik: az eperjesi Szt. Miklós plébániatemplom 1868-as ábrázolásával, a bártfai emlékoszlop 1870-ből származó képével, valamint tizenöt, 1872 első feléből való kassai rajzzal. Ezt követi két évvel későbbről egy újabb sorozat Szepeshely, Lőcse, Kisszeben,

Kassa műemlékeivel. Myskovszky műemlékfelmérési tevékenysége ettől kezdve az 1890-es évek közepéig töretlen. Felső-Magyarország műemlékeit vármegyék szerint rendezve járta be és dolgozta fel a fenti időszak alatt. Ennek dokumentumai az Abaúj-Torna, Zemplén, Borsod, Szepes, Liptó, Gömör, valamint a gazdagon képviselt Sáros vármegye ingó és ingatlan művészeti emlékeit bemutató felvételi rajzok, s ehhez a feldolgozási metódushoz igazodott a kiállítás rendezése is, amikor az egyes lapokat az egykori közigazgatási egységek szerint rendezve mutatta be, jelezve ugyanakkor, hogy egy-egy terület feldolgozása a többivel párhuzamosan évekig is eltarthatott (így került egymás mellett bemutatásra Lubló várának 1892-es és a liptószentmiklósi templomnak 1877-es rajza). Myskovszky 18 vázlatfüzetéből négy került e kiállításon bemutatásra, ízelítőt adva a rajztanár festői képességeiből, felhívva a figyelmet ugyanakkor ezen, sokáig másodlagosnak tekintett műfaj művelőinek széles skálájára, s ezáltal a grafikatörténeti kutatások tárgyát képező anyag kibővítésének szükségességére. A művészettörténet számára forrásértékű ábrázolásokat őriznek ezek a vázlatfüzetek, miként a nagykárolyi Károlyi-kastély kerti homlokzatát (1897), a budai Lukács-fürdőt (1898), a soproni Szt. György templom stukkóit, vagy a Két Mór házat (1899) megörökítő lapok is mutatják. A már az 1860-as évektől festegető, és rajzait többek között a Vasárnapi Újságban publikáló Myskovszky Viktor tevékenységének hasonlóképpen a képzőművészet körébe tartozó részét képezi az a két akvarellsorozat, melyek 1895–96-ban, illetve 1903–1909 között készültek. Az utóbbi, eredetileg 160 lapot tartalmazó együttes került a kiállításon – a körülmények adta lehetőségeken belül igen sokszínűen – bemutatásra. Itt láthatunk kedves részleteket Myskovszky szűkebb pátriájából: Bártfa főterét, plébániatemplomát, a városház előcsarnokát, a lőcsei plébániatemplomot, ugyanott a Hermann-féle házat, a ferences templomot. További lapok a körmöcbányai vártemplomot és a Károlyi-ház előcsarnokát, Kassáról az ún. Lőcsei-házat, valamint a régi pénzverde előcsarnokát mutatják. Más magyarországi vidékek (a nagyszebeni evangélikus templom, a győri Altabak-ház, a pécsi belvárosi plébániatemplom), de távolabbi helyek nevezetes emlékei (Báthori Istvánnak a krakkói dómban lévő síremléke, a velencei San Marco belső részletei, valamint a bolognai Szt. Ferenc székesegyház) is megelevenednek ezen életkép-részletekkel gazdagított akvarelleken.

Könyöki József 1869 és 1890 közötti műemlékfelméréseit a kiállítás az egykori ún. törzsívek mellékleteként a Bizottság valamikori rajztárába került, ma a Hivatal Tervtárában őrzött 455 rajz közül kiválasztottak segítségével mutatja be. Minthogy Könyöki feldolgozó-leíró munkái különböző időkben készültek és az ország különböző helyszíneihez kötődtek, s miként felmérői munkássága is többé-kevésbé egymástól elkülöníthető szakaszokra tagolódik, a kiállítás rendezése is ezt vette figyelembe, amikor a pozsonyi szakférfiú tevékenységén belül elkülönítve mutatta be a csallóközi templomok (pl. Somorja, Egyházgelle, Nagymagyar), a pozsonyi Szt. Márton templom, illetve a városháza, valamint az észak- és nyugat-magyarországi várak (Zólyomlipcse, Beckó, Trencsén, Léka) csoportját. Az előbbi egységek tették szükségessé – érzékeltetve, hogy a Könyöki-féle lapok között jelentős számban találhatók észak-magyarországi szakrális épületeket ábrázolók is – az egyes templomok (és ingóságaik) rajzainak együttes bemutatását (pl. Bakabánya, Mátraverebély, Radvány, Felsőlendva, Bajmóclazán). Kiegészítik a felmérési rajzokat, mintegy jelezve azok eredeti közegét, Könyöki 188 leírásából kiválasztottak, úgymint Boros-

tyánkő és Beckó várának, valamint a pozsonyi Szt. Katalin kápolnának bemutatása. A szövegek kiállításon való szerepeltetésének körülménye is jelzi ugyanakkor azt a szemléletbeli jellegzetességet, mely szerint a mai művészettörténeti, műemléki kutatás számára kiemelkedő fontossággal az egykori törzsívek rajzi mellékletei bírnak. (Itt csak utalunk arra, a Hivatalban folyó kutatássorozatra, mely a szemléltető eszközöknek, mint forrásoknak a feldolgozását célozza.) Könyöki József tudományos és gyűjteményszervező tevékenységét a kiállításon is bemutatott publikációi illusztrálják. A pozsonyi múzeum őreként végzett tevékenységének dokumentuma a Pozsonyvárosi régiségtár rövid ismertetése (Pozsony, 1877.). Tudományos munkásságának gerincét a középkori várakról írott, a kiállításon is szerepeltetett munkái (Magyarország nyugati határának védőrendszere a középkorban. Országos Régészeti és Embertani Társulat Évkönyve 1879–1885., Budapest, 1886., Középkori várak, különös tekintettel Magyarországra, Budapest, MTA, 1905.) alkotják.

Miként ezt a kiállítás is mutatta, Myskovszky Viktor és Könyöki József tevékenységében, munkásságában több paralel elem is mutatkozik, mely kínálja az összehasonlítást. Mindkettejük építészi szakképzésének egyik legfontosabbikát a bécsi Polytechnikum jelentette. Rajztanárként tevékenykedve (ez Könyöki esetében a pozsonyi állami főreáliskola szabadkézirajz tanári helyét, Myskovszkynál a kassai főreál-gimnáziumban ábrázoló geometria és rajz oktatását jelentette) működtek a Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága, utóbb a Műemlékek Országos Bizottsága kültagjaiként. Munkásságukban meghatározóak voltak a múzeumi gyűjtemények (Könyöki a Pozsonyi Városi Múzeum megalapításában játszott szerepet, továbbá haláláig őre volt annak, Myskovszky a kassai múzeum alapítóinak egyikeként a megalakult múzeum anyagának összegyűjtésében és első katalógusának összeállításában is részt vett). Tudományos publikációik sora is terjedelmes, Könyöki fent említett összefoglalásai mellett Myskovszky Bártfa város középkori művészetét, valamint több felvidéki műemléket feldolgozó tanulmányait említjük (Bártfa középkori műemlékei, Budapest, 1880., Felsővidéki műemlékek, Archaeologiai Értesítő VIII. 1888. 409–416, Új adatok a bártfai templom építésének és felszerelésének történetéhez, Archaeologiai Értesítő XIII. 1893. p. 60–66, Árva megye műemlékei XIII. 1893. 425–431, A bártfai plébániatemplom régi barokk oltára XXVIII. 1908. 306–309, A bártfai városházáról, Archaeologiai Értesítő XXVIII. 1908. p.354–359.). Szakmai tevékenységüknek egy további, méltatlanul elhanyagolt – ha mégoly kisszámú anyagot hátrahagyó – érintkezési pontja a miniatúra- és iniciálémásolatok készítése. Könyöki az esztergomi Érseki Könyvtár kéziratainak miniatúráiról, iniciáléiról festett 1868 táján publikálási szándékkal kópiákat (ld. KERNY Terézia: Elfelejtett miniatúramásolatok a 19. századból. Pavilon, 6. 1991. 22–25.), Myskovszky hasonlóképp készített miniatúramásolatokat, melyek közül többet az Iparművészeti Múzeum Adattára őriz. A Könyöki készítette kópiák közül egynémely azonosítható volt a Műemlékvédelmi Hivatal Könyvtárában lévő Römer-hagyatékban őrzött vegyes kódexmásolatok között. Adódott volna a lehetőség, hogy a Műemlékvédelmi Hivatal anyagát feldolgozó monografikus kutatáshoz kapcsolódó kiállítás a Hivatalban őrzött színes lapokkal Könyöki kevéssé ismert tevékenységét is bemutassa.

Nemcsak munkásságuk, de a felméréseiken megörökített emlék- és tárgytípusok között is több hasonlót találunk. Ennek oka a 19. század második felének a

művészeti alkotásokon belüli preferenciái, továbbá az a kialakulófélben lévő gyakorlat, amely elfogadottá tette, mely, épületeken elhelyezkedő, vagy azok közegében lévő díszítmények számítanak a kor megítélése szerint „jelesebb műrészlet"-nek. (A művek, emlékek hierarchiájának efféle kanonizációjához vezető út egyik állomása épp a Törzsív kérdőpontjainak a Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottságának előadója, Henszlmann Imre általi megalkotása.) Így lapjaikon az egyes épületek távlati képe mellett a következő, gyakran felvett részleteket találjuk: keresztelőmedencék (Mysovszky: Késmárk, Tepla, Liptószentmiklós, Liptószentmária, Könyöki: Selmecbánya, Mátraverebély), sírkövek (Myskovszky: Tőketerebes Perényi-síremlékek, Márkusfalva Máriássy István sírköve, Berzevice, Berzeviczi Péter sírköve, Görgő, Bebek György sírköve, Könyöki: Pozsony, dóm, Pálffy Miklós síremléke, Felsőelefánt, Forgách Péter sírköve), szentségházak (Myskovszky: Rozsnyó, Könyöki: Bakabánya, Egyházgelle), stallumok (Myskovszky: Késmárk, Csetnek, Könyöki: Radvány, Bakabánya), falfestmények (Myskovszky: Szalonna, református templom, Könyöki: Vízlendva rk. templom, Léka, vár, Beckó, vár) és ingóságok (Myskovszky: Toporc, kehely, Késmárk, szentségtartó, Palocsa, szentségtartó, Könyöki: Egyházgelle, kehely, Nagymagyar, feszület, Somorja, kehely, feszület). Evvel összefüggésben kell megemlíteni azt a műemlékek korabeli felvételénél alkalmazott gyakorlatot, hogy sokszor egy lapon egyszerre kerültek megörökítésre eredendően össze nem tartozó tárgyak is – és szemléletük ebben közös a pár évtizeddel később Divald Kornél által készített, véletlenszerűen egymás mellé kerülő tárgyakat megörökítő fényképfelvételekével (ld. BARDOLY István (szerk.): A „szentek fuvarosa", Divald Kornél felső-magyarországi topográfiája és fényképei 1900–1919. Budapest, OMvH, 1999. 19, 37, 89, 103, 109.)

Könyöki és Myskovszky tevékenységében ugyanakkor némi eltérés is tetten érhető. Miként erre a szakirodalom is többször utalt, Myskovszky felmérései Könyökiéinél festőibb jelleget mutatnak, mely – szemléletbeli különbözőségre visszavezethető – eltérésre, nemegyszer építészeti szempontból pontatlanabb, nehezebben értelmezhető kidolgozásra a Bizottság építész tagjai az 1880-as évektől hívták fel a kassai tanár figyelmét. Az, hogy Myskovszky sokszor akvarellel színezett rajzai a korabeli építészek kritikáját váltották ki, a lapoknak nem egyszerűen csak forrásokként, de festészeti alkotásokként való vizsgálatának szükségességére mutat.

Myskovszky Viktor és Könyöki József műemlékfelméréseit bemutató kiállításhoz egy húsz számozatlan oldalból álló kétnyelvű (angol–magyar) vezető jelent meg, melyet a rendezők (GRANASZTÓINÉ GYÖRFFY Katalin és VÁLINÉ POGÁNY Jolán) állítottak össze, röviden ismertetve ebben a műemlékvédelem intézményesülésének történetét, valamint bemutatva a két alkotót, összehasonlítva más adatközlőkkel, továbbá jelezve ábrázolási technikájuk, szemléletmódjuk különbözőségét.

Jelen kiállítással összhangban jelent meg Váliné Pogány Jolán összeállításában Könyöki József műemlékfelméréseinek tudományos apparátussal kiegészített katalógusa (Az örökség hagyományozása. Könyöki József műemlékfelmérései 1869–1890. összeállította VÁLINÉ POGÁNY Jolán, Budapest, OMvH, 2000.). A katalógusnak – elkészültét hosszabb kutatómunka előzte meg – annak bevezetőjében írottak szerint az anyag teljes közzététele volt a célja, megteremtve alapját a további kutatásoknak. A feldolgozott felvételi lapok ábrázolásai meghatározásának bizonytalanságaira az összeállító is utalt. Példaként az egykor a pozsonyi városházához kapcsolódó ún. Unger-ház homlokzatán lévő egészalakos Szt. László szobor-

nak (ld. BEKE László – MAROSI Ernő – WEHLI Tünde [szerk.]: Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. [kiállítás], Budapest, BTM, 1987. I. kötet [tanulmányok] 358. II. kötet [katalógus] 190, 275.) „egészalakos, gyámkövön álló szobor"-ként történő meghatározását említjük. (Az bizonytalanságok forrása lehetett az is, hogy míg a középkori épületeknél, építészeti részleteknél pontos, kidolgozott [korabeli] terminológia állott a közrebocsátók rendelkezésére, addig a későbbi emlékeket megörökítő lapoknál ehhez hasonló [egykorú] segédlettel nem számolhattak.) A katalógust Könyöki munkásságát bemutató tanulmány előzi meg, mely minden eddiginél részletesebben tárgyalja a rajztanár-műemlékfelmérő sokoldalú munkásságát, kihangsúlyozva olyan, eddig kevéssé ismert részleteket is, mint műemlék-helyreállító tevékenységét (a pozsonyi városháza zárterkélyének és három emeleti helységének restaurálása, a pominóci [Pominócpuszta–Szedmerőc/ Sedmerovec] templom helyreállítása) , múzeumszervezői, valamint festészeti munkásságát (ez utóbbiról a leginkább hézagosak ismereteink). Erénye a katalógusnak továbbá a műleírások és a felvételi lapok illusztrációinak jó aránya, valamint elegáns kivitele, amely a lapok színének 19. századi tervlapokat idéző árnyalatára is kiterjedt. Szólnunk kell a katalógus választott címéről is: *Az örökség hagyományozása* éppúgy utal a 19. századi feldolgozásoknak a középkori emlékekhez való, a felmérésekben, azok megőrzésére vonatkozó felhívásokban tükröződő viszonyára, mint arra, hogy miként értékeli ezt a viszonyt a mai műemlékvédelem-művészettörténet. Mindezeken túl jelzi a műemlékvédelem hőskorából származó felvételek, mint hagyatékok továbbörökítésének fontosságát. A kettős recepció első elemét hangsúlyozza ki a katalógus címeként szereplő birtokos szerkezet módosított formája, melyet a rendezők a kiállítás címéül választottak: *Az örökség hagyományozói.* E mottó még azt is megengedi, hogy sorozatcím váljék belőle... (Ezen szókapcsolat forrásának tartható – a kiállítás rendezői az ideát legalábbis innen vették – MAROSI Ernő: *Műemlékvédelem – az örökség hagyományozása* című tanulmánya [megjelent: BARDOLY István – HARIS Andrea [szerk.]: A magyar műemlékvédelem korszakai. Budapest, OMvH, 1996. 9–20.], ott a címben jelzett viszony a műemlékvédelem tágabb kontextusára, mai szerepére vonatkozott.)

Myskovszky Viktor munkásságának teljességre törekvő feldolgozása megjelenés előtt áll (Myskovszky tevékenységének részletesebb tanulmányozásához ld. Alexander BALEGA [összeáll.]: Myskovszky Viktor és a mai műemlékvédelem Közép-Európában. Nemzetközi konferencia Myskovszky Viktor születésének 160. évfordulója alkalmából. Kassa, Bártfa – 1998. május 18–21., Bratislava–Budapest, 1999.). A Granasztóiné Györffy Katalin több éves kutatásaira támaszkodó majdani kötet az Országos Műemlékvédelmi Hivatal gyűjteményeiben folyó, a műemlékek „szemléletes megjelenítésének" (MAROSI i. m. 19.) egyrészt rajzi, másrészt fényképfelvételekből álló anyaga feldolgozásának újabb fontos állomását jelentheti. Különösképp, mivel Myskovszky tevékenysége kapcsán igen hangsúlyosan merül fel a lapok képzőművészeti szempontú vizsgálatának szükségessége, melynek révén a forrásként kezelt műemlék-ábrázolások a 19. századi építészeti tárgyú festmények kontextusába illeszkedve, azok stiláris változásairól alkotott képünket árnyalhatják.

Papp Gábor György

JÁVOR KATA: ÉLETMÓD ÉS ÉLETMÓD-STRATÉGIA A PÉCSI ZSOLNAY CSALÁD TÖRTÉNETÉBEN (Néprajzi Tanulmányok). Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete – Akadémiai Kiadó 2000. 278 o. 15 kép

A Zsolnay-gyár működése a magyar iparművészet fontos része, alkotásait a laikusok is mindig respektussal emlegetik. A művészettörténet, illetőleg a pécsi helytörténet sem felejtkezett meg róla, így azt mondhatjuk, hogy kevés olyan alkotónak vagy alkotó együttesnek van olyan gazdag irodalma, mint ennek a kérdésnek. A témáról ennek ellenére lehet újat mondani, csak egy kissé meg kell változtatni a megszokott nézőpontot.

A nézőpont megváltoztatás kézenfekvő, ha a szerző a néprajztudomány kutatója, specializálódása szerint szociálantropológus. Ilyen módon őt a Zsolnay családdal kapcsolatban elsősorban a társadalmi mobilitás lehetőségei érdeklik, azon belül pedig a kulturális összefüggések. A társadalmi fejlődés emberi vonatkozásait előtérbe állítva vizsgálja, hogyan nőtt a család átlagos polgárból vállalkozóvá, nagypolgárrá, hogyan hat az egész folyamatra, adott esetben a família többi tagjára, hogy a meghatározó személyiségek művészek. Mindennek érdekében azokat a mikrofolyamatokat igyekszik megragadni, amelyek ezt a fejlődést előmozdították – illetőleg azokat a jelenségeket, amelyek erre utalnak –, lelkiismeretes néprajzosként felfigyelve az összes apróságra. A bevezetőben tudomásunkra is hozza, milyen területeken keresi az „apróságokat": „Az *anyagi kultúra* egyes jelenségei: *öltözködési, étkezési* és *otthonkultúra, a társadalmi érintkezési formák,* a *gyermeknevelés* – különös tekintettel a fiú-, illetőleg a leánynevelési szokások eltéréseire –, a *köznapok* és az *ünnepek* kettőssége – ehhez kapcsolódóan a *luxus és reprezentáció* szerepe, és a *szabadidő-töltési szokások*". Vizsgál még olyan csekély jelentőségűnek tartott, de itt releváns tényeket, mint a keresztnévválasztás (és az esetleges becenevek használata) és esetenként a házassági stratégia. Mindezt színezi, hogy mint akkoriban országszerte, úgy a Zsolnayaknál is keveredik a polgári mentalitás és értékrend a feudális önérzetet őrző és falun élő, a mezőgazdasághoz jobban kötődő földbirtokosokéval, amely a 19. századi és 20. század eleji Magyarországon olyan meghatározó volt, és amelynek megtestesítői házasságok révén a családba is bekerültek. Roppant fontosnak érzett probléma, hogyan működik a „család", ez a nehezen definiálható közösség, amely az egymás után jövő nemzedékekben természetesen szétágazik, általában összetart, de néha önpusztítóan széthúz, vajon mikor jelent kézenfekvő gazdasági, megélhetési együttműködést, illetőleg mikor válik elviselhetetlen teherré egyik-másik tagja számára, milyen kapcsolatot tartanak fenn egy távolba szakadt (például Bukarestbe nősült) taggal, és hogy mennyire jellemző nemzedékeken át a korban szokásosat messze meghaladó szociális érzékenység, illetőleg a tehetség és a szorgalom szerencsés párosulása. A kutatás szempontjából megfigyelni valónak tetszett egy magyar vidéki város fokozatos elmagyarosodása is, hiszen Pécsett az 1860-as években a lakósságnak csak fele volt magyar, és ez az arány a millenniumig is mindössze háromnegyedére nőtt. Magán a Zsolnay famílián belül – a magyar öntudat legkisebb sérelme nélkül – sokáig meghatározó volt a német nyelv használata, és az ebből adódó kötődések a tanulmányutakban, ajándékozási szokásokban is tetten érhetők.

A megfigyeléseket a család öt nemzedékén követhetjük nyomon, az 1800-ban született Miklóstól addig az 1945–1950 közötti államosítással, kitelepítéssel, bör-

tönnel járó erőszakos beavatkozásokig, amelyekkel az új hatalom egy rendkívül homogén, a szerves fejlődés összes előnyével rendelkező családot szórt szét; némelyek közülük egészen az Atlanti óceán túlsó partjáig repültek. Az első generációt a szerző a társadalomfejlődést kutatók mostanában használatos terminológiájával „előfutároknak" nevezi, a következőt a főszereplővel (ha egy ilyen hosszú folyamat estén van értelme ennek a kifejezésnek), Zsolnay Vilmossal „alapítóknak", majd a továbbiaktól, a millennium, és a századforduló körül pályára lépettektől kezdve „örökösöknek". Hosszú folyamat volt ez, másfél száz évnél is tovább tartott: a mostoha magyar viszonyok között, ahol a fejlődés minduntalan megszakad, már maga a *longue duré.* A kutató itt szerencsés helyzetben van, mert nálunk kevés az olyan művész, akinek életmódjáról ennyi felvilágosítást nyújtó forrás állna rendelkezésre, még kevesebb a család, ahol ennek nemzedékek során változó voltát tanulmányozhatnánk. A Zsolnayak körében több visszaemlékezés is született, és ezek olyan részleteket is megörökítenek, mint hogy honnan hozatták a menyasszony kelengyéjét vagy hogy hogyan ülték meg a karácsonyi ünnepet. A memoárok közül néhány már megjelent nyomtatásban, mások még csak kéziratban tanulmányozhatók, múzeumi adattárban vagy családi tulajdonban. Ezeket persze a szorgalmas kutatás kiegészítette a helytörténeti irodalomban, a feldolgozatlan források közül magától értetődő módon a helyi újságokban és egy gyakran nem eléggé felhasznált kincsesbányában, a nekrológokban talált tényekkel; így már impozáns mennyiségű anyagból lehetett válogatni.

Egymás után vonulnak fel előttünk a Zsolnay generációk, a gyárat megalapító és felvirágoztató Vilmostól – kevésbé részletesen, de érdemben tárgyalja apját, nagyapját is – az államosításkor az igazgatói tisztet betöltő Mattyasovszky Zsolnay Tiborig, természetesen mindig a hozzájuk tartozó házastársakkal és testvérekkel együtt. (Mintha a nők egy árnyalattal nagyobb figyelmet kaptak volna a férfiaknál, bár ez talán csupán abból adódik, hogy a fontosnak érzett jellemző apróságok velük kapcsolatban inkább elmondhatók, mint a férfiak esetében.) Egyértelműen nagyobb hangsúly esik azokra, akik szorosabb kapcsolatban voltak a gyárral, de részletekbe itt sem leszünk beavatva, mindössze annyit tudunk meg az illető családtagokról, mennyiben foglalkoztak üzemszervezéssel, mennyiben technikai problémák megoldásával, megfelelő minőségű agyag felkutatásával vagy késztermékek eladásával. A kiterjedt család közös büszkeségéhez, a gyárhoz való erős kötődés nagyon jellemző a famíliára, ez volt az alaphelyzet, ez volt a természetes életvitel; a jogászi, katonatiszti pálya ritkaságnak mondható, és amint a visszaemlékezések is tanúsítják, az ilyen pályára kerültek irányában csökkent az összetartozás-tudat. A házastársak közül a beházasodott férfiak is bekerülnek a gyárba, a feleségek nem egyszer dzsentri származásúak, ez pedig a családnak vagy csak egy részének vidékre járásával, esetleg nyáridőre odatelepülésével járt. Tudomást szerzünk a különféle életviteli stratégiákról, amelyek között feltűnően nagy súlyt kap, hogy a gyerekeket többnyelvűvé és a művészetekre fogékonnyá tegyék: kulturális színvonaluk emelése az üzemi beruházásokkal látszik egyenrangúnak. A Zsolnayak kulturális igényessége magasabb volt városuk átlagánál, ez akár a könyvvásárlásoknál, akár budapesti, bécsi utazásaik alkalmával a színház- vagy hangverseny-látogatásoknál megfigyelhető. (Ez egyébként nem ritka a korabeli polgárság felső rétegében, elég legyen itt a szerző fejtegetéseit kiegészítve a csepeli Weiss Manfréd családjára utalni.) Sokat megtudunk a vallásosságukról, amely őszintének látszik, de bizo-

nyos kereteken belül marad, és jól összeegyeztethető a vallásilag igazából közömbös, bár a kortársak szemében ezzel ellentétes mozgalmak, mint a szabadkőművesség vagy Rotary Klub iránti érdeklődésükkel.

A legnagyobb figyelmet a „főszereplő" Vilmos kapja, a legszínesebb egyéniség, akinek valóban személyes alkotása a nagy jövőre hivatott, a praktikus szükségleteket kielégítő árun kívül művészi igénnyel megformált tárgyakat is termelő üzem. A művészetről ennek ellenére kevés szó esik, a dísztárgyak (leggyakrabban vázák) tervezése, díszítésük kialakítása leginkább olyankor kerül szóba, amikor valamelyik családtag önképzéséről, karácsonyi ajándékkészítési próbálkozásáról, ilyen irányú stúdiumokról kapunk tájékoztatást. A könyv nem művészettörténet, és szerzője meg tudja és meg meri tenni, hogy a művészeti elemzéseket, értékeléseket kikerülje, vagy legfeljebb annyiban említse, amennyiben a „mobilitási folyamatok" szempontjából bizonyító erejűek vagy legalábbis szemléletesek. Legtöbbször Vilmos mester két lánya, Teréz és Júlia személyével kapcsolatban olvashatunk erről, akik a család felfogása szerint művészeknek születtek, és komoly tervezői tevékenységet folytattak. Minthogy bátyjuk gyermektelen volt, a család továbbvitelében az általuk meghatározott – és férjükről elnevezett – két ág, a Mattyasovszky Zsolnayak és a Sikorski Zsolnayak játszották a döntő szerepet. Ez a kettéhasadás természetesen számos lehetőséget kínált a szociálantropológusnak, hogy az egyes ágakat összetartó és eltávolító tényezőket, illetőleg az erre utaló jeleket gondosan kimunkálja.

A szerzőnek világosan látható törekvése, hogy az egyes megnyilvánulásokban a különböző társadalomfejlődési törvényszerűségek érvényesülését fedezze fel, de sehol sincs olyan érzésünk, hogy ez prekoncepció, ami az igazságon való erőszaktétellel valósul meg. Bár felismer bizonyos dolgokat, szíves-örömest teszi őket a megfelelő „skatulyába", de alapállása a tények maximális tisztelete, azt is mondhatjuk, a rankei „wie es eigentlich gewesen ist" elv alkalmazása. Minthogy pedig mi művészettörténészek a kelleténél ritkábban szoktunk számot vetni azzal, hogy mind az általunk vizsgált alkotók, mind közönségük ehhez hasonló folyamatok részesei, nagyon ránk férnek ezek a fejtegetések. Talán nem túlzás, ha a könyvet nemcsak a kerámia, Pécs, vagy a 19–20. század területén illetékes, de összes kollegámnak szinte kötelező olvasmányként ajánlom.

Végh János

KERTMŰVÉSZET A RÉGI MAGYAR KERTÉSZETI FOLYÓIRATOKBAN 1857–1944. Repertórium. Összeállította: Alföldy Gábor és Zolnai Dóra. Szerkesztette és az előszót írta: Galavics Géza. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, Budapest, 1997. 109 oldal, szövegközi illusztrációkkal.

RÉGI MAGYAR KERTEK. Szerkesztő: Géczi János és Stirling János. A kötet összeállításában Alföldy Gábor működött közre. Váci ucca tizenhét, 1999/3. (Veszprém) 402 oldal, szövegközi illusztrációkkal

ADRIAN von BUTTLAR: AZ ANGOLKERT. Fordította Havas Lujza. GALAVICS GÉZA: MAGYARORSZÁGI ANGOLKERTEK. Balassi kiadó, Budapest, 1999. 303 oldal, 169 fekete-fehér és 39 színes kép + 149, oldal 62 fekete-fehér és 16 színes kép

Az utóbbi néhány évtized nemzetközi művészettörténetének egyik látványosan fejlődő, sőt – nyugodtan mondhatjuk – divatos ága a kertművészet-történet. A történeti kertek témájával, annak különféle, korábban nem vizsgált aspektusaival egyre több könyv és tanulmány foglalkozik. Lexikonok, enciklopédikus munkák látnak napvilágot. Új, kizárólag a kertművészetnek szentelt folyóiratokat indítanak, konferenciákat szerveznek. A jelek újabban arra mutatnak, hogy Magyarországot is meghódítja ez a nemzetközi „divat". Örömmel tapasztalhatjuk, hogy egyre erősödik az érdeklődés a kertművészet iránt, amit az utóbbi évek publikációi is bizonyítanak. Közöttük van a most bemutatandó három kötet is.

Két fiatal kutató, Alföldy Gábor és Zolnai Dóra állította össze a régi kertészeti folyóiratok repertóriumát. A kezdetektől (1857) a II. világháború végéig megjelent szakfolyóiratok, szám szerint 19 periodika feldolgozását öleli fel. A folyóiratok alfabetikus rendben, ezen belül a cikkek és hírek címei kronologikus rendben sorakoznak. A folyóiratok előtt rövid összefoglalás szerepel a periodika megjelenési sűrűségéről, szerkesztőjéről, profiljáról, a kötet végén személynévmutató, helynévmutató és tárgymutató teszi lehetővé az eligazodást, az tételek megtalálását. Az ízléses kivitelű kis munka tartalmazza valamennyi folyóirat eredeti fejlécét és néhány jellemző illusztrációját. Minthogy a feldolgozott folyóiratok elsősorban saját korszakuk aktuális kérdéseivel foglalkoztak, leginkább a 19. század második felére és a 20. század első felére vonatkozó információkat tartalmaznak. Ezek lehetnek kertészekre, kerttervezőkre, parkokra vonatkozó cikkek, kertészeti szakközlemények, külföldi fejleményeket tárgyaló tanulmányok. Mellettük csekély kisebbséget képviselnek a történeti témájú írások, de ilyen is akad néhány folyóiratban.

Egy ilyen jellegű munka értékét igazán a tényleges használat során lehet lemérni. Több esetben már haszonnal vettem kézbe a kötetecskét egy-egy kert, park vagy kerttervező kutatásánál; a repertórium nélkül megtalálásuk aránytalanul nagy erőfeszítést igényelt volna. De végeztem ellenpróbát is, vagyis megnéztem, szerepelnek-e egy, általam korábban valamilyen szinten megkutatott parkra vonatkozó bibliográfiai adatok a repertóriumban. A próba tárgya a budapesti Népliget volt. Itt apróbb hiányokra bukkantam. Nem található a repertóriumban *A Kert* című folyóirat rövid híre, amely a Népligetben elhelyezett, a növények nevét feltüntető táblák megrongálásáról szól (1909. október 15., 667. oldal). Egy másik, fényképekkel illusztrált nagyobb cikk (Blazsek Ágost: Képek a Népligetből. *Kertészeti Lapok* XXV. 1910. február, 121–122. oldal) szerepel ugyan a repertórium tételeket folyamatosan felsoroló részében (1112. tétel), de a tételszám hiányzik a helynévmutatóból, vagyis logikus és szabályos használat útján nem található meg. Általános észrevételem, hogy a repertóriumból hiányzik az évfolyam- és általában a folyóirat-szám feltüntetése. (Ez utóbbi csak akkor szerepel, ha egy évfolyamon belül a lapszámozás nem folyamatos.) Az évszám és az oldalszám segítségével a cikkek ugyan lokalizálhatók, de a teljes és szabatos bibliográfiai leíráshoz a folyóiratot kézbe kell venni. A fenti esetek arra intenek, hogy mint minden ilyen jellegű munka, végső esetben ez a repertórium sem ment fel a forrásanyag kézhezvételétől és személyes tanulmányozásától.

Mind emellett a taglalt kötet hasznossága vitathatatlan, nélkülözhetetlen segédeszköze lesz minden kerttörténésznek, különösen (de nem kizárólag) azoknak, akik a feldolgozott folyóiratok korszakát kutatják. Tekintettel arra, hogy az eddigi kerttörténeti kutatások zöme hagyományosan éppen az 1850 előtti korokra irányult, ez a kötet az eddig kevésbé feltárt évszázad feldolgozását fogja megkönnyíteni és remélhetőleg bátorítani. Ez egybevágna a historizmus korszakának az utóbbi néhány évtizedben látványosan fellendülő kutatásával. Megjegyzendő, hogy hasonló folyóirat-repertórium a magyar építészeti szaklapokról még nem készült, bár égető szükség lenne rá. Természetesen tudom, hogy annak összeállítása a többszörösen nagyobb terjedelem miatt jóval nagyobb feladat lenne. Végeredményben mégis megállapítható, hogy most van egy terület, ahol a kerttörténet kutatása az építészettörténet elé vágott.

Ha a repertóriumot alapozó jellegű előmunkálatnak tekintjük, hasonló rendeltetést tölt be egy másik munka, a Géczi János és Stirling János szerkesztésében megjelent *Régi magyar kertek*. A vaskos, nagy formátumú és sűrűn szedett kötet szöveggyűjtemény, amely 40 korábban megjelent írásművet, vagy annak részletét közli. A szövegek Melius Péter 1578-as *Herbárium*-ától Csoma Zsigmond 1997-ben megjelent *Kertészet és polgárosodás* című könyvének kiadós részletéig terjednek, ami egyaránt sejteti a tematika sokszínűségét és a tág időhatárokat: régi, szorosan vett botanikai és dendrológiai munkák éppúgy megtalálhatók benne, mint történeti útleírás-részletek, egykorú kert-leírások, korábbi századok kertültetési és kerttervezési traktátusai, valamint modern kerttörténeti szakcikkek. Örömmel fedezhetjük fel benne többek közt Lippay János *Posoni kert*-jének részletét, Evlia Cselebi beszámolóját a magyar városok kertjeiről, Szeder Fábián *Az Angoly kertekről* szóló traktátusát, Ilsemann Keresztély és Rerrich Béla egy-egy tanulmányát a századforduló korából, Stirling János alapvető munkáját a magyar reneszánsz kertekről, vagy Zádor Anna *Az angolkert Magyarországon* című tanulmányát.

A kötetbeli írások ismertetésére e recenziónak nem kell vállalkoznia. A kötet tartalmáról összességében megállapítható, hogy a szerkesztők gondos válogatást végeztek. Recenzióm elején utaltam rá, hogy Magyarországon még kezdeti stádiumban van a kerttörténet tudománya. A szöveggyűjteményt forgatva rá kellett jönnöm, hogy ez viszonylagos: a könyvet böngészve még a kerttörténet iránt aktívan érdeklődő is örömmel ébred újból tudatára a magyar kertészeti irodalom korai kezdeteinek, gazdagságának és változatosságának. Köszönettel tartozunk a szerkesztőknek és a kiadónak e kötet létrehozásáért, a zömében nehezen hozzáférhető publikációk elérhetővé tételéért. A könyv hasznosságát fokozza a végén található függelék, vagyis *Az 1790–1919 közötti magyarországi kertművészet válogatott bibliográfiája*, melyet ügyes csoportosításban Alföldy Gábor állított össze. (A bibliográfia nem foglalkozik a régi kerttörténeti folyóiratokkal, utalva az előzőleg ismertetett kötetre.) Ha valamit a kötet negatívumaként felróhatok, az meglehetősen igénytelen, szinte házilagos színvonalú, helyenként pongyola kivitele, ami néha már a tartalmat is érinti. Feltételezem, hogy ez részben a szerkesztők és a kiadó rendelkezésére álló lehetőségek korlátozott mivoltának tudható be.

Hasonló panasz a harmadikként ismertetendő kötetről aligha mondható el. Adrian von Buttlar immár standard munkája, *Az angolkert* méltó formában, szép nyomdai kivitelben jelent meg. Elismerés illeti a Balassi Kiadót vállalkozásáért, ezen alapmű magyar publikum elé bocsátásáért. Az eredetileg a kölni DuMont Buchver-

lagnál 1989-ben megjelent könyv végre nálunk is mindenkinek a rendelkezésére áll. Most nem feladatom méltatni a kötetet, amely az angolkertek – a fordító ezt a nálunk meggyökeresedett kifejezést használta a *Landschaftsgarten* magyarítására – keletkezésének és elterjedésének történetét, filozófiai hátterét vizsgálja meg Európa országaiban. Mindössze annak megállapítására szorítkozom, hogy a munka arányos és kiforrott összefoglalás, amely tankönyvszerű tömörséggel és áttekinthetőséggel tárgyalja választott témáját. A magyarra történő átültetés általában jól sikerült és következetes. Ez nem kis teljesítmény olyan tárgykörből, amelyben nyelvünkben még nincs véglegesen kialakult terminológia és fogalomrendszer. A fordításban talált kevés kifogásolnivalóm sem a szorosan vett kertészeti szóhasználattal függ össze; ilyen az értelemzavaró „kerttraktus" a „kerttraktátus" helyett (25. oldal), vagy „forradalmár építészek" a magyar nyelvben elfogadott „forradalmi építészek" helyett (111. oldal). Stourhead megalkotójának neve pedig nem Henry Hoard, hanem Henry Hoare (50. oldal).

Buttlar munkájával egybe kötve találhatjuk Galavics Géza tanulmányát a magyarországi angolkertekről. A német szerző a magyarországi angolkerteknek csak egyetlen passzust szentelt; nyilván eredendően ez késztette Galavics Gézát munkája megírására. A magyar szerző tanulmánya azonban jóval több, mint egyszerű és léptékarányos kiegészítés, ami a külföldi összefoglaló munkák magyar kiadásánál szokásos. Terjedelme, részletezettsége, apparátusa túllép annak keretein. A kötetben külön szabályos címlapja, sőt saját lapszámozása van. A kiadás adott körülményei magyarázhatják a két munka egybekötött megjelentetését.

Galavics Géza 15 parkot tárgyal részletesebben. Ezek révén mutatja be a magyarországi barokk kertművészet végét, a szentimentális tájképi kertek, majd a klasszikus tájképi kertek kifejlődését, néhány nagy kerttervező-egyéniség – Bernhard Petri, Charles de Moreau, Heinrich Nebbien – működését, illetve a tárgyalt parkok köré csoportosítva teszi meg általános eszmefuttatását és észrevételeit. Ezen parkok lényegében azonosak a Zádor Anna angolkertekről írt tanulmányaiban is hangsúlyosan szerepeltetett parkokkal. Zádor Anna e témából írt utolsó tanulmánya 1990-ben, vagyis éppen tíz évvel korábban jelent meg. Viszont éppen Zádor Anna úttörő jellegű és alapvető cikkei és a jelen munka összevetése mutatja meg markánsan, hogy viszonylagos lemaradása ellenére milyen nagy utat tett meg a magyar kerttörténet-kutatás akár az elmúlt egy-két évtizedben. Kertek alkotói váltak ismertté, kerttervezők és megbízóik személye rajzolódik ki plasztikusabban, korábban ismeretlen tervek és ábrázolások kerültek elő, és általában a kertek és parkok létrejöttének történeti, ideológiai és kulturális háttere határozottabban bontakozik ki. Galavics Géza érdeme, hogy a sok új eredményt értő módon összefogja, együttesében értelmezi, és számos ponton saját kutatási eredménnyel egészíti ki. Dicséretes és követendő módon nemcsak a Magyarországon megjelent tanulmányokat használja fel, hanem – a történelmi országról lévén szó – számos osztrák, sőt magyar kutatók által kevéssé használt szlovák publikációt is.

Igen nagy erőssége a tanulmánynak a komplex szemlélet, a részletadatok összekapcsolása kultúrtörténeti szempontokkal és az általános európai fejleményekkel, általában a szellemi tartalom megragadása a kerttörténeti alkotás mögött. Ez nem jelenti azt, hogy Galavics Géza nincs tisztában a kertek valóságos, fizikai mivoltával. Találó leírásai és a könyvben közölt fényképei jelzik terepmunkájának hatékonyságát. A szerző speciális érdeklődéséről és korábbi kutatásainak

fő irányáról tanúskodnak a kitűnő műtárgyelemzések, legyen az egy kertet ábrázoló festmény vagy kertben álló szobor. Ez utóbbiak között van trouvaille is: az alsókorompai Bruszvik-kastély kertjében található, Ferenczy István műveként azonosított Madonna-szobor, melyet Galavics Géza szlovák kutatás nyomán emel be a magyar szakirodalomba. A közölt kerti építmények közül kiemelkedik az egykor a vedrődi parkban álló (és a közelmúlt évtizedekben széthányt) „vár", amely egy 15. századi velencei palota árkádsorát foglalta magába. Egy másik fontos kerti épülettel, a tatai műrommal kapcsolatban a szerző megkérdőjelezi Charles de Moreau régóta hagyományozódó szerzőségét, éspedig joggal: Moreau a jelek szerint valójában az 1800-as évek elején érkezik Magyarországra, illetve Bécsbe, a műromot pedig már 1796-ban említik. Moreau-val a szerző a kismartoni kert kapcsán foglalkozik részletesebben, melynek fejlődését, társadalmi és művészeti hátterét nagy erudícióval tárgyalja; érződik, hogy hosszú ideje, behatóan foglalkozik ezzel a parkkal. Igen szemléletes, ahogy Galavics Géza egymás mellé teszi Grohmann – Kazinczytől tudjuk, magyar kortársak által ismert és kedvelt – *Ideenmagazin*-jából a páros piramis és a kertkapu képét, és az ezek alapján a hotkóci kertben megvalósult párdarabjukat, bizonyítva, kézzelfoghatóan illusztrálva a mintakönyv használatát.

Jelentős erényei mellett a tárgyalt munka kérdéseket is vet fel. Az alfejezetek témájaként kiválasztott és monografikusan tárgyalt parkok mellett jó néhány hasonlóan jelentős angolkertről van még tudomásunk: Dég, Nagycenk, Keszthely, Betlér, Fót, Sárospatak, Gernyeszeg, hogy csak néhányat soroljak fel azok közül, melyekről már inkább többet, mint kevesebbet tudunk. És akkor hol vannak még az ismeretlenség homályában rejtőző további angolkertek, melyek közül számosra Galavics Géza is tesz utalást? Vagyis kérdés: címe és a tárgyalás jellege alapján áttekintésnek vélhető munka milyen mértékben az? Az általános megállapítások milyen széles alapokon nyugszanak? Szerencsés lett volna, ha a szerző előszóban ismertette volna a kutatás állását és munkájának célkitűzéseit. A témával foglalkozók jól tudják, milyen messze vagyunk még a tényleges és hiteles összkép megrajzolásának a lehetőségétől. Beláthatatlan mennyiségű aprómunka, sőt nem kevés alapvetés is áll még előttünk, és alighanem egy későbbi időszak lehetősége és feladata lesz a – ha van ilyen – végső szó kimondása. Mindez természetesen nem kérdőjelezi meg Galavics Géza tanulmányának érdemeit, valóságos eredményeit.

Néhány kisebb, részben technikai megjegyzés. Szeder Fábián traktátusát *Az Angoly kertekről*, amely 1825-ben jelent meg, és a korszak jelentős és egyetlen ilyen természetű, nyugat-európai írásokhoz hasonlítható magyarországi szakmunkája (közölve a korábban ismertetett szöveggyűjteményben is) Galavics tanulmányában meg sincs említve. A tartalomjegyzék nem szerepelteti „A kötet fényképeit készítették" és „Az illusztráció lelőhelyei" című részeket. Az irodalomjegyzékből kimaradt Hornyák Mária 1992-ben megjelent, részletes és példamutató tanulmánya a martonvásári parkról, melyre pedig a parkot tárgyaló fejezetét Galavics Géza is alapozta. És természetesen nem hetven (107. oldal), hanem nyolcvan év telt el a történeti Magyarország felbomlása óta.

Fontossága miatt külön szót érdemel a munka utolsó egysége, a „Szakkifejezések magyarázata", melyet Alföldy Gábor állított össze. A kerttörténet Magyarországon viszonylag új és fejletlen szakterület lévén egy ilyen szószedetre nagy szükség van, mind a fogalmak, mind a nyelvi formák tisztázása érdekében. A magyar kerttörténészek gyakran francia, angol és német szakkifejezéssel operálnak,

jó esetben zárójelben melléjük írva valamilyen magyar megfelelőt. Most kísérlet – rögtön hozzá kell tennem, hogy általában sikeres kísérlet – történt a szakkifejezések egységesítésére, ugyanakkor a kerttörténet alapfogalmainak definiálására. A szójegyzék összeállítója a szakkifejezésekre részben magyar szót vagy kifejezést szerepeltet, másokra az eredeti (nem magyar) szó átvételét javasolja, eredeti helyesírással vagy fonetikus átírással. Zömükkel egyetértek. Az alábbiakban néhány kisebb kifogásomat és észrevételemet ismertetem: *Anglo-chinois kert.* Francia és magyar szavak hibridje. Vagy meg lehetne őrizni az eredeti „jardin anglo-chinois" kifejezést, vagy az egészet magyarítsuk: „angol-kínai kert". *Átmeneti kert.* Talán jobb lenne az „átmeneti stílusú kert", ami egyébként is közelebb áll a zárójelben idézett angol „transitional style"-hoz. Az „átmeneti" akár tényleges, fizikai mivoltában is (félre)érthető lenne. *Berceau.* „Lugas" helyett szerencsésebbnek tartanám a „boltozatos lugas"-t. A „berceau" első jelentése a franciában egyébként bölcső, és a lugasra van külön szavuk: „charmille". *Beszélő építészet.* Valójában elsősorban nem az épület díszítése, hanem formája vagy alaprajza utal a rendeltetésére. *Blikkfang.* A német „Blickfang" szó magyar helyesírással, két k-val, más jelentésre már „foglalt". Szerepel a címszó alatt a vonatkozó angol szó („eye-catcher") is. Itt még hiányzik a „blikkfangos" magyar megfelelő. *Boszkett, boszké.* Egyet tudok érteni a magyar fonetikus átírással. Minthogy azonban a francia kiejtést a „boszké" változat tükrözi, azt jobbnak tartom. A „boszkett" már a németen keresztüli, másodkezi átírás lenne. *Parter.* Ezt külön kiemelem, mint a francia „parterre" szerencsés és fájdalommentes magyarítását.

Valószínűleg még fog változni, csiszolódni a magyar szakszókincs, mire megszilárdul. Addig azonban még sokat kell foglalkozni kerttörténeti témákkal, sokszor kell leírnunk és kimondanunk a szakszavakat. Az ismertetett munkák kellő támpontot és ihletet adnak a továbbhaladáshoz.

Sisa József

ROGER JÖNSSON: FRED FORBAT OCH FUNKTIONALISMEN. Del 1.: Tyskland 1918–1931. Institutionen för Arkitektur LTH (Lund) Våren 2001. 180 p. (Forbát Alfréd és a funkcionalizmus. I. rész: Németország 1918–1931.)

A magyar funkcionális építészet úttörőjének, Forbát Alfrédnak várostervező, lakótelep-építői munkássága a II. világháború után Svédországban teljesedett ki, amely a zsidóüldözés miatt Magyarországról emigráló építésznek munkalehetőséget és otthont adott. Itt talált a legnagyobb elismerésre, s most a munkásságáról sokáig nélkülözött alapos feldolgozás, értő elemzés is egy svéd építészhallgató, Roger Jönsson diplomamunkájaként született. Svéd nyelvű munkáját csupán a hozzácsatolt angol nyelvű összefoglalásból és képanyaga alapján megközelítve, úgy vélem, e tanulmány elkészült első része bíztató ígéret a sokáig nélkülözött róla szóló nagy monográfia megvalósulására. A fiatal szerző témaválasztásának egyik indoka éppen az a körülmény volt, hogy Forbát neve ugyan ismert a szakirodalomban, de igazán még nem tanulmányozták. Ennek fő okát a szerző éppen karrierjének kozmopolita jellegében látja: munkássága nagy földrajzi távolságra terjedt ki, és különféle országok levél-

táraiban igényel kutatást. A tanulmány szerzőjének viszont megvan az a helyzeti előnye, hogy a legautentikusabb forrásokra támaszkodhatott: a stockholmi építészeti múzeum archívumába került Forbát Alfréd hagyatékra, amelyben korábbi munkássága is jól dokumentált. Az ebből szerzett információk kiegészítésére pedig rendelkezésre állt ugyanott a jó íráskészségű építész máig kiadatlan „Egy építész emlékei négy országból" című, német nyelven írt emlékirata. Forbát barátaival és munkatársaival, mint Stefan Romare-rel folytatott beszélgetéseinek illetve írásainak tanulmányozása pedig emberi habitusának megismerésére is módot adtak.

Úgy tűnik, Forbát származására és pécsi tanulóéveire vonatkozó rész mutat némi hiányosságot, ami nem csupán az angol nyelvű összefoglalóból hiányzik. Nem találtam sehol eredeti családnevének említését, (1917-ig Füchslnek hívták), s ifjúsága társadalmi-kulturális háttere is több figyelmet érdemelne. Forbát apja a két világháború közötti időszakban jó ideig a város második legvagyonosabb embere volt, sörgyáros, akinek a bankokkal és konszernekkel való üzleti és társadalmi kapcsolatai megkönnyítették Forbát itthoni építészi foglalkoztatását. E tanulmány azzal marad adós, ami a nyelvismeret hiányából adódik: hiányzik a helyi, a pécsi és a magyarországi sajtóban megjelent írásainak, illetve a róla szóló híradásoknak értékelése, felhasználása. A *Pécsi Lapok* (1922. júl. 23: 2.) „Pécsi művészek Weimarban" „A magyar építőházbeliekről" ír. A *Pécsi Lapok* 1924-ben például hírt adott a külföldön tevékenykedő pécsi építészekről (Nentvich Andorról és Forbát Alfrédről), a *Dunántúl* (1927. dec. 18) a Pécsi Képzőművészek és Műbarátok Társasága kiállításán bemutatott külföldi munkáikkal kapcsolatban csupán ezek mellől, a helyi építészek itteni munkáinak szereplését hiányolják. Kállai Ernő Forbát 1926-os kiállításának értékelése vagy Forbátnak az építészoktatásra vonatkozó illetve az új építéstechnikát ismertető írásai, a pécsi Zsinagóga falára készített I. világháborús emléktáblája lényegében csak számunkra fontos, apró nyomai e periódusban hazájával való kapcsolatának, ami a Jönsson által rajzolt fejlődésvonalat lényegében nem érinti.

Forbát munkássága érdekesen kapcsolódik a Bauhaus, a XX. század lakásépítését és városképét döntően meghatározó alkotóműhely kezdeti időszakához. Forbát ugyan nem volt sem hallgatója, sem tanára ennek az iskolának, de mint az intézmény vezetőjének alkalmazottja – Forbát W. Gropius építési irodájában volt rajzoló – a funkcionális és konstruktív építésmód első kísérleteinek részese lett. Gropius és Forbát munkatársi viszonya mindkettejük stílusfejlődésében fontos szerepet töltött be. Érdekesen világítja meg ezt a szerző, nem kevesebbet állítva, mint azt, hogy Gropius bátorította ugyan az irodájában alkalmazott fiatal magyar építész újító törekvéseit, de ugyanakkor Gropiust is ösztönözte formanyelve expresszionista vonásainak elhagyására Forbát terveinek radikalizmusa. Forbát vezette Berlinben Walter Gropius és Adolf Meyer tervezte házak kivitelezést, de önállóan is tervezett, például egy lakóházat a Sommerfeld konszern alkalmazottja, Stadthagen igazgató számára a Gropius tervezte Otte ház szomszédságában, Berlin-Dahlemben (1921). Ekkor készítette azt a tervváltozatot is, amely a holland szobrász, G. Vantongerloo (1919) kubusokból épült függőleges kompozíciójának tömeghatásával rokon. Az 1925-ben Berlin Zehlendorfban megépült változat némi kompromisszumot mutat 146. old. 8/c. kép. Ugyanezt a házat ábrázoló, korabeli, feltehetően Forbát maga készítette fényképen, amit még 1968 körül küldött nekem, Forbát azt jegyezte fel: „Wohnhaus Grosz in Zehlendorf. Entwurf 1921. Ausführung 1923–1925."

Forbát 1922-ben Gropius és Meyer munkatársaként részt vett Berlinben a híres Fagus művek szomszédságába készülő Kappe fivérek és Tsa gépgyár áruháza és kiállító csarnoka tervezésében, amit Gropius munkásságában a „formatervezés racionális módjába történő váltásként" s a dessaui Bauhaus-épület egyik formai előzményeként tartanak számon.

Bár nem volt hivatalos kapcsolatban Forbát a Bauhaus-szal, de olyan mesterei, mint „Paul Klee vagy Gerhard Marck bizonyára ösztönözték Forbát gyakori rajzait és ekkor készített grafikai műveit, hogy a figuratívtól a teljes absztrakcióhoz érkezzen". Forbát inkább a De Stijl csoport tanai iránt mutatkozott fogékonynak, valamint F. L. Wrigth hatása is nyilvánvaló: előreugró tetősíkjainak átvétele Forbát jó néhány villaépületénél jelzi tájékozódása irányát. Nemcsak Johannes Itten szuggesztív egyénisége, hanem Adolf Meyer, Gropius munkatársa is közvetítette számára a teozófia tanait és az aranymetszés módszerét követő holland mester J. L. M. Lauweriks hatását. Forbát 1923-ban a weimari am Horn telepre tervezett lakóház-tervén a nappalihoz kapcsolódó helyiségek viszonyában érvényesítette ezt az arányrendszert Jönsson szerint. Visszatérve ugyanis Weimarba, a Bauhaus-lakótelep felépítésére alakult, ugyancsak W. Gropius vezette Bauhaussiedlung-Genossenschaft alkalmazottja lett, Gropius utasításait követve e tanári lakóházak, a szabványosított, az ú.n. méhsejt-rendszerű építészet kimunkálásában működött közre. Bár ez idea megvalósítására az építéstechnika, az építőipar ekkor nem volt még felkészült. „Furcsa és koraszülött eszme volt szabványosítani egész tömegek öntőmintáit vasbetonba, különálló építőelemek helyett, miként később Gropius tette a korszerű Bauhaus-Törten lakótelepen Dessauban." (s mint ismeretes, Molnár Farkas készített és publikált ilyen terveket). Jóllehet a Bauhaus 1923-as kiállításán még Forbát közreműködése is figyelmet kapott, Jönsson felhívja itt a figyelmet, hogy a későbbi szakirodalom már többnyire Gropius irodájának, vagy a weimari Bauhaus W. Gropius vezette építészeti osztályát említi e tervek készítőjének, ami már magában véve tévedés, mert ilyen osztálya nem volt a Bauhausnak. Forbát ugyanekkor készített műteremház tervének eszméjét, az egy központi lépcsőház köré különféle szintekre helyezett azonos alaprajzú műtermekkel, később lakásokkal lakótoronnyá fejlesztette (közölte a Bauwelt 1928-ban) „Mindkettő, a javasolt és az eredeti stúdió-ház nagyon korai példái a modern pont-házaknak (blokknak), annak a típusnak, amit húsz évvel később Forbát vezetett be Svédországban, ahol az népszerű lett a negyvenes és ötvenes években."

A De Stijl formai kísérletei által befolyásolt tervei közé számítja Jönsson azt a kétcsaládos lakóházat is, amit Forbát 1923-ban anyósának tervezett, s Bortnyik Sándor Fred Forbátot feleségével ábrázoló festménye (1924) hátterében, Forbát feje fölött a fiatal házasok jövendő otthonaként (?) látható.

Forbát e korai terveiből, akárcsak a Bauhaus lakótelepre készültekből a gazdasági válság miatt alig valósult meg valami. Szülőföldjén is nyílott alkalma tervezésre 1924-ben, ahová azért utazott, hogy bemutassa feleségét. Jönsson közli egy 1924-ben Pécsre szánt kétemeletes sarokház tervét, földszintjén üzletekkel, továbbá egy villaépület tervét irodákkal, ez Békésen épült volna fel, és egy Békéscsabára készült lapos tetős (Rusz-féle) bérház tervét. Felépülésük tényét illetve megrendelésük körülményeit nekünk kellene tisztázni! Érthető, hogy Jönsson nem ismeri Forbát e pályakezdő évei alatt a szűkebb pátriája, szülővárosa építészeti szemléletének formálására kifejtett hatását, azt, hogy nem szűnt meg tartani

a kapcsolatot az otthoniakkal, hogy munkáiról illetve az építéstechnikai újdonságokról a pécsi napilapokban többször beszámolt. (*Baranyai Magyarság, Pécsi Lapok*, 1925. jan. 25., PL 1924. nov. 9: 1.)

Az alapos képi dokumentáció és Forbát külföldi publikációinak és jegyzéke terveinek kronológiája Jönsson tanulmányának egyik nagy nyeresége. Forbát lakó-telepekhez tervezett házai (a faszerkezetű barakkok Makedóniában (1925) az elemes kollázs-építés kifejlesztésének egyik állomása), 1926-ban Berlin Zehlendorf kertes lakótelep már elárulják alkotójuk szociális érzékenységét, és a praktikum, s a hely adottságai iránti figyelmét, járatosságát az angol kertvárosok és más előképekben. 1925–1928-ig Berlinben a Sommerfeld vállalat főépítészeként készített tervek között új idea az úszó nyaraló, nyaralóépület sportberendezéssel, de tervezett autógarázst, kórházat, üzemépületet is. Végre ízelítőt kaphatunk bútortervezői, belsőépítészi munkájából is! 1928-ban Moszkva számára a külföldi mérnökök kollektív lakóházára készített terve egyike legradikálisabbjainak, bár a helyszín ismerete nélkül készült, s nem is valósult meg.

1928-ban önálló irodát nyitott Forbát Berlinben. A funkcionalizmus s a korszak legnevesebb építészeivel (Scharoun, Gropius, Hugo Häring stb.) együtt vett részt ekkortól a Berlin körüli lakótelepek (Siemenstadt, majd Spandau Haselhorst) megtervezésében. Az olcsó és egészséges, korszerű minimál-lakás kialakításában és a lakótelep tervezésében több javaslatát is elfogadták. Jönsson sikerrel találja meg és részletezi Forbát hozzájárulását és tervezői érdemeit e területen. A Bauhaus-elvek követője, amikor Gropiushoz hasonlóan e házak ajtóin, ablakkeretelésein az alapszíneket használja. Az építőanyag megmutatásával, a tégla lábazatokon, erkélyválasztókon való alkalmazásával, az erkélyek és loggiák homlokzattagoló szerepének kiaknázásával, a lépcsőházak tömbjének kiemelésével vagy térbeli kiugratásával vitt változatosságot a többnyire négyszintes szalagházakba, s oldotta a telep monotóniáját. Többféle lakásbeosztás javaslatot készített e házakhoz, s azokat korszerű technikával szerelte fel. E területen végzett munkájának elismerése volt, hogy Gropius bevonta a CIAM második, a minimál-lakás témájával meghirdetett frankfurti kongresszusának előkészítésébe (1929), bár csak a következő CIAM kongresszuson vett részt Forbát hivatalosan tagként, amiben annak bizonyítékát látja Jönsson, hogy Forbátnak a Siemensstadtban végzett kiváló munkájára felfigyeltek kollégái. Forbát ide tervezett bérházhomlokzatain a holland építész P. Oud hatását is felismeri, aki Forbát barátja lett, amikor munkáit Forbát személyesen tanulmányozta Hollandiában (1929). E telep házait hat építész tervezte, s felfogásuk különbözősége formai változatosságot eredményezett ugyan, de a modern építészeten belül az első szakadékot is jelezte, ami a CIAM 3. kongresszusán nyílt vitához vezetett Hugo Häring és Walter Gropius között.

Forbát e berlini önálló tervezői periódusának, modern építészi teljesítményének meggyőző példája a Berlin-Eichkampban (1929) felépített sportstadion és klubház. Olyan versenytársakkal indult egy bank tervpályázatán mint Hannes Meyer, aki professzorságot ajánlott Forbátnak a dessaui Bauhausban. Forbát kitért e megbízás elől, ehelyett várostervezésről tartott kurzust Johannes Itten magániskolájában Berlinben. A Spandau Haselhorst lakótelep folytatta a tudományos építésimódszer kísérleteket, amibe Forbátot már több tervváltozat elkészülte után vonták be, s kevés időt hagyva a tervezésre, ezért itt több kompromisszumra kényszerült, amit a Baugilde folyóiratban e munkáját ismertetve fejtett ki.

„Ahogy B. Taut és Wagner, Forbát is szocialista volt és erősen érdeklődött a társadalmi és gazdasági dolgok iránt. Ez lehetett a fő ok, amiért a várostervezést választotta és a lakótelepet fő működési területeként. A szociális lakóházépítés programja, amit ezek az emberek valósítottak meg, demokratikus eszméik világos kinyilvánítása volt. Igényelték az ésszerű életstandardot és az azonosulást a munkásosztállyal."

R. Jönsson Forbát németországi munkásságát elemezve kiemeli építészünk praktikus érzékét és a hely adottságaihoz alkalmazkodó tervezését, s jóllehet formálását inkább a funkció és a szerkezet irányította, mint az esztétika, mégis egyensúlyra törekedett a kettő között.

Mendöl Zsuzsanna

LŐRINCZ ZOLTÁN: SZENT MÁRTON. Savaria szülötte. SAINT MARTIN the son of Savaria. SANKT MARTIN der Sohn von Savaria. B.K.L. Kiadó – Pannon Lapok Társasága. Szombathely 2000. 174 o. 82 kép.

Szombathely és egész Európa, 1997-ben ünnepelte Szent Márton halálának tizenhatodik centenáriumát. Szombathely a 2000. évben is a savariai születésű legionáriusra és tours-i püspökre emlékezett Lőrincz Zoltán könyvével. A cím sejteti, hogy a kiadvány trilinguis. Tehát a magyar olvasó mellett a németre és az angolra is számít. A nyelvválasztással kapcsolatban rögtön felmerül a kérdés: hol van a francia verzió, és miért pont ez maradt el. Hiszen a szent legfontosabb kultuszhelye a kezdetektől napjainkig Tours.

A könyv igényes kiállítású. A Multi Art Silk papíron a színes képeket a szöveg közé lehetett nyomtatni. Igaz, a színek olykor torzítanak. Ez leginkább a ravennai San Apollinare gádorfalának esetében zavaró, ahol a szöveg szerint Krisztus és Márton bíbor öltözetet viselnek, a reprodukción pedig feketét.[1] A könyv kemény kötésű és borítója is van. A szombathelyi püspök és a tours-i érsek előszava után a szöveg kilenc, különböző terjedelmű fejezetben foglalkozik a szenttel. Az egyes fejezetek Szent Márton történetének egy-egy eseménye, széleskörű kultuszának valamely mozzanata köré fonódnak. Nem fő feladat és ezért rövid az élettörténet és annak irodalmi valamint liturgikus forrásainak, a kultusz legfontosabb színhelyeinek a bemutatása. Nyilván véletlen, hogy e témakörben a tours-i bazilikát, tumbát és ereklyetartót mindössze egy-egy kép idézi az olvasó szemei elé, szöveges magyarázat nélkül.[2] Az európaival szemben bőven foglalkozik a szerző a pannóniai és a magyarországi kultusszal, ami mind a hazai, mind a külföldi olvasó számára hasznos és tanulságos. Ilyen keretbe ágyazza Lőrincz Zoltán a képzőművészetben megnyilvánuló tiszteletet, melyet a kezdetektől napjainkig kísér végig. Szent Márton ikonográfiáját két szálra fűzi fel a tanulmány. Egyrészt az álló alakos, attribútumos ábrázolásokra, másrészt a legenda ciklikus feldolgozásaira. Mindkét területen figyelemmel kíséri a szerző az egyes témák kialakulását, elterjedési irányát, népszerűségét, jelentésváltozásait. Emellett a mű végigkíséri az ábrázolást létrehozó szellemi-dogmatikai-teológiai hátteret. Ilyen szempontból különösen tanulságos a ravennai San Apollinare Nuovo Szent Márton ábrázolás teológiai-dogmatikai

hátterének kifejtése.[3] Nagyon sokoldalú és árnyalt a Sulpicius Severus által készíttetett Szent Márton-kép elemzése, funkciójának meghatározása.[4] Új a Szent Márton és Szent István király együttes ábrázolása mögötti szellemi háttér meglátása és kifejtése is.[5] Igen jó a munkácsi kép levezetése a pommersfeldeni előképből.[6] Nem egy esetben figyel fel Lőrincz Zoltán a Márton-legenda és az evangéliumi elbeszélések tartalmi-morális összefüggéseire, elsősorban a krisztusi áldozatvállalás és Márton cselekedetei közötti párhuzamra, s vonja be ezeket a műalkotások elemzésébe.[7]

Az ikonográfiai kézikönyvek a szent magyarországi ábrázolásai közül egyedül Georg Raphael Donner pozsonyi dómnak készített főoltárát ismerik és említik.[8] Ezért rendkívül pozitív, hogy a könyv 81 képéből 46 magyarországi készítésű illetve őrzésű emlék.[9]

Sajnos a fejezetcímek és a témák találkozása nem mindig szerencsés. A címek a szent életéhez, legendájához, a belőlük levonható tanulságokhoz igazodnak. Az ikonográfia pedig nem feltétlenül követi ezt a tagolást. Ilyen szempontból legszerencsétlenebbnek talán a „...A VALÓDI TÖKÉLETESSÉG PÉLDÁJA" *Szent Márton és a koldus* c. bizonyult. A petersbergi amiens-i jelenet például ciklusba ágyazódott. A tours-i 11. századi *vita* említésének, a zillisi famennyezet képsorának sem itt lenne az igazi helye. A trónoló – azaz majestas-típusú – püspök sem illik ebbe a témakörbe.[10] Hasonló problémák áthidalásával küszködik az „A KATOLIKUS HIT TERJESZTŐJE" Szent Márton, a püspök ábrázolása fejezet is.[11] A fejezetben felsorolt csodák nem kötődnek szorosan a püspöki feladatvállaláshoz, a hit terjesztéséhez is csak áttételesen. Lényegében úgy látjuk, szerencsésebb lett volna az ikonográfia felőli fejezettagolás, s ezekhez is kapcsolódhattak volna az amúgy szép és hatásos fejezetcímek. Röviden: a ciklust, a ciklusból önállósuló kompozíciókat és a majestas-ábrázolást a recenzens a maga részéről külön választva tárgyalta volna.

Mindenképpen hiányzik a kötetből legalább néhány terjedelmesebb ciklus részletes bemutatása. A legérdekesebb bizonyára a 11. századi tours-i *Vita* lenne, mely tudomásunk szerint a szent életének legkorábbi ciklikus feldolgozása. A szerző mentségére szolgál, hogy közzétételével a francia szakirodalom is adós.[12] Más, 11–13. századi képsorokat, azok eredetét, tartalmi és kompozicionális összefüggéseit azonban több tanulmány is feldolgozta.[13] Assisi ferences templomának Simone Martinitól származó, magyar vonatkozásokat sem nélkülöző Szent Márton ciklusáról szó esik ugyan a könyvben, de a teljes képsor elemzéséről és bemutatásáról akkor se mondhatott volna le a szerző, ha annak bőséges irodalmát kevés új eredménnyel gyarapította volna. Az pedig végképp érthetetlen, hogy a Márton-ciklusból mindössze egy jelenetet láthatunk, viszont helyet kapott a kötetben a Madonna Szent Istvánnal és Lászlóval kompozíció reprodukciója.[14]

Az általunk javasolt tagolásban a speciális témák és a szokatlan megoldások is jobban kidomborodhattak volna. Íme néhány példa. Beillett volna a kötetbe a szent néhány szokatlan, illetve kellően nem magyarázott ábrázolása. Például, miért jelenik meg Márton a tárgyalt győri lapon és más ábrázolásokon hercegi kalapban és hermelines palástban. Figyelmet érdemelt volna az is, hogy a Pannonhalmi Evangelistariumban Márton – ritkaságképpen – bencés szerzetesként is szerepel.[15] A mainzi, sajnos nem reprodukált pecsét álom-jelenete kapcsán kellett volna kitérni a pozsonyi antifonale-lap sajátos ábrázolásra.

A kötetben néhány – nyilván szerencsétlen véletlennek tulajdonítható – ám korrekciót igénylő apróbb hiba található. Ilyennek ítélhető a gombreny-i oltárelőlap táblaképkénti tárgyalása.[16] A lúd sem a 15. századi ábrázolásokon jelenik meg először, mert Étigny (Yonne) 13. századi üvegablakán már szerepel.[17] Petersbergben nem a trónoló püspököt ábrázolták, hanem a lovag (kezében kard) Márton püspökké avatását.[18] Magától értetődő és nem ikonográfiai sajátosság, hogy az amiens-i jelenet lovas megoldása a szobrászatban ritkább, mint a festészetben. Egyrészt a táblakép festés egyszerűbb és olcsóbb, mint egy szoboré, ezen túl, az oltárszekrényekben nehezebben is lehetett volna elhelyezni a szoborcsoportot.[19] Arra sem kell rácsodálkoznunk, hogy idővel püspökként áll szentünk az attribútumává degradálódott koldussal.[20]

Indokolatlannak érezzük a Gaetano Gandolfi Szépművészeti Múzeum-béli képéhez fűzött magyarázatot.[21] Velencében ez természetes, hiszen ő a város mennyei patrónusa.

Néhány apróbb, korrektúra jellegű, főként a terminus technicusokat illető megjegyzésem is lenne. Ezek a következők. Az egyházi képhasználat egyáltalán nem azonos a Biblia Pauperummal.[22] A szerző szívesen használja az óegyház kifejezést.[23] Első előfordulásakor nem egyértelmű, hogy valójában az ókeresztény egyházról van szó. A falképeket általában nem feliratok, hanem titulusok értelmezik.[24] 1997-es előadásom 1999-es megjelenésekor sajtóhiba csúszott a szövegbe: Gamingból Laming lett, sajnos ezt a jelen kötet kritika nélkül átvette.[25]

Néha szöveg és az illusztráció arányát is kifogásoljuk. A szöveggel kapcsolatos problémánk kétirányú. Egyfelől, helyenként sok stílusra vonatkozó értekezést olvashatunk a kötetben annak ellenére, hogy ezt az ikonográfia indokolná (pl. Schongauer, Tiepolo, Van Dyck).[26] Másfelől, a mainzi sírok bővebb méltatást és egy-két reprodukciót megérdemeltek volna.[27] Harmadsorban olyan leírások is terhelik a szöveget, amelyek nem idetartozók. Gondoljunk a veleméri templom falképeinek elemzésére.[28]

Röviden az apparátusról. A könyvhöz bőséges rövidítésjegyzék, jegyzetanyag és irodalomjegyzék tartozik. Ezt azonban elsősorban a hazai olvasó használhatja. A németül és angolul olvasó érdeklődő Sulpicius Severus latin nyelvű legendájában (vagy német, angol fordításban) kereste volna meg az idézett helyeket, s a Legenda aureának sem a magyar fordítását veszi kézbe, hanem Graesse vagy Boureau kiadását. Az amúgy bőséges bibliográfiát még néhány adat tehette volna igazán hasznossá: például a bővebben tárgyalt művekről szóló monográfiákkal vagy tanulmányokkal, és helyet kaphatott volna benne az említett tours-i kollokvium anyaga is. Végül, igen tartalmas és informatív a képjegyzék.

Összegezve az eddigieket az olvasó egy külsőre szép és tartalmilag is gazdag, hasznos könyvet vehet a kezébe. Az apróbb hiányosságok, korrektúra területébe tartozó hibák pedig egy következő kiadást megelőzően, könnyen pótolhatók, javíthatók.

Wehli Tünde

JEGYZETEK

[1] 15. o. és 5. kép. A falkép jelenlegi állapotából adódóan rossz és téma szempontjából amúgy is nélkülözhető a veleméri Szent Mártont ábrázoló 43. kép.

[2] 2. , 29., 54. kép.

[3] 15.

[4] 14.

[5] 31. Meglepően kevés figyelmet szentel a kötet Mártonnak más szentekkel tartalmi szempontból gyakori vagy esetleges együttes ábrázolásaira, s ezek szétválasztására sem gondol. Pedig erre való kezdeményezések már a magyarországi irodalomban is vannak, pl.: WEHLI T.: Szent Márton alakja a középkori magyarországi művészetben. In: Szent Márton (316–397) emléke. In: Documenta Savariensia 1. Szerk. Pusztay J., Szombathely, 1999. 89 skk és SZAKÁCS B. ZS.: Szent Márton a Magyar Anjou Legendáriumban. Uo. 55 skk. Egyedül P. SZABÓ E.: Szegény Briccius avagy egy titokzatos szent története. Új Művészet, 1991. 8. cikkét hasznosította a szerző.

[6] 50.

[7] 15., 18. stb. Ugyanakkor a szent történetének és ábrázolásainak más szentekével kimutatható rokon vagy párhuzamos megjelenítésével bővebben is foglalkozhatott volna a kötet.

[8] Pl. RÉAU, L.: Iconographie de l'art chrétien. II. Paris, 1958. 900 skk., Biblioteca sanctorum. VIII. Roma, 1967. 1248 skk., A Lexikon der christlichen Ikonographie VII. Hrsg. E. KIRSCHBAUM. Rom–Freiburg–Basel–Wien, 1990. megfelelő helyét a szerző is idézi.

[9] Ezzel szemben sajnálatos, hogy a fő szövegben nincs szó Storno Ferenc pannonhalmi üvegablakairól (55., 56.) és a mártonhelyi legenda reprodukált jelenetéről sem (81. kép). A 30. kép (kályhacsempe) készítési és őrző helyéhez a képjegyzék sem nyújt eligazítást.

[10] Viszont szívesen olvastunk volna ebben a fejezetben a szepeshelyi és az aradi káptalani pecsétekről.

[11] 33.

[12] Tours, Bibliothèque municipale, Ms. 1018.

[13] Néhány példa és a téma átfogó irodalma: ALFANI, E.: Per l'iconografia di alcune scene di martirio: Aosta e Carugo. Arte Lombarda Centodiciotto 1996/3. 9. skk Uő: Diffusion des scenes relatives à la mort et aux funérailles de saint Martin. In: XVIe centenaire de la mort de Saint Martin. Colloque Universitaire (22–25 octobre 1997) Mémoires de la Société Archéologique de Touraine Tome LXIII. Tours, 1997. 249 skk., MANHES, C. – DEREMBLE, J.-P.: Les vitraux narratifs de la cathédrale de Chartres. Paris, 1993.

[14] Hasonlóképpen felesleges a segesvári Szent Márton-oltár Szent István táblájának reprodukálása. (19. kép)

[15] Az Evangelistariumhoz egy benedictionale is tartozik, ez az ún. Forgách-kódex. A két szövegrészt eredetileg is egy kötet őrzi, melynek jelenlegi pannonhalmi jelzete: BKA 2.

[16] Legkönnyebben elérhető leírása és reprodukciója in: WEHLI T.: A középkori Spanyolország festészete. Bp. 1980. 4. tábla (a hozzá tartozó ismertetéssel).

[17] 24.

[18] 59. kép.

[19] Megjegyzés a 20. oldalhoz.

[20] Megjegyzés a 23. oldalhoz.

[21] 26.

[22] A Biblia Pauperum egy kézirattípus, mely a 14-15. századi alacsonyabb képzettségű egyháziak és a laikusok kedvelt, kevesebb szöveget, mint képet tartalmazó, díszítés szempontjából kevéssé kvalitásos kézikönyve volt. Legfontosabb összefoglaló irodalma: CORNELL, H.: Biblia Pauperum. Stockholm, 1925. SCHMIDT, G.: Die Armenbibeln des XIV. Jahrhunderts. Graz-Köln, 1959. Lexikon der christlichen Ikonographie. I. Hrsg. KIRSCHBAUM, E. Rom–Freiburg–Basel–Wien, 1968. 293 skk.

[23] Pl. 14.

[24] Pl. 14. oldalhoz.

[25] 45.

[26] 22, 26., 24. Utóbbiról reprodukciót se láthatunk.

[27] 23.

[28] 41.

ÚJABB KIADVÁNYAINK

FÜLEP LAJOS: ***Egybegyűjtött írások III.***
Cikkek, tanulmányok 1917–1930.
(szerk. Tímár Árpád) Bp. 1998. – 1100 Ft.

Fülep Lajos levelezése IV. 1939–1944.
(szerk. F. Csanak Dóra) Bp. 1998. – 1300 Ft.

Fülep Lajos levelezése V. 1945–1950.
(szerk. F. Csanak Dóra) Bp. 2001. – 2800 Ft.

KÁLLAI ERNŐ: ***Összegyűjtött írások 1.***
Magyar nyelvű cikkek, tanulmányok 1912–1925.
(szerk. Tímár Árpád) Bp. 1999. – 980 Ft.

ERNST KÁLLAI: ***Gesammelte Werke 2.***
Schriften in deutscher Sprache 1920–1925.
(szerk. Markója Csilla) Bp. 1999. – 980 Ft.

Magyarországi kottacímlapok *(1848–1867)*
(szerk. Szabó Júlia) Bp. 2000. – 616 Ft.

Berény Róbert a Magyar Tudományos Akadémián
(szerk. Majoros Valéria) Bp. 2000. – 550 Ft.

A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Intézetének Adattára
A fondok jegyzéke és leírása
(szerk. András Edit és Pataki Gábor) Bp. 2000. – 900 Ft.

BIBÓ ISTVÁN – KERNY TERÉZIA – SERFŐZŐ SZABOLCS:
A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Intézetének Levéltári Regesztagyűjteménye. Repertórium
Bp. 2001. – 2000 Ft.

Johann Nepomuk Ender (1793–1854) – Thomas Ender (1793–1875) emlékkiállítás
(szerk. Papp Gábor György) Bp. 2001. – 2000 Ft.

NÉMETH LAJOS: ***Gesztus vagy alkotás***
Válogatott írások a kortárs magyar képzőművészetről.
(szerk. Hornyik Sándor és Tímár Árpád. Utószó: Kovalovszky Márta)
Bp. 2001. – 2200 Ft.

Régebbi és újabb kiadványaink megvásárolhatók
a **MÁGUS KÖNYVESBOLT**ban, 1055 Budapest, Balassi Bálint u. 27.
tel/fax: 331-75-65 email: maguskft@freemail.hu

IN MEMORIAM

ARADI NÓRA

(1924–2001)

A ravatal előtt állva mindig kénytelenek vagyunk szembenézni „a halál utáni valamitől" való rettegéssel. Itt nemcsak szépirodalomként értékeljük, hanem magunkra vonatkoztatva éljük át „a nem ismert tartomány, melyből nem tér meg utazó" kételyét. A horatiusi „non omnis moriar" sokféleképpen keresett vigaszára elsősorban magunk, mint szintén utazók szorulunk rá. Önmagunkat kell bátorítanunk azzal, hogy ami egy embertársunkban jó, nemes, a társak számára értékes volt, nem megy feledésbe, hanem tovább él az emlékezetben.

Tudjuk, hogy ez a bizakodás a halál túlélésébe vetett hit legelemibb, legkönnyebben belátható, legáltalánosabb formája. Ezért, a hírnévért küzd mindenki, aki szóval, tanítással vagy a közlés írásbeli formáiban dolgozik. Ennek a törekvésünknek felel meg az a szokásunk, hogy nem elégedünk meg gondolataink rögzítésével, hanem írásaink alá nevünket is odaírjuk. Aradi Nóra is azok közé tartozott, akiket ifjúságától kezdve foglalkoztatott a közlésnek ez a kényszere. Nevét és gondolatait írásművek: könyvek, tanulmányok, cikkek őrzik, s talán még inkább és még elevenebben tanítványai, akik egyetemi előadásait és gyakorlatait hallgatták. Magam részt vettem első, 1961-es kollégiumán, amelyből kollokváltam is. Innen tudom biztosan, hogy docensként, majd egyetemi tanárként három teljes évtizeden át működött az Eötvös Loránd Tudományegyetem Művészettörténeti Tanszékén. Az egyetemi oktatás fiatal felnőttekkel való, bonyolult, egyáltalán nem egyoldalú emberi kapcsolat, nagy toleranciát, nyitottságot igénylő kölcsönhatás. Aradi Nóra a modern művészet történetéről nem csak tényeket közölt, hanem igen széleskörű műveltséget, tágas nyelvtudást is hozott magával, de ugyanakkor megértéssel, belátással és segítséggel megszerezte magának a tanár–tanítvány viszonylatban létfontosságú bizalmat is. Újdonságot jelentett – s a magyar helyzettudat és tájékozódás számára is támpontot – a modern művészet kelet-európai történetére vonatkozó ismeretanyaga. Mindig világosan érzékeltük, hogy művészettörténeti értékrendjének hármas fedezetét Nagybánya, Mednyászky László és Farkas István festői kultúrája alkotta. A maga idejében kultúrpolitikai áttörés irányába mutató az első, sejtelmességében, zárkózottságában, tragikus színezetében közös a másik kettő. Mindenesetre, a személyes ízlésnek, vonzalomnak kifejezését Aradi Nóra írásaiban szinte mindig inkább tudományos érdeklődésként palástolta.

De ezen a ponton, a személyes vonzalom elfojtására, háttérbe szorítására irányuló, meglepően rejtőzködő szándék megállapításán túl nem lenne helyes itt személyiségének elemzésébe bocsátkoznom, hiszen az nem is az én feladatom. Azért állok itt, hogy mindenekelőtt a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Intézetének, az egykori munkatársaknak és az utódoknak a nevében kifejezzem gyászunkat egykori igazgatónk s nyugalomba vonulása óta is aktív, munkánkban részt vevő, igen korrekt és kollegiális munkatársunk fölött, osszam családjának, férjének, gyermekeinek fájdalmát. Illő, hogy nemcsak az intézet kutatói, munka-

társi közössége nevében szóljak, hanem az akadémiai testület nevében is. Mindenekelőtt a Filozófiai és Történettudományok Osztálya gyászolja benne sok éven át aktív tanácskozó tagját, akinek a tudományos minősítés korábbi rendszerében hosszú ideig éppoly fontos szerepe volt a művészettörténet képviseletében, mint a Művészettörténeti Bizottság tagjaként, szakfolyóirataink szerkesztőségében és szerzőként ezek munkájában. Az ELTE Művészettörténeti Tanszéke is gyászolja 1991-ben nyugalomba vonult professzorát.

A tudományszervező Aradi Nórának alighanem legjelentősebb – és reményeink szerint maradandó – eredménye a Művészettörténeti Kutató Csoport megszervezése volt, annak 1969-ben történt megalapítását követően. Az elmúlt évtizedben sokszor és sokfelől vonták kétségbe ennek a tudományos kutatásszervezési alakzatnak hasznát és értelmét. Ma mindenekelőtt a nemzetközi színtéren találunk igazolást és támogatást. Az a tény, hogy a közgyűjteményektől és az oktatástól független kutatóintézeteknek mára már nemzetközi szövetsége is van, visszamenőleg is bizonyítja az akkor választott út helyességét. Sok tekintetben szerencsés is volt az intézet viszonylag késői létrejötte; feladatkörének mindenkor vállalható, ideológiamentes meghatározása és szervezetének, munkamódszereinek meglehetős toleranciával való kijelölése. Nemcsak a magyar művészettörténet-írás korábban kialakult gyűjteményeinek és vállalkozásainak folytatásáról volt szó, hanem többféle felfogásnak és módszernek befogadásáról is. Mindez az igazgató személyes felelősségvállalását igényelte, s talán – idővel s a körülmények változásával egyre inkább – kialakult meggyőződésével szemben a sokféleség vállalását. A Kutatócsoportban mindenekelőtt a szaktudást, az anyagismeretet tisztelő légkör alakult ki. Ugyanakkor, a valaha sokat emlegetett „damaszkuszi út" tapasztalatai után különös hangsúllyal illik megállapítani, hogy Aradi Nóra számára nemcsak kurzus-meghatározta elem volt két jelző, a „szocialista" és a „munkás". Egyiket sem tagadta meg utóbb sem.

Így válhatott a Művészettörténeti Intézet a magyarországi művészettörténeti kutatás egészének, számos kezdeményezésének gyűjtőhelyévé. Munkahelyet, feladatokat és lehetőségeket biztosított egy korszak válogatott művészettörténészei számára. Nem elsősorban kényszert, hanem önként is vállalt, értelmes feladatot jelentett a magyarországi művészet történetének összefoglalása, a művészettörténeti metódus kérdéseivel való foglalkozás. Az akkori lehetőségek között módunk nyílt a történeti Magyarország emlékanyagának gyűjtésére; ha lehetett, hivatalos kapcsolatok útján, ha kellett, akár szakszervezeti kirándulásokon. Az igazgatónő ott ült az Erdélybe, Szlovákiába mozgó szemináriumokként induló autóbuszokon is. Az élőknek ma jóleső érzés felidézni a sajnos, már távozott nagy egyéniségeknek, egykori vezető munkatársainknak emlékét. Szerencsére még számosabbak, s a huszonkét éven át Aradi Nóra vezette intézet első szakaszának szellemi közösségéhez tartoznak azok, akik időközben más pályára tértek, vagy visszavonultak az aktív munkától.

Most az itt lévők s a távolmaradottak nevében búcsúzom.

Marosi Ernő

KIÁLLÍTÁS

Ujfalussy József

MAGYARORSZÁGI KOTTACÍMLAPOK A XIX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A Magyar Tudományos Akadémia Művészeti Gyűjteménye különös válogatást tár kiállításának látogatói elé. Magyarországi kottacímlapok (1848–1867) – mondja a kiállítás címe. Történelmünk, művelődéstörténetünk igen érdekes, fontos korszakát mutatja be éppen a kottakiadványok és címlapjaik képében. Időköre tehát az 1848–1849-es szabadságharctól a kiegyezésig terjed. Ennek a kornak a képét tárja elénk úgy, ahogyan azt három művészeti ágazat: a zene, a tánc és a címlap-grafika a maga oldaláról és együttesen láthatja és láttatja.

Gondolom, nemcsak nekem meglepetés a kiállítással való találkozás. Nemcsak azért, mert nem mindennapos alkalom ilyen tárgyú kiállítást láthatni. A meglepetés egyúttal a gazdagság zavarát is jelenti. Nem elsősorban a bemutatott darabok számszerű mennyisége miatt. 67 tételszámon kiállított ugyanannyi tárgy a kiállítások történetében még nem rendkívüli volumen. Meglep azonban, ha a viszonylag szűk válogatással dokumentált teljes állományra gondolnunk, és még inkább a bemutatott kottacímlapok által reprezentált összefüggések, kapcsolatrendszerek szétágazó szálainak művelődéstörténeti, zene- és táncszociológiai sokrétűsége.

Mona Ilona alapos katalógusából volt fogalmunk az 1774 és 1867 közötti magyarországi kottakiadási tevékenységről.[1] De így, magukkal a kiadványokkal és címlap-képeikkel szembetalálkozva, a látvány érzékletessé válik és életre kél. Akár a zenék, a kották szerzőinek sokféleségét, közrendű dilettánsokat, főúri amatőröket és mecénásokat, az általuk megjelenő zeneszociológiai sokféleséget nézzük, akár a tánctörténeti folyamat, a „csárdásvilág" túlzásait (Sárosi Bálint szóhasználatával élve), a verbunkostól a szöveges csárdásdallamokig ívelő átmenet mögött kitapintható történelmi változást, akár a kiadókat, vagy „a legnagyobbrészt zeneileg képzetlen szerzők" „minden lehető alkalomnak emléket állítani szándékozó, nagy többségükben zeneileg értéktelen" csárdásait (Sárosi), vagy az általuk bevont társadalmi érdekeltségeket, érthető a bemutatott darabok mögötti kapcsolatok bonyolult hálózatát sejtő zavarunk.

A címlapok közhelyszerű tánc- és zeneábrázolásának ikonográfiailag példásan pontos leírása, Felföldi László munkája, valamint Csongor Dénes szakszerű tanulmánya az alkalmazott grafika, a grafikai sokszorosító eljárások története és a kottacímlapok közti kapcsolatrendszerről, a kiállított lapok 12 témakörbe sorolása, mind sokkal alaposabban tájékoztatnak a kiállítás valódi tárgyáról, annak rétegeiről, mint bármiféle bevezető szöveg,

1. Müller Ferenc: Batthyány induló, 1848, 1850. (Kat. 3.) Ismeretlen rajzoló után Országos Széchényi Könyvtár 2724 A

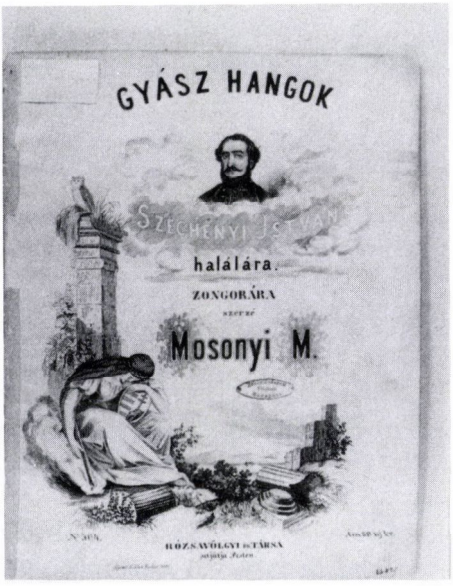

2. Kovács Endre: Hét vezérek indulója, 1860. (Kat. 7.) Ismeretlen rajzoló után Országos Széchényi Könyvtár 2174 B

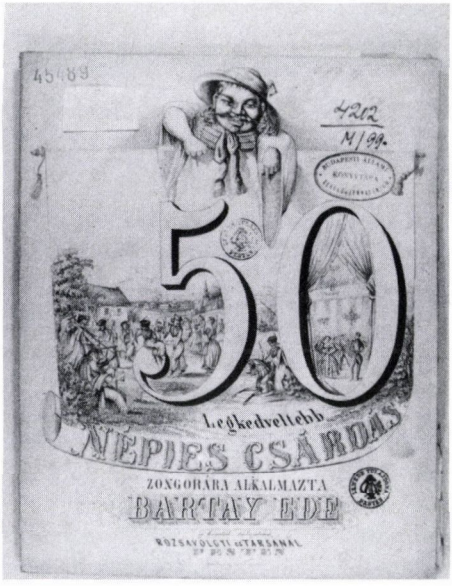
amit a kiállítás hiteles bemutatásához hozzáfűzhetnénk. Az idézett, szakavatott tájékoztatások talán megengedik, hogy megtisztelő megbízásomban is a látogatók egyikének tekintsem magam.

Ha ilyenként arról kérdezem magamat, hogy nekem miről szól, nekem mit mond ez a váratlanul izgalmas kiállítás, Kodály Zoltán egy feljegyzése jut eszembe. Első éves egyetemi hallgatóként, első féléve végén röviden összefoglalta friss budapesti tanulmányai megfigyeléseit, nemzeti zenekultúránk megteremtését célzó elképzeléseit, valójában életprogramjának vázlatát. Itt említi a *nemzeti képtőke* fogalmát. Azt a képvilágot, amely szerint a nemzeti közösség önmagát és világát, önmagáról alkotott képét és önmagával való azonosság-tudatát megformálja. A kiállításunk időkörében tárgyalt korszak egészében nem egyéb, mint a nemzeti közösség lázas igyekezete történelmének, önmaga képének, önmagáról alkotott látomásainak megmintázására.

Élen járnak íróink, költőink a nemzeti múlt nagy győzelmeinek és nagy gyászainak leírásában, a hazai táj képének megfestésében. Hiszen hagyományunk mindig is elsősorban retorikus természetű volt. Petőfi, Arany csodás tájképeire gondolunk, amelyek majd ebben a tekintetben is „megkésett melódiák"-ként szólalnak meg a késő utódok, elsősorban Bartók és Kodály zenei tájképein. Az írókhoz csatlakoznak a festők, műfajok és mesterek teljes vertikalitásával. Nemzeti galériánk őrzi történelmi múltunk-

3. Mosonyi Mihály: Gyászhangok Széchenyi István halálára, 1860. (Kat. 16.)
Tatzelt Vilmos rajza Hans Gasser Széchenyi-portréjának felhasználásával.
Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Kutató Könyvtára 26 820.

4. Bartay Ede: 50 legkedveltebb népies csárdás, 1853–54. (Kat. 22.) Litográfia ifj. Vidéky János rajza után.
Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Kutató Könyvtára 45 489.

nak azokat a festői felidézéseit, nagyjaink képzelt alakjának megfogalmazását, ahogyan őket a kor jeles piktorai, Székely, Benczúr, Madarász, Wagner, Feszty és megannyian még ránk hagyták, s amelyek reprodukciói gyermekkoromat is végigkísérték. De ők festették meg ugyanúgy nemzeti vízióikat falképeiken – s akkor a szűk névsort egészítsük ki Lotz Károllyal vagy Than Mórral is – a Vigadó épületében akár az Operában, akár az Akadémia Székházának dísztermében. És ha itt a dísztermen kívül még a felolvasó teremre is vetünk egy pillantást, Ligeti Antal képein Petőfi és Arany tájképeinek éthosza, a *nemzeti táj* légköre fogad.

Ha arra is gondolunk, hogy abban a korban szinte nem illett valamirevaló írói munkát kinyomtatni illusztrációk nélkül, mindjárt felsorakoznak az emlékezetünkben az akkori illusztráló művészet ismert és kevésbé ismert mesterei, Zichy Mihály Arany- és Madách-illusztrációitól lefelé a teljes függőleges tagosultságban. Talán a képmutogató vásári figurája sem tűnt még el egészen a kor szeme elől, és Petőfi groteszk képe *A helység kalapács*ának „hangászkaráról", a kancsal hegedűsről, a félszemű cimbalmosról és a bőgő sánta húzójáról, karikatúraként szintén beleillik címlapjaink ábrázolásaiba. Végül a kor nemzeti zenéjének hagyományában, Liszttől, Mosonyitól, Erkeltől egészen a magyar-nótás, csárdás-szerzők szintén igen különböző

rangú kismestereiig, a nemzet köznapi zenélésének napszámosaiig végigtekintve a sort, fel kell ismernünk kottacímlapjainkon is annak a nemzetimázst alkotó mozgalomnak a hősi pátoszát. Néha azokban a ma már divatjamúlt, sztereotip, teátrális táncos mozdulatokban is, amelyeket Felföldi László híven ír le a kiállítás füzetében. Mondhatjuk: legnagyobbak és legkisebbek munkáin egyaránt szembetűnnek a szemlélet és a képvilág közös jegyei. Kottacímlapjaink is tanúskodnak arról, hogy bennük egy államiságától, önrendelkezési jogától megfosztott ország és nép formálja magát nemzetté. Ez jelenti számomra – talán mondhatom, hogy számunkra – a nemzeti képalkotás munkájának és munkásainak igazi pátoszát, úgy ahogy kiállításunk műfajaiban is megjelenik.

Mindezért őszinte köszönet illeti meg azokat az intézményeket, az Országos Széchényi Könyvtárat, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Könyvtárát, a magánosokat, akik gyűjteményük darabjait a kiállításnak átengedték; a már említett szakértőket, akik tanulmányaikban is bemutatják a kiállított kották történelmi helyét, és kiváltképpen a Magyar Tudományos Akadémia Művészeti Gyűjteményét és munkatársait, akik rendezték a kiállítást.

A zenei vonatkozásokról szólva azért is lehettem szűkszavú, mert nálam jobban prezentálja magát maga a zene, a Musica Profana ifjú együttese, Andrejszki Judit, Vitárius Piroska és Szabó Zsolt előadásában.[2]

JEGYZETEK

Elhangzott 2000. március 31-én, az MTA Művészeti Gyűjtemény *Magyarországi kottacímlapok 1848–1867* című kiállításának megnyitóján.

[1] MONA Ilona: Magyar zeneműkiadók és tevékenységük, 1774–1867. Budapest, 1989.

[2] A zenei műsorban elhangzott: Müller Ferenc: Batthyány induló, Tinódi Sebestyén – Mátray Gábor – Engeszer Mátyás: Török János vitézsége, Kéler Béla: Bártfai emlék, Theru Károly: Gyalog utam kerek földön messze jár.

INTÉZETI HÍREK

ESEMÉNYNAPTÁR – 2000. SZEPTEMBER – 2001. JÚNIUS 30.

Személyi hírek:

szeptember 1.: A Művészettörténeti Kutató Intézet élén vezetésváltás történt. A kiírt pályázatot *Beke László* nyerte meg, aki szeptembertől vette át az igazgatói feladatokat. A leköszönt igazgató, *Marosi Ernő*, az MTA levelezőtagja, kutatóprofesszorként folytatja tevékenységét az intézetben.

november: Az intézetben kiírt igazgató-helyettesi és osztályvezetői pályázat alapján igazgatóhelyettes maradt *Pataki Gábor*, osztályvezető továbbra is *Galavics Géza* és újonnan kinevezett osztályvezető lett *Sisa József*.

február 10.: Elhunyt *Aradi Nóra* művészettörténész, a tudományok doktora, egyetemi tanár, a MTA Művészettörténeti Kutató Intézet alapító igazgatója, aki 1969–1990 között állt az intézet élén. Temetése február 28-án volt a Farkasréti temetőben.

május 7.: A tavaszi közgyűlésen a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjává választották *Marosi Ernőt*. Ugyanekkor választották levelező taggá *Galavics Gézát*.

Rendezvények:

szeptember 4–8.: Londonban került megrendezésre a C.I.H.A. Nemzetközi Művészettörténeti Kongresszusa, melynek *„Speed and Pace"* című szekcióját Beke László vezette.

szeptember 14.: Mannheim Reiss-Museum felkérésére Marosi Ernő *Die Kunst in Ungarn zur Zeit Königs Stephan des Heiligen* címmel tartott előadást.

szeptember 15.: Marosi Ernő nyitotta meg *Zolnay László* emlékkiállítását a BTM-ben, s az ő bevezetőjével jelent meg a katalógus. (Zolnay László (1916–1985) emlékkiállítása elé. (Műveinek bibliográfiája és hagyatékának ismertetése, szerk. D. Matuz Edit – Bordás Attila, Budapest 2000, 12–14.)

szeptember 23.: Kutná Horában rendezték meg a „Die Kunst der Länder der Böhmischen Krone und ihrer Nachbaren zur Zeit der Jagiellonen" című nemzetközi konferenciát, melyen Végh János Die Apostelfiguren des Leutschauer Hochaltars – Historisierende Tendenzen der Jagiellonenzeit c. előadással vett részt.

szeptember: Bolognában szeptembertől januárig volt látható az a kiállítás, amely a Közép-Európában sokat foglalkoztatott – főleg színházi építészettel és díszlettervezéssel megbízott – Bibiena család művészeti tevékenységét mutatta be. A katalógusba a család egyik Magyarországon tevékenykedő tagjáról Galavics Géza a bolognai Ombretta Bergomival közösen írt tanulmányt (*Antonio Galli Bibiena nel „Regno d'Ungheria"*. In.: Bibiena una famiglia europea. Catalogo, Bologna, Pinacoteca Nazionale, 2000. A cura di Deanna Lenzi, Jadranka Bertini. 143–147).

október 11–13.: A ráckevei Savoyai kastélyban rendezték meg a *Maradandóság és változás* c. művészettörténeti konferenciát a Képző- és Iparművészeti Lektorátus szervezésében, az MTA MKI, a Magyar Nemzeti Galéria, a Szépművészeti Múzeum, az Iparművészeti Múzeum és az Országos Műemlékvédelmi Hivatal szakmai támogatásával. A három napos tanácskozás tisztelgés volt a mostanában hatvanéves művészettörténészek generációja előtt (melyhez intézetünk munkatársai közül többen is tartoznak, így Dávid Ferenc, Galavics Géza, Marosi Ernő, Szabó Júlia, Tímár Árpád). E generáció tagjai – a rendezők és előadók véleménye szerint – módszertani igényességükkel, szemléletmódjuk eredetiségével, a magyar művészettörténet eredményeinek a nemzetközi szakmai tudatba való bekapcsolásával gyökeresen megújították a művészettörténet diszciplínát. Intézetünkből Sisa József és Wehli Tünde tartott előadást.

október 17.: Meller Péter, a Santa Barbara Egyetem (Kalifornia) művészettörténész professzora – aki a CEU meghívottjaként tartózkodott Magyarországon – intézetünk felkérésére *„A Verrocchio kút problémája"* címmel tartott előadást a Jakobinus teremben.

október 15–18.: Passauban a Haus der Bayerischen Geschichte (Augsburg), az Ungarisches Institut (München) és a Stadt und Diözese Passau támogatásával három napos konferenciát rendeztek a Haus Mariahilf-ben *"Bayern und Ungarn im Mittelalter und in der frühen Neuzeit"* címmel, melyen meghívott előadóként az MTA Művészettörténeti Kutató Intézet két munkatársa is részt vett. Wehli Tünde *Das Ungarnbild in der europäischen Klosterkultur vom 11. bis zum 13. Jahrhundert* című előadása október 16-án, míg Marosi Ernő *Die Kunstproduktion im historischen Ungarn zu Beginn des 16. Jahrhunderts und die Frage der sog. „Donauschule"* címmel tartott előadása október 17-én hangzott el.

október 19–21.: Bécsben az Osztrák Tudományos Akadémia Művészettörténeti Bizottsága *„A jezsuiták Bécsben. Az osztrák jezsuita rendtartomány 17–18. századi művészet és kultúrtörténetéhez"* címmel nemzetközi konferenciát rendezett, melyen Galavics Géza *„A bécsi egyetem magyar diákjainak tézislapjai a 17. században. Művészeti és nevelési stratégiák"* című előadással vett részt. A konferencia anyaga várhatóan ez év őszén jelenik meg könyv formájában.

november 3.: A Magyar Tudomány Napja keretében nyílt meg az MTA Művészeti Gyűjtemény és Képtár szervezésében *Berény Róbert festményei a Magyar Tudományos Akadémián* című kiállítás, melyet Majoros Valéria rendezett. A kiállítást Glatz Ferenc, az MTA elnöke nyitotta meg a Bartók teremben.

november 7.: A Magyar Tudomány Napja rendezvénysorozat keretében az MTA Társadalomkutató Központja szervezésében *Történeti emlékek, művészettörténeti hagyomány* címmel tudományos ülésszak került megrendezésre a Jakobinus teremben. Az ülésszakon az intézet két munkatársa – Dávid Ferenc *„A budavári akadémiai épületek művészeti értékei"* és Galavics Géza *„A XVIII. századi kolostorok és a Helytartótanács "* címmel – tartott előadást.

január: E hónapban új, angol nyelvű, évenként háromszor megjelenő folyóirat indult az Egyesült Államokban (New York), címe *Centropa*, profilja a közép-európai építészet és kapcsolódó művészetek. A szerkesztőbizottság tagja az Intézet egyik főmunkatársa, Sisa József. A 2001-ben megjelent első szám témája 19. századi városépítészet, melynek egyik cikkét Sisa József írta. /József Sisa: "Budapest". *Centropa* I. (2001) pp. 17–23/.

február 9: A Művészettörténeti Kutató Intézet szervezésében és rendezésében *Johann Nepomuk Ender (1793–1854), Thomas Ender (1793–1875) emlékkiállítás* nyílt a MTA Képtárában. A kiállítás anyagát Gonda Zsuzsa, intézetünk részéről Papp Gábor György és Szabó Júlia válogatta és rendezte. Az osztrák művésztestvérek munkásságának első jelentős összefoglaló jellegű bemutatása mellett tanulmánykötet és katalógus jelent meg azonos címmel (szerk.: Papp Gábor György. Bp. MTA MKI 2001). A magyar–német nyelvű kötet szerzői között találjuk intézetünk több munkatársát (Beke László, Markója Csilla, Papp Gábor György, Szabó Júlia, Dávid Ferenc). A kiállítást dr. Mojzer Miklós, a Szépművészeti Múzeum főigazgatója nyitotta meg.

február 22.: A pozsonyi Városi Galéria (Galéria mesta Bratislavy) meghívására Beke László *„Globalizmus és lokális hagyományok"* címmel tartott előadást.

március 8.: A magyar és az osztrák köztársasági elnök nyitotta meg a bécsi Collégium Hungaricum által az Österreichische Nationalbibliothek dísztermében rendezett nagyszabású történeti kiállítást *„Császár és király. Történelmi utazás: Ausztria és Magyarország 1526–1918"* címmel. A kiállítás tudományos tanácsadója Galavics Géza volt. A Habsburgok négy évszázados magyarországi királyságáról, a magyar–osztrák kapcsolatokról tizennyolc magyar történész szerző által írt tanulmány ad áttekintést a kiállítás magyar, illetve német nyelvű katalógusában, melynek bevezető tanulmányát Galavics Géza írta (*A Habsburgok mint magyar királyok és a képzőművészeti reprezentáció.* In.: Császár és király. Történelmi utazás: Ausztria és Magyarország 1526–1918. /Die künstlerische Representation. Der Habsburger Könige in Ungarn bis 1848. In: Kaiser und König. Eine historische Reise: Österreich und Ungarn 1526–1918. hrg./szerk.: Fazekas István, Ujváry Gábor. Bécs, Österreichische Nationalbibliothek 2001, 9–18).

március 9.: A Szépművészeti Múzeum Grafikai Kiállítótermében Galavics Géza nyitotta meg az *„Útirajzok. Osztrák művészek Magyarországon 1820–1880."* című kiállítást, melyen több Ender-mű is bemutatásra került, rendkívül jól kiegészítve a Magyar Tudományos Akadémia Művészeti Gyűjteményének Ender-kiállítását.

március 14.: A Magyar Nemzeti Galériában megnyílt a Magyar Nemzeti Galéria, a Haus der Kunst (München) és a Mission Art Galéria együttműködésével rendezett *„Mattis Teutsch és a Der Blaue Reiter"* című kiállítás, melynek második helyszíne július 6. – október 8. között a müncheni Haus der Kunst. E nemzetközi kiállítás előkészítésére létrejött Mattis Teutsch János Emlékbizottságnak intézetünk két főmunkatársa, Majoros Valéria és Szabó Júlia is tagja volt. A reprezentatív és tudományos szempontból is jelentős katalógusban mindkettőjük egy egy tanulmánya olvasható (Mattis Teutsch és a Der Blaue Reiter MissionArt Budapest/Miskolc 2001). Mind a tanulmányok, mind a kiállítás anyaga megtekinthető az interneten http://mattis.kfki.hu címen.

március 15.: A Budapesti Tavaszi Fesztivál – Gödöllői Tavasz rendezvénysorozat keretében nyílt meg a Gödöllői Városi Múzeumban *A Gödöllői Művésztelep 1901–1920* című kiállítás, melynek további három egysége, a *Mese és Mítosz* a Gödöllői Városi Múzeumban, *A Gödöllői Szövőműhely* a Gödöllői Művelődési Központban, *A művészetek szintézise, Az otthontól a monumentális terekig* Budapesten, az Iparművészeti Múzeumban láthatók. A kiállítások fő kurátora Gellér Katalin intézetünk főmunkatársa volt. A komplex rendezvénysorozathoz kapcsolódóan jelent meg Gellér Katalin *A Gödöllői Művésztelep története* (Gödöllői Városi Múzeum, 2001) című könyve.

március 21.: *„Paradisum plantavit", Bencés művészet a középkori Magyarországon, „Benedictine Monateries in Medieval Hungary"* címmel nyílt meg Pannonhalma Benedekrendi Főapátságban e témát hazánkban elsőként feldolgozó kiállítás, melynek katalógusában Marosi Ernő a bencés építkezésekről értekezett, míg Wehli Tündének több könyvfestészeti katalógustétele olvasható.

március 26.: Az Iparművészeti Múzeumban a *„Walter Crane magyar gyűjteményekben"* c. kiállításhoz kapcsolódóan konferenciát rendeztek, melyen Gellér Katalin *„Walter Crane Magyarországon"* című előadásával vett részt.

március: E hónapban jelent meg a *„Kalocsa történetéből"* (Szerk.: Koszta László Kalocsa, 2000) című tanulmánykötet, melyben Marosi Ernő: *A II. kalocsai székesegyház néhány művészettörténeti kérdése* és Wehli Tünde: *A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár cseh psaltériumának illusztrációi* című tanulmányát közölték.

április 5.: A kismartoni kastélykert helyreállítás alatt álló Orangerie épületében mutatták be a kismartoni Esterházy-kastély parkjáról szóló monográfiát, mely nemzetközi együttműködés révén – osztrák, német és magyar tudományos kutatók közreműködésével – jött létre, s egyben az első monografikus feldolgozása egy magyarországi történeti kertnek. A német nyelvű kötetet a bécsi Böhlau kiadó jelentette meg. Magyar részről Galavics Géza gyűjtötte össze a kismartoni kertre vonatkozó ábrázolásokat és értékelte a kerttörténetet, az Esterházy mecenatúra nézőpontjából (*„Porträts" eines fürstlichen Gartens – Der Esterházysche Schloßpark in Eisenstadt.* in.: „Der Natur und Kunst gewidmet". Der Esterházysche Landschaftsgarten in Eisenstadt. Hrg: Franz Prost. Böhlau, Wien–Köln–Weimar 2001. 119–151).

április 10.: MTA MKI tanácstermében az intézet szervezésében került sor arra a szakmai tanácskozásra, mely a magyarországi művészettörténeti és jelenkori művészeti kutatások forrásainak, dokumentumainak, archívumainak helyzetét, problémáit mérte fel, s az együttműködés lehetőségeit kereste.

április 19.: Az MTA Művészeti Gyűjteményében adták át a MTA Művészettörténeti Bizottságának „Opus mirabile" díját. A titkos szavazás eredményeképpen az egyéni díjat a 2000. év legjobb tanulmányáért Markója Csilla: *Egy másik Mednyánszky* c. (Művészettörténeti Értesítő 2000/1–2. sz. 95–118), a második díjat Gosztonyi Ferenc: *A „helyes" művészettörténeti álláspont kérdése Pasteiner Gyula írásaiban* (Ars Hungarica, 1999/2, 309–351), a harmadik díjat megosztva Dávid Ferenc: *Eszterháza belső terei* (Ars Hungarica, 2000/1) és Szentesi Edit: *Birodalmi patriotizmus* (Történelem-kép, MNG kiáll. kat. Bp. 2000) nyerte el. A Magyar Nemzeti Galéria „Történelem – kép" című kiállítása – melynek tudományos tanácsadója Galavics Géza és Kerny Terézia volt – kapta a legjobb kiállítás és katalógus díjat. A katalógus létrejöttében (szerk. Mikó Árpád, Sinkó Katalin) intézetünk több munkatársa is közreműködött tanulmány és katalógustétel megírásával (Galavics Géza, Kerny Terézia, Marosi Ernő, Szentesi Edit, Végh János, Wehli Tünde). További szavazatokat kapott a *„Szépművészeti Múzeum legszebb rajzai"* és az *„Országháza"* című kiállítás.

április 20.: A Magyar Nemzeti Galéria adott helyet a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Művészettörténeti Tanszéke tanári karának és hallgatóinak *„Imago és Historia"* című konferenciájának, melyen az intézet munkatársai közül Wehli Tünde *Krisztus és Szent László a laskodi templom falképén*, Szabó Júlia *Angyalok a 20. századi magyar művészetben* című előadással vett részt.

április 23–28.: A Budapesten, a MTA Székházában megrendezett 7. SIEF (Société Internationale d'Ethnologie et de Folklore) konferencia keretében április 25-én intézetünkből Serfőző Szabolcs, a Construction du patrimoine ethnologique szekcióban *„La construction et représentation d'un symbole nationale: l'exemple de Salle de hussard à l'exposition universelle de Paris en l'an 1900"* címmel tartott előadást az 1900-as párizsi világkiállítás magyar pavilonjának ún. Huszár-terméről és Vágó Pál „A magyar huszárság története" c. képéről.

április 24.: Szentesi Edit a Zádor Anna Alapítvány díjátadásakor – mint az előző évi díj egyik nyertese – beszélt a Fejérváry–Pulszky gyűjtemény 14. századi elefántcsont-faragványairól a Szépművészeti Múzeum Könyvtárában.

május 8.: Passauban megnyílt a *„Bajoroszág és Magyarország 1000 éve"* című kiállítás, melynek katalógusa (Bayern–Ungarn. Tausend Jahre – Bajorország és Magyarország 1000 éve. Passau 2001.) Wehli Tünde egy tanulmányát közli.

május 11-én a Művészettörténeti Kutató Intézet szervezésében az MTA Országház utcai Jakobinus termében került megrendezésre *„A művészettörténeti intézetek regionális kutatásainak összehangolása"* című nemzetközi tanácskozás, melyen a térség akadémiai kutatóintézeteinek és más jelentős európai kutatóhelyeknek a vezetői vettek részt.

május 12.: Berlinben a Gropiushausban nyílt meg – a Budapesten múlt évben bemutatott – *Europas Mitte um 1000* című kiállítás, melynek katalógusa is ez alkalommal jelent meg. A kötetben intézetünkből Marosi Ernő és Wehli Tünde szerepel egy-egy tanulmánnyal.

május 29.: Az intézet szervezésében került sor az április 10-i szakmai beszélgetés folytatásaként a művészeti archívumok helyzetét, számítástechnikai kérdéseit tárgyaló második összejövetelre, ezúttal a C3 Kulturális és Kommunikációs Központ Alapítvány előadótermében. A témáról információ olvasható honlapunkon (www.arthist.mta.hu), vélemények, javaslatok küldhetők az archiv@rthist.mta.hu./archivalas címre.

június 6–8.: Zürichben tartotta meg közgyűlését a Művészettörténeti Kutatóintézetek Nemzetközi Szövetsége /RIHA/, melyen intézetünket Beke László képviselte.

június 8.: A Szépművészeti Múzeumban retrospektív kiállítás nyílt Rozsda Endre grafikáiból. A kiállítás egyik rendezője Pataki Gábor, akinek Rozsda grafikai oeuvre-jét elemző tanulmánya a kiállítás alkalmából megjelent katalógusban olvasható.

június 15.: Fontevraud /Fr./ egykori királyi apátságában az Anjou-kor magyar emlékanyagából a „Saison franco-hongroise" keretében *„Les Angevins en Europe"* címmel kiállítás nyílt. Marosi Ernő a kiállítás anyagának válogatásában, a katalógusban egy tanulmánnyal vett részt, s magán a megnyitón is jelen volt.

Összeállította: Bánóczi Zsuzsa

800 Ft